

ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника»

Міністерство освіти і науки України

Львівський національний університет імені Івана Франка

Міністерство освіти і науки України

Кваліфікаційна наукова

праця на правах рукопису

ТИМАР ІРИНА ІВАНІВНА

УДК 930.1:930.2(438)«11/15»+94:327

ДИСЕРТАЦІЯ

ОБРАЗ ПОЛОВЦІВ У ПОЛЬСЬКІЙ ІСТОРИЧНІЙ ДУМЦІ XI–XV СТ.

07.00.02 – всесвітня історія

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ І. І. Тимар

Науковий керівник – **Волощук Мирослав Михайлович**, доктор історичних наук, професор

Івано-Франківськ – 2021

АНОТАЦІЯ

Тимар І. І. Образ половців у польській історичній думці XI–XV ст. –
Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук (доктора філософії) за спеціальністю 07.00.02 «Всесвітня історія». – ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника», Івано-Франківськ. – Львівський національний університет імені Івана Франка, Львів, 2021.

Дисертаційна робота присвячена комплексному дослідженню контактів половців з династією П'ястів та польськими землями між серединою XI–XIII ст. та відображенням (на основі цих взаємовідносин) образу кочівників у польських джерелах, починаючи від сучасників подій у XI ст. і закінчуючи підсумками Яна Длугоша (1415–1480). У дослідженні вперше порушено питання окреслених двосторонніх взаємовідносин і здійснено комплексний аналіз усіх доступних польських та інших джерел задля висвітлення теми. Вивчення відносин християнських народів з кочовим світом загалом дає дослідникам підстави свідчити про неодмінну ворожість між ними. В історіографії зображення степовиків, наслідуючи середньовічні джерела, здебільшого представлене в негативному сенсі. Це значно обмежує об'єктивне бачення цих відносин. У дисертаційному дослідженні авторка оцінила різні сфери взаємодії половців-куманів та поляків, виходячи з об'єктивного аналізу свідчень джерел, геополітичної ситуації, світосприйняття авторів тощо. Актуальність дослідження обраної теми для української медієвістики полягає не тільки в потребі належного вивчення стосунків князів Русі з номадами, а й у тій посередницькій ролі, яку відіграли половці на території сучасної України та у взаєминах місцевих еліт з елітами Польщі. Авторка дотримується думки, що історія України включає всі етноси, які перебували/проживали на її території та

мали вплив на формування української нації в антропологічному, культурному, історичному вимірі.

У результаті аналізу стану розробки теми в історіографії встановлено, що окреслена проблематика не була предметом широкого вивчення в науковій літературі. Російська та радянська історіографія зосереджена здебільшого на русько-половецьких відносинах, де найбільше уваги приділено війнам між цими народами. Інший напрям дослідження – русько-польські відносини. В українській історіографії характерна увага до русько-польських відносин на пограниччі Галицької й Волинської земель та Малопольщі, де половці згадуються як допоміжна сила у військово-політичних кампаніях, без додаткового на цьому належного акценту. Подібна ситуація в польській історіографії: половці не є об'єктом досліджень учених, а з'являються на маргінесі суміжних тем. Тому в нашому дослідженні використано історіографічні напрацювання з польсько-руських, русько-половецьких, польсько-угорських та угорсько-куманських взаємовідносин, на перетині яких були польсько-половецькі контакти.

Проаналізована джерельна база включає головно весь масив польських джерел, де згадуються кочівні половці. Через обмежену кількість відомостей польських матеріалів та у зв'язку із тим, що в дослідженні беруться до уваги міждинастичні та міжнародні відносини в регіоні, автором залучено значну кількість руських та іноземних джерел, а саме: ромейські (візантійські), угорські, чеські (та інші латиномовні) тощо.

Задля розуміння історії формування образу половців у Польщі ми приділили увагу уявленням у польському середньовічному історіописанні про інших кочівних народів, зокрема їхнім попередників – печенігів та угрів. Встановлено, що полякам було відоме кочівне минуле угорського сусіда, при цьому акценту на ньому в польських джерелах не робилося, ба більше, існувала локальна легендарна традиція поєднувати угорського предка зі слов'янським Аттілою. Причиною цього вважаємо зацікавленість П'ястів у презентації угрів

як рівного собі вже християнізованого сусіда, з котрим на постійній основі відбуваються контакти, зокрема й шлюбні.

Першим відомим контактом П'ястів із печенігами є участь останніх у походах Болеслава I на Русь 1013 і 1018 рр. Короткі згадки джерел про ці події засвідчують зверхнє ставлення до номадів. В історіографії довгий час існувала думка про причетність печенізької місії єпископа Бруно з Кверфурдта 1008 р. до печенізької політики Болеслава Хороброго. Ця теза на сьогодні вже не має значної підтримки дослідників, але доведеним залишається факт, що князь підтримував контакти з єпископом. Аналіз враження місіонера від походу в Степ, передані особисто ним у листі до імператора Генріха II, цінними для нас є з тієї причини, що це був перший джерельно зафіксований контакт представника християнського світу з язичницькими печенігами. Свідчення Бруно, сформовані ним як очевидцем образу степовика, однозначно вплинули на уявлення про цих кочівників у християнському світі, зокрема й у Польщі.

Аналіз польських хронік та анналів засвідчує, що в Польщі XI–XV ст. кочівники зі Сходу не становили особливого зацікавлення, а згадувалися лише епізодично. Зокрема поодинокими є відомості про них в анналах (рочниках). Водночас польські хроністи на сторінках своїх наративів неодноразово нотували присутність половців у землях П'ястів, не надаючи їм надмірного інтересу, застосовували щодо них окреслення, властиві середньовічному роменському (візантійському), німецькому, угорському історіописанню. Підсумував відомості попередників у компілятивній формі краківський архієпископ Ян Длугош, який поєднав відомості про половців польських хронік попередників з інформацією руських літописів. Окремо слід виділяти його дані про куманів Угорського королівства, бо, на наше переконання, тотожності куманів і половців автор не знав. Половці згадуються в його хроніці 46 разів, з яких 37 стосуються відносин із Руссю та 9 – з Угорщиною. З усіх цих відомостей лише одна наразі не має підтвердженого джерела запозичення, а отже, містить додаткову джерелознавчу цінність. Однак, навіть факт

компілятивності праці Я. Длугоша не нівелює наявності образу половців, частково засвідчуючи про його запозичення образу зі своїх першоджерел.

Через відносно незначну кількість відомостей про половців у польських джерелах та задля розуміння характеру їхніх з поляками відносин, нами проаналізовано двосторонні контакти, більшість з яких відбувалися за участі третіх сторін – володарів Русі чи Угорщини. Так, виявлено, що степовики й поляки неодноразово зустрічалися у володіннях Рюриковичів, причому по різні сторони численних конфліктів. Особливо це властиве першій половині XIII ст. під час протистояння за Галицьку землю. Зі смертю 15 червня 1246 р. Фрідріха I Бабенберга у боротьбі за Австрійські землі польські війська в кількох кампаніях були союзниками, а в кількох – ворогами кочівників. Тут активними учасниками конфлікту були куманські підрозділи угорських військ.

У результаті генеалогічних досліджень ми виявили п'ять випадків польсько-руських шлюбів, де представниці руського двору «за кужелем» мали половецьке походження. Ці шлюби засвідчують проникнення до династії П'ястів половецьких впливів. Такий шлях половецько-польської взаємодії дає підстави припускати використання у повсякденні предметів побуту, прикрас, одягу та слуг половецького походження, котрі, як придане князівен, прибували до Польщі.

Практичне значення отриманих результатів дослідження полягає в можливості використання напрацювань дисертаційного дослідження в науково-дослідницькій (для підготовки праць з історії взаємин половців із сусідами, образу кочівників у латиномовних джерелах, історіографії); навчальній (для підготовки підручників, монографій, науково-методичних посібників і навчальних курсів із історії кочового Степу) і культурній (реконструкції образу для виставок, музеїв) роботі.

Ключові слова: половці, кумани, хроніка, П'ясти, аннали, компіляція, Рюриковичі, образ, порівняння, уявлення, джерело.

SUMMARY

Tymar I. I. The image of the Cumans in Polish historical thought of the XIth-XVth centuries. – Qualifying scientific work as a manuscript.

A thesis for a scientific degree of the candidate of historical sciences (PhD/doctor of philosophy). Specialty 07.00.02 – World History. – Vasyl Stefanyk Precarpathian National University, Ivano-Frankivsk. – Ivan Franko National University of Lviv, Lviv, 2021.

The dissertation is devoted to the research on the image of the Cumans (also known as Polovtsy in Slavic tradition) formed in Polish sources of the XIth–XVth centuries. All recorded mentions of the Cumans in Polish sources of the XIth–XVth centuries are collected and analysed. A comparative analysis of them and the sources of other countries is carried out. The analysis of Polish narratives shows that in Poland during the XIth–XVth centuries nomads from the East were not of much interest, they were mentioned sporadically, albeit with the certain frequency. Although the information about them in the annals (yearbooks) is rare, Polish chroniclers without much interest, however, repeatedly noted the presence of the Cumans in the lands of the Piast dynasty, applying to them the descriptions typical of medieval Eastern Roman (Byzantine), German, Hungarian historiography. 46 mentions of the Polovtsy-Cumans in J. Długosz's *Annales* are analysed separately. The origin of each of these mentions is determined and compared with the original source, on the basis of which borrowings, errors, distortions, as well as the late medieval author's own systematised vision of the image of the nomads are identified.

The information from Polish sources about the Ugric nomads and the Pechenegs is considered; it served as a basis for the formation of the image of the later famous Cumans. It is ascertained that the Poles knew the nomadic past of the Hungarian neighbour, and it was not emphasized in Polish sources; on the contrary, there was a local legendary tradition of identifying the Hungarian ancestor with the Slavic Attila. We consider the reason for this is the Piasts' interest in presenting of

the Hungarians as the already Christianised equal neighbour, with whom there were constant contacts, including marriages.

The first known contact of the Piast dynasty with the Pechenegs is the participation of the latter ones in the campaigns of Boleslaw I against Rus' in 1013 and 1018. Brief references to these events testify to the disrespectful attitude towards the nomads. The analysis of a missionary's letter to Emperor Henry II, where he personally conveyed his impressions of the expedition to the Steppe, is valuable as it is the first source-recorded contact of a representative of Christendom with the pagan Pechenegs. Bruno's accounts clearly influenced the perception of these nomads in Christendom as well as in Poland.

In order to understand the origins of forming the image of the Cumans, an attention is focused on the various interactions of the nomads with the lands of the Piast dynasty. The military and political relations between the Poles and the Cumans at the intersection of regular ties with Rus', Hungary, and the Czech are analysed. For example, it is found out that the steppe dwellers and the Poles repeatedly met in the territories possessed by the Rurikids, and on different sides of numerous conflicts. This is especially true of the first half of the XIIIth century during the inter-dynastic fight for the land of Galicia. After the death of Frederick I Babenberg on June 15, 1246, in the struggle for Austrian lands, Polish troops were allies with the nomads in several campaigns or enemies of the nomads in some of them. The Cuman units of Hungarian troops were the most active participants in the conflict. The genealogies of the Piasts and the Rurikids, the marital relations of the latter ones with the Cumans, are studied. In this way, four cases of marriages of the representatives of the Piast dynasty to the descendants of the Cumans and Rus' marriages in the second and third generations are identified. Polish toponymy is analysed, the names of Turkic origin in the territory of the Piast state are systematised and cartographically recorded.

Keywords: the Cumans, the Piast dynasty, source, contacts, image, chronicle, analysis, annals, comparisons, prince.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Публікації, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Тымар И. Война и мир в системе русско-половецких отношений конца XI – первой половины XIII вв.: особенности и закономерности // *Colloquia Russica*. Kraków, 2011. Т. 1. S.74–79.

2. Тымар И. Образ половцев в Ипатьевском летописном своде и польских средневековых хрониках // *Colloquia Russica*. Krakow–Bratislava. 2015. Т. 5. S. 103–115.

3. Тимар І. «Половецькі» сюжети в «Анналах» Яна Длугоша : походження та джерелознавча цінність // Вісник Прикарпатського національного університету. Серія: Історія. Івано-Франківськ, 2016. Вип. 28. С. 96–104.

4. Тимар І. «Половецька кров» у шлюбній політиці П'ястів // Галичина: наук. і культ.-просвітній краєзнавчий часопис. 2017. № 29–30. С. 321–332.

5. Тимар І. І. До питання польсько-печенізьких відносин доби Болеслава I Хороброго // Гілея: науковий вісник. Київ : Вид-во «Гілея», 2019. Вип. 149 (№ 10). Ч. 1. Історичні науки. С. 193–197.

6. Тимар І., Волощук М. Образ мадярів-кочівників у польському історіописанні XI–XV століть // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія / гол. ред. Ю. В. Данилець. Ужгород : Вид-во УжНУ «Говерла», 2019. Вип. 2 (41). С. 32–46. (*Особистий внесок автора: збір та аналіз відомостей польських та іноземних джерел, укладання таблиць та здійснення статистичного підрахунку відомостей про угрів, що становить 1.4 д.а.*)

7. Тимар І. Відомості про половців у польських джерелах XI–XIV ст. // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології : зб. наук. праць. Чернівці, 2019. Т. 1 (47). С. 64–82.

Публікації, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

8. Тимар І. Порівняльна характеристика образу половця-кумана в словацьких джерелах XI–XIII ст. та руських літописах // III Міждисциплінарні

гуманітарні читання: тези доповідей Всеукраїнської науково-практичної конференції. 6–7 червня 2014 року, м. Київ. Київ, 2014. С. 14–15.

9. Тимар І. Міжнародна наукова конференція *Colloquia Russica Series II* «Середньовічна Русь: проблеми термінології», 25–27 травня 2017 р., Івано-Франківськ–Галич // Галичина. Наук. і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. 2017. № 29–30. С. 372–374.

10. Тимар І. Порівняльна характеристика образу половця-кумана в угорських нарративах XI–XIII ст. та руських літописах // Міждисциплінарні гуманітарні студії. Серія: Історичні науки. Вип. 2. Київ, 2015. С. 13–24. Тимар І. V Міжнародна наукова конференція *Colloquia Russica* «Русь і Центральна Європа в XI–XIV ст.» // Студентські історичні зошити. 2015. Вип. 6. С. 135–136.

11. Тимар І. Звіт з VII-ї Міжнародної наукової конференції *Colloquia Russica* «Русь і світ кочівників» (друга половина IX–XVI ст.) // Студентські історичні зошити. 2017. Вип. 9. С. 104–105.

Публікації, які додатково відображають результати дисертації:

13. Тимар І. Половці як союзники галицьких і волинських князів XI–XIII ст. // Студентські історичні зошити. Івано-Франківськ, 2011. Вип. 2. С. 40–42.

14. Тимар І. Образ половців в інтерпретації Іпатіївського літопису й польських середньовічних хронік // Студентські історичні зошити. 2014. Вип. 5. С. 57–59.

15. Тимар І. Участь половців у військових кампаніях у галицьких землях // Ямгорів : Літературно-краєзнавчий і мистецький альманах. Снятин, 2015. Вип. 26. С. 128–133.

16. Tymar I. Wokół kwestii obecności Połowców na ziemiach polskich // *Societas Historicorum*. Kraków, 2017. № 73. S. 22–24

ЗМІСТ

Вступ	11
Розділ I. ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ. ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА. МЕТОДОЛОГІЯ.....	19
1.1. Стан наукової розробки теми	19
1.2. Джерела	49
1.3. Методологія	57
Розділ II. Загальне уявлення про номадів Сходу в Польщі X–XI ст.	68
2.1. Образ угрів у польському історіописанні	70
2.2. Польсько-печенізькі відносини доби князя Болеслава I Хороброго (перша чверть XI ст.).....	82
Розділ III. Половецько-польські зв'язки XI–XIII ст.	91
3.1. Відомості про половців у польських джерелах (до Яна Длугоша).....	91
3.2. Військово-політичні контакти між П'ястами і половцями XI–XIII ст.	113
3.2.1. Половці у русько-польських відносинах	113
3.2.2. Половці-кумани та польські князі у боротьбі за австрійські землі (1246–1278 pp)	124
3.3. «Половецька кров» у шлюбній політиці П'ястів	144
Розділ IV. «Образ половців» у «Annales» Яна Длугоша	161
4.1. Походження і джерелознавча цінність «половецьких сюжетів» автора	161
4.2. <i>Summa Cumanica</i> «Annales»	170
Висновки	189
Список використаних джерел.....	196
Додатки.....	235

ВСТУП

Актуальність теми. З другої половини XI – до середини XIII ст. половці були одними з найактивніших номадів Центрально-Східної Європи. Вони розширили ареал свого розселення від передгір'я Карпат до Балхашу і Алтаю, що спричинило безпосередні тривалі контакти з християнськими країнами та народами (*gentes*). У науковій літературі взаємовідносини цих номадів з європейськими сусідами здебільшого зводяться до військових стосунків із руськими князями, Ромейською імперією (Візантією) та Угорщиною. При цьому темі надається здебільшого позицій протистояння цивілізацій: християнських народів супроти «поганських» кочівників¹. Історія степу розглядається через призму «свій – чужий», де кочівник-нехристиянин завжди виступає «чужим» у протиставленні християнинові. Це спричинило показ історії номадів у світлі ворожості до християнських народів та практичну відсутність наукового інтересу до інших сфер їхнього життя².

Окреслена категоричність є не лише однобоким, а й дуже спрощеним тлумаченням взаємовідносин степовиків з осілими народами, зокрема й поляками. Слід розуміти, що згадані різними за походженням і жанром джерелами половці (кумани) не були ні етнічно, ні адміністративно єдиним цілим. Йдеться про окремі групи родів та їхні (більші або менші за складом) союзи з власними династіями (наприклад, Аєпичі, Токсобичі, Котяновичі й ін.), котрі (враховуючи широкий ареал їхнього розселення) не були пов'язані між собою. Кожен здебільшого провадив власну політику миру чи війни з окремо взятим християнським сусідом. В етнічному плані у складі кочовищ та військ, окрім половців, були різні за походженням народи, зокрема слов'яни. Тому їхні

¹ Розповіді літописця про війни і збитки, завдані Русі кочівниками, спричинили появу однієї з ключових тез в історіографії – проблеми «боротьби зі степом», котра потім переросла у боротьбу з татарами. Починаючи з кінця XIX ст. ця проблема отримала вагоме місце у полеміці між різними історіографічними течіями. Див.: Алпатов М. Русская историческая мысль и Западная Европа XII–XVII вв. Москва : Наука, 1973. С. 29.

² Головка О. Проблеми дослідження степового і лісостепового населення України доби Середньовіччя // Світогляд. 2013. № 2 (40). С. 47.

відносини зі сусідами розвивалися не лише в площині зіткнень, а й різних взаємодій.

Кочівничий фактор впливав на політичну ситуацію в Європі. Так, ромейсько-галицькі відносини середини – кінця XII ст. регулювалися значною мірою загрозливим сусідством із половцями, що докучали набігами на території Нижнього Дунаю. Попри відсутність офіційних домовленостей стосовно боротьби з кочівниками, ромеям вигідно було дотримуватися миру з галицькими князями, враховуючи антиполовецьку політику останніх³. Половецький чинник присутній у міжкнязівських відносинах на Русі, у відносинах татар із руськими князями, ромеїв та болгар, ромеїв та печенігів, він же суттєво вплинув на внутрішню історію Угорського королівства, Другого Болгарського царства та, зрештою, країн Африки (мамлюки-половці).

У нашому дослідженні крізь конструювання образу половців уперше презентовано наявність половецько-куманського чинника в історії Польської держави на чолі з династією П'ястів, володіння котрих частково перебували в межах окресленого географічного простору кочування й сусідства номадів. При цьому, на жаль, їхні контакти з половцями досі не були предметом жодних спеціальних студій. У польській медієвістиці та тюркології наукові інтереси головно спрямовувалися на дослідження монгольського нападу середини – другої половини XIII ст., оминаючи питання контактів між поляками та номадами, що розселилися в регіоні до цього: уграми, печенігами, торками (узами), половцями.

У запропонованій дисертації на основі аналізу різнопланових джерел авторкою вперше розглянуто питання польсько-половецьких контактів та образу останніх у польських джерелах, що сформувався в результаті різних взаємодій. Кількасотлітні контакти П'ястів із кочівниками Степу домонгольської доби майже завжди проходили через землі Русі, залишаючи

³ Козачок О. Б. Відносини Галицького князівства з Візантією у контексті міжнародних зв'язків середини – другої половини XII століття / Автореф... дис. канд. іст. наук. Львів, 2017. С. 12.

помітний відбиток на розвитку місцевих еліт у військовій справі, культурі, побуті, топонімії тощо. Чимало з осілих номадів опинилися в межах історичних Галицької і Волинської земель, керівні династії яких в останні роки є об'єктом особливої уваги істориків, археологів та мистецтвознавців різних країн Європи і світу. У вітчизняній історіографії середньовічна історія України пов'язується з історією Русі, де половці (і загалом інші народи) є природно менш знайомими⁴. Але українська історія – це історія всіх народів, які перебували/проживали на її території та мали вплив на формування української нації⁵. Таким чином, презентована тема становить значний **науковий** інтерес для вітчизняної, польської та, зрештою, світової медієвістики.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Робота виконана на кафедрі всесвітньої історії факультету історії, політології і міжнародних відносин Державного вищого навчального закладу «*Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника*» і є складовою частиною науково-дослідної роботи «*Центрально-Східна Європа: етнополітичні процеси, соціальні трансформації, міжнародні відносини*» (державний реєстраційний номер: 0112U003030).

Об'єкт дослідження становить польська історична думка з XI до XV ст.

Предметом роботи є образ кочівників у польській історичній думці XI–XV ст.

Мета дослідження полягає у всебічному вивченні та аналізі джерельної бази задля конструкції відображення половців у польській середньовічній літературі.

⁴ Незнання культурної сторони половецької історії та вплив негативних літописних епітетів спричинили стереотип про низький культурний розвиток кочівників. Як наслідок – висловлювання у літературі на зразок «[...] завдяки впливу на половців вищої староруської культури, вони (половці) втрачали поступово не лише свої войовничо-грабіжницькі риси, але й виробляли в собі нові якості культурних народів, схожих на їхніх розвиненіших у культурному відношенні сусідів». Див.: Марченко М. Київська Русь у боротьбі з кочовиками до монгольської навали. Київ : Вид-во «ПРОМІНЬ», 2012. С. 130.

⁵ Головка О. Проблеми дослідження степового і лісостепового населення України доби Середньовіччя // Світогляд. 2013. № 2 (40). С. 49.

Реалізація поставленої мети передбачає виконання наступних **завдань**:

- проаналізувати стан наукової розробки, джерельну базу та методологію теми;
- висвітлити загальне уявлення про номадів Сходу X–XII ст. у державі П'ястів до появи половців у регіоні (на прикладі кочівників угрів та печенігів);
- проаналізувати характер та обсяг знань про половців у Польщі XI–XIII ст.;
- дати характеристику військово-політичним контактам між П'ястами і половцями XI–XIII ст.;
- визначити місце кочівників у русько-польських відносинах;
- відобразити участь номадів і поляків у боротьбі за «австрійську спадщину» 1246–1278 рр.;
- дослідити випадки генеалогічних зв'язків між нащадками русько-половецьких шлюбів та представниками династії П'ястів;
- охарактеризувати «половецькі» сюжети в найбільшій компілятивній хроніці середньовічної Польщі «*Annales*» Яна Длугоша (1415–1480).

Для розв'язання дослідницьких завдань застосовано загальнонаукові **методи**: порівняння і співставлення, історичний, історико-хронологічний, біографічний, метод картографії та статистики.

Хронологічні рамки роботи обмежуються 1091–1480 рр., де нижньою межею є 1091 р. – перша відома джерельна згадка про контакти половців із землями П'ястів, та верхньою – 1480 р. – смерть Яна Длугоша, автора найпізнішого за походженням використаного нами джерела, в якому подано рецепцію автора XV ст. про вже призабутих номадів. З метою поглибленого й ґрунтовнішого відображення предмету дослідження, авторка вважала за потрібне інколи виходити за окреслені хронологічні рамки дисертації.

Географічні межі роботи охоплюють терен безпосередніх контактів половців з елітами Русі, Угорщини, Чехії та Австрії, а головне – Польщі. Як й у

випадку з хронологією, авторка подекуди виходила за дані територіальні рамки студій для глибшого висвітлення проблеми.

Наукова новизна дисертації полягає в аналізі широкого кола джерел та історіографії, що допомагають відтворити образ кочівників у польських джерелах. Через обмежену кількість характеристик номадів у першоджерелах, доповнити їхній образ дозволяє аналіз характеру відносин між половцями та польськими князівствами.

Уперше:

- на основі опрацювання широкого кола різнопланових джерел (писемних, археологічних, топонімічних) вивчено етапи взаємовідносин половців із поляками, безпосереднє перебування номадів у польських землях XI–XIII ст. (див. Додаток 2);
- встановлено чотири факти кровноспоріднених зв'язків між представниками правлячих половецьких еліт та П'ястами за посередництвом руських Рюриковичів, тобто видання до Польських земель дочок або внучок половчанок, пошлюблених з руськими князями. Однак не виявлено жодного факту шлюбу між половчанкою й польським князем (див. Додаток 5);
- вивчено рівень і характер знайомості кожної генерації польської політичної та інтелектуальної еліт XI–XV ст. із кочовиками-половцями;
- комплексно проаналізовані, статистично обліковані та з іншими наративами синхронізовані «половецькі сюжети» «*Annales*» Яна Длугоша.

Удосконалено:

- з метою пошуку половецьких генеалогічних впливів серед П'ястів стан досліджень угорсько-польських та угорсько-куманських шлюбів другої половини XIII ст. (періоду активного родичання угорських королів з куманками);
- рівень студій про посередницьку роль руських князівських еліт у польсько-половецьких зв'язках. Меншою мірою це відбувалося завдяки угорським, чеським чи моравським елітам.

Отримали подальший розвиток:

- дослідження зв'язків поляків з народами Степу X–XI ст.: уграми та печенігами;
- студії військово-політичних зв'язків половців із П'ястами;
- вивчення половецької топонімії Польщі.

Науково-практичне значення здобутих результатів. Проведене дослідження здійснено в руслі загальноєвропейських студій з міграції, формування різних суспільних станів доби Середньовіччя, їх мобільності тощо. Дослідження розраховане на поживлення історичних та археологічних досліджень в обраній царині.

Зокрема, одержані під час підготовки дисертаційного дослідження результати можуть сприяти подальшому вивченню польсько-руських, угорсько-руських відносин X–XIV ст., контактів із половцями та іншими народами Степу еліт Рومейської та Священної Римської імперій, місця кочівників у системі міждинастичних стосунків Центрально-Східної Європи, формування ідеї «сарматизму» часів Речі Посполитої тощо.

Робота актуалізує потребу ґрунтовніших досліджень польської й української археології, антропології та спеціальних історичних дисциплін, організації спільних експедицій, науково-дослідних семінарів, конференцій, на загал тіснішого міжкафедрального співробітництва. Результати роботи можуть бути використані у вихованні етно, релігійно та національно стриманого й виваженого суспільства, переосмислення аспектів цивілізаційного поділу на «схід-захід», що в сучасному світі є причиною багатьох політичних проблем та, нерідко, воєн.

Дисертація може прислужитися фахівцям з історії етнічних меншин (зокрема, сформованих навколо осілих номадів) в Україні та за кордоном, які вивчають економічне та громадсько-культурне співробітництво нашої держави з країнами Центральної та Західної Європи, сприяють розширенню й поглибленню зв'язків України зі своїми сусідами та її європейському вибору на

сучасному етапі. Дослідження орієнтоване на поглиблене зацікавлення молодим поколінням вітчизняними середньовічними старожитностями, створення новітньої генерації фахівців.

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійно виконаною науковою працею. Наукові результати, висновки та положення наукової новизни, що містяться в дисертації, є особистим доробком здобувача. З наукових праць, опублікованих у співавторстві, використані лише ті ідеї та положення, які є результатом особистих досліджень здобувача.

Апробація результатів дослідження відбулася на п'яти всеукраїнських та міжнародних конференціях, зокрема: I Міжнародній науковій конференції серії *Colloquia Russica* «*Rus' średniowieczna a sąsiedzi (IX – połowa XIII wieku)*» (Kraków, Polska, 24–26 listopada 2010 r.); II Міжнародній науковій конференції серії *Colloquia Russica* «*Князівства земель Галичини та Волині в міжнародних відносинах XI–XIV ст.*» (Івано-Франківськ, Україна, 20–22 жовтня 2011 р.); Всеукраїнській науково-практичній конференції «*III Міждисциплінарні гуманітарні читання*» (Київ, Україна, 6–7 червня 2014 р.); V Міжнародній науковій конференції серії *Colloquia Russica* «*Rus a Stredná Európa v XI–XIV storočí*» (Spišska Kapitula, Slovenská republika, 16–18 októbra 2014 r.); IX Міжнародній науковій конференції серії *Colloquia Russica* «*Rus' a Polska (X–XIV w.)*» (Przemyśl, Polska, 5–8 grudnia 2018 r.), а також щорічних науково-звітних конференціях викладачів і аспірантів ДВНЗ «*Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника*».

Окремі підрозділи дисертаційного дослідження були апробовані під час наукових стажувань у формі проведених відкритих лекцій, зокрема, 12 січня 2015 р. на тему «*Половці у руських літописах*», 21 січня 2015 р. «*Образ половців у латинських джерелах*», а також 26 травня 2015 р. у рамках Медієвістичної наукової секції студентів-істориків «*Половці-Кумани у польських джерелах*» (Ягеллонський університет, Краків, Польща).

Опрацювання недоступного в Україні джерельного та історіографічного матеріалу уможливили наукові стажування, систематичні консультації та робочі зустрічі в наукових і навчальних осередках Польщі, Словаччини та Чехії (1–28 лютого 2014 р. Стипендія Польського Комітету ЮНЕСКО (Варшавський університет, Польща), керівник – професор Павел Жмудський; 1 лютого – 31 травня 2014 р. стипендія Словацької академічної інформаційної агенції (SAIA) (Університет імені Коменського, Братислава, Словаччина), керівник – професор Мартін Гомза; 1 серпня 2014 – 31 червня 2015 рр. стипендійна програма Уряду Польщі для молодих науковців (Ягеллонський університет, Краків, Польща), керівник – професор Станіслав Срока; 1 вересня – 31 грудня 2016 р. – стипендійна програма ОБТА відділу «*Artes Liberales*» (Варшавський університет, Польща), керівник – професор Геронім Граля; 1–31 липня 2017 р. стипендійна програма ОБТА відділу «*Artes Liberales*» (Варшавський університет, Польща), керівник – доктор Віталій Нагірний; 27 червня – 23 липня 2018 р. XXVIII Літня школа студій Східної Європи (Варшавський університет, Польща); 1 вересня – 31 жовтня 2018 р. стипендія Словацької академічної інформаційної агенції (SAIA) (Інститут історії мистецтв Словацької Академії наук, Братислава, Словаччина), керівник – професор Іван Герат; 1 жовтня 2018 – 30 липня 2019 рр. стипендійна програма Міжнародного Вишеградського фонду (Західночеський університет, Пльзень, Чехія), керівник – магістр Анета Големб'ювська-Тобіаш.

Основні результати дисертації викладені в 16 статтях, надрукованих у наукових збірниках і матеріалах конференцій, з них 7 – у фахових виданнях з історичних наук.

Структура дисертації зумовлена її метою та науковими завданнями. Робота побудована за проблемно-хронологічним принципом, складається зі вступу, чотирьох розділів, поділених на підрозділи, висновків, списку джерел (426 найменувань) та додатків. Загальний обсяг роботи – 250 сторінок, з них основного тексту – 193 сторінки.

Розділ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ. ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА. МЕТОДОЛОГІЯ

1.1. Стан наукової розробки теми

Образ половців у польському історіописанні, як, зрештою, зв'язки кочівників із державою П'ястів в історичній літературі досі не відображені жодним спеціальним дослідженням. Історики попередніх трьох століть здебільшого вивчали історію їхніх відносин із Руссю, Східною Римською імперією (Візантією), Болгарською державою династії Асенів та Угорським королівством, меншою мірою – із Грузією. Відсутність Польщі серед переліку вищеназваних держав хоча й викликає деякий подив, утім, пояснюється слабким, на перший погляд, інтересом до половецько-польських відносин у безпосередньо польських з походження середньовічних джерелах. Подібна ситуація, на нашу думку, мала об'єктивний характер: представники династії П'ястів контактували з номадами рідко.

Однак завдання дослідника, користуючись не лише писемними джерелами, а й «читаючи між рядками», зіставляючи й порівнюючи отримані з різних джерел дані, передбачити відтворення маловідомих аспектів двосторонніх контактів та формування цілісного уявлення предмету студій. Це вимагає додаткових зусиль, а відповідно, такі теми залишаються осторонь уваги науковців довший час. Однією з причин відсутності належного дослідження теми була дочасна уривчастість наукових зв'язків між науково-дослідними інституціями окремих країн Центрально-Східної Європи, відповідно, обмеженість доступу до джерел та літератури. І лише протягом останніх кількох десятиліть, за рахунок міжнародних наукових проєктів та відкритої співпраці, спостерігається ріст можливостей обміну досвідом та інформацією між науковцями, а відтак актуалізуються для дослідження нових тем.

Характер і зміст обраного дисертаційного дослідження, відсутність вагомих історіографічних напрацювань вимагають розглядати історіографію за географічним та хронологічним принципами.

Російська наукова думка XVIII – початку XX ст. Праці вчених-емігрантів.

Зародження російської історіографії пов'язують із появою «*Історії Російської*» Василя Татищева (1686–1750), котра, по суті, є проміжною ланкою між джерелом (компіляцією джерел) та історичною наукою. У науковій критиці останніх років триває нова хвиля дискусій з приводу достовірності та цінності роботи В. Татищева для історичної науки⁶. Про половецько-польські контакти в цій праці мало цінної інформації, здебільшого на маргінесі взаємовідносин Русі з Польщею⁷. Однак В. Татищев чи не вперше спробував визначити походження назв кочівників, покликаючись, утім, і на пізні польські хроніки, залишивши, зрештою, це для висвітлення «іншим, тим, що краще знають древність»⁸.

Офіційна російська історіографія XIX ст. відносила кочівників до «неісторичних» народів, розглядаючи їх як певну перешкоду становлення Російської держави. Окремі сюжети боротьби руських князів з половцями, представлені у роботах Миколи Карамзіна (1766–1826) та Михайла Погодіна

⁶ Праця В. Татищева на предмет використання автором автентичних, але невідомих наразі джерел викликає чимало критичних оцінок. Толочко А. П. «История Российская» Василия Татищева: источники и известия. Киев : Критика, 2005. 544 с. Рыбаков С. В. В. Н. Татищев в зеркале русской историографии // Вопросы истории. 2007. № 4. С. 161–167; Стефанович П. «История Российская» В. Н. Татищева: споры продолжаются // Российская история. 2007. № 3. С. 88–964; Майоров А. Политико-географические представления В. Н. Татищева и мнимые реали древнерусской эпохи: по поводу работ А. П. Толочко // Miscellanea. 2008. № 1. С. 89–100; Качин Н. А. В. Н. Татищев – прообраз первого российского историка // Вестник Томского государственного университета. История. 2014. № 1 (27). С. 98–102. В цілому, в історіографії відомі три підходи до доробку В. Татищева: беззаперечна довіра написаному автором, цілковита недовіра та критичний підхід.

⁷ Татищев В. Н. История Российская : в 3 т. Москва : АСТ, 2003. Т. 2. С. 101, 130, 132–133.

⁸ Там же. С. 304–309, 332–333.

(1800–1875), котрі, однак, дотримувалися літописного принципу опису подій⁹. Сергієм Соловйовим (1820–1879) відносини Русі з половцями розглядалися у рамках його цивілізаційної теорії «боротьби лісу зі степом»: протиборства сходу і заходу, осілого населення з кочовим, де «Росія повинна була вести боротьбу з жителями степів, з кочовими азіатськими народами»¹⁰. Ця позиція антагонізму та протиставлення значно вплинула на подальшу історіографію проблеми відносин Русі та половців, укорінюючи стереотип протиставлення Русі/християн/заходу степовикам/язичникам/сходу.

Першою роботою в російській історіографії, де при дослідженні історії кочівників Причорномор'я було залучено, окрім літописної інформації, ще й латиномовні угорські джерела, стала стаття Аріста Куніка (1814–1899)¹¹. 1884 р. вийшла монографія Петра Голубовського (1857–1907) «*Печеніги, торки і половці до набігів татар*», яка базувалася на аналізі ромейських, руських та латинських джерел¹². Одним з головних здобутків цієї праці для подальшого дослідження згадок про половців на сторінках латинських джерел є висновок автора, що термінами «кумани-кипчаки-половці» називали один народ¹³. У статтях П. Голубовського приділено увагу половецьким етнонімам різного штибу, в тому числі німецьким «*Blawen*», «*Falones*», угорському «*Palocz*», чеському та польському «*Plauci*», а також топонімам половецького походження¹⁴.

⁹ Погодин М. Древняя русская история до монгольского ига : в 2 т. Москва : Синодальная типография, 1871. Т. I. С. 291–292; Карамзин Н. М. Полная история государства Российского в одном томе. Москва : АСТ, 2016. С. 124–129, 131–148, 155–158, 164.

¹⁰ Соловьев С. История России с древнейших времен в 15 кн. / ред. Л. Черепнин. Москва : Издательство социально-экономической литературы, 1960. Кн. 1. Т. 1–2. С. 61.

¹¹ Куник А. О торкских печенегах и половцах по мадьярским источникам с указанием на новейшие исследования о черноморско-торкских народах от Атиллы до Чингисхана // Ученые записки Академии Наук по первому и третьему отделениям. Санкт-Петербург : Тип. Имп. АН. б 1855. Т. 3. Вып. 5. С. 714.

¹² Голубовский П. Печенеги, торки и половцы до нашествия татар. История южно-русских степей IX–XIII вв. Киев : В университетской типографии, 1884. 262 с.

¹³ Там же. С. 49.

¹⁴ Голубинский П. Обь Узахъ и Торкахъ // Журналь Министерства Народнаго Просвѣщенія. Ч. 234. Июль, 1884. С. 5. Голубовский П. В. Половцы в Венгрии. Киев : Типография Императорского Университета Св. Владимира, 1889. С. 8–9.

На хвилі інтересу до систематизії й аналізу фольклору в середині XIX ст. російським літературознавцем Іваном Ждановим (1846–1901) було зібрано найрізноманітніші за походженням твори народної творчості – пісні, легенди, сказання, вміщені в авторській монографії «Російський билинний епос». Серед зібраного фольклорного матеріалу заслуговує на особливу увагу народний образ половецького князя Боняка¹⁵, що доповнює відому за джерелами біограму цього діяча.

Монографія «Розвідки про руські літописи» Олексія Шахматова (1864–1920), опублікована вперше 1908 р., за своїми висновками досі залишається найґрунтовнішим дослідженням руського літописання. Саме він довів можливість використання руських літописів з незбереженого найдавнішого зводу польським пізньосередньовічним хроністом Я. Длугошем¹⁶. При цьому дослідник заперечив можливість використання ним будь-яких інших руських джерел, окрім так званих Загальноруського зводу 1493 р. та Галицького літопису¹⁷.

Вагомими для нас є здобутки російської еміграційної історіографії першої половини XX ст. Зокрема у Празі 1925 р. представники «білої» еміграції організували наукове об'єднання Семінар імені Никодима Кондакова (1844–1925). Упродовж 30-х рр. щорічник «*Seminarium Kondakovianum*» систематично публікував ряд фундаментальних статей Дмитра Расовського (1902–1941) до історії половців у Центрально-Східній Європі. Автор дослідив кочівні поселення в Угорщині та на Русі¹⁸, походження номадів¹⁹, розселення та

¹⁵ Жданов И. Русский былевой эпос. Санкт-Петербург : Издание Л. Ф. Пантелеева, 1895. С. 444–451.

¹⁶ Шахматов А. Разыскания о русских летописях. Москва : Академический Проект, Жуковский ; Кучково Поле, 2001. С. 253.

¹⁷ Там же. С. 249.

¹⁸ Расовский Д. А. Печенеги, торки и берендеи на Руси и в Угрии // *Seminarium Kondakovianum*. VI. Praha : Institut Kondakov, 1933. S. 1–65.

¹⁹ Расовский Д. Половцы. I. Происхождение Половцев // *Seminarium Kondakovianum*. Praha : Institut Kondakov, 1935. VII. S. 245–262.

географічні межі «поля половецького»²⁰. Знаменно, що роботи історика дають досить широке тло для розуміння історії взаємовідносин кипчаків із сусідами, зокрема Руссю, Угорщиною, дещо менше з Візантією тощо.

1935 р. у Празі вийшла монографія російського історика-емігранта Антонія Флоровського (1884–1968) «Чехи та східні слов'яни. Нариси з історії чесько-руських відносин (X–XVIII вв.)» – перше ґрунтовне дослідження до історії русько-чеських середньовічних відносин. У роботі окреслена участь руських, польських та половецьких військ у боротьбі Пшемисла II Оттокара за австрійські землі другої половини XIII ст.²¹ Зокрема автор припустив, що згадані джерелами 1271 р. союзні угорського короля Стефана V (1239–1272) руські війська могли бути найманими²², серед котрих висока ймовірність участі й половецьких воїнів.

Загалом, у російській історіографії XVIII – початку XX ст. кочівникам, зокрема половцям, надано негативний ворожий образ в історії Русі. Така позиція до степовиків впливає з характеристики номадів у літописах, однак без докладного глибшого аналізу їхніх текстів. У цілому, дослідження цього періоду характеризуються нагромадженням знань про половців на основі руських літописів та епосу.

Українська історіографія XIX – початку XX ст.

Розвиток української історичної науки у XIX ст. безпосередньо залежав від політичних умов, в яких опинилися українські землі. Політика Австрійської (згодом Австро-Угорської монархії) імперії була лояльнішою до розвитку

²⁰ Его же. Половцы. II. Разселение Половцевъ // Semimarium Kondakovianum. Praha : Institut Kondakov, 1936. VIII. S. 161–181; Его же. Половцы. III. Пределы «поля половецкаго» // Semimarium Kondakovianum. Praha : Institut Kondakov, 1937. IX. S. 71–85; Его же. Половцы IV: Военная история половцев // Semimarium Kondakovianum. Praha : Institut Kondakov, 1940. XII. S. 95–128; Его же. Половцы, черные клобуки : печенеги, торки и берендеи на Руси и в Венгрии (работы разных лет). Москва : ЦИВОИ, 2012. 237 с.

²¹ Флоровский А. Чехи и восточные славяне. Очерки по истории чешско-русских отношений (X–XVIII вв.). Praha : Nákladem slovanského ústavu v komisi nakladatelství «Orbis», 1935. Т. 1. С. 212–239, 251–254.

²² Там же. С. 253.

української науки та культури, на відміну від Росії з її жорсткою цензурою. Це призвело до виникнення осередку української науки в Галичині з центром у Львові. Тут із середини ХІХ ст. починається випуск низки культурно-наукових видань. В одному з них історик та громадський діяч Ісидор Шараневич (1829–1901) 1869 р. опублікував статтю *«Дослідження вітчизняної географії та історії»*, де приділив увагу місцю половців у відносинах між Руссю та Польщею, зосередившись на битві під Перемишлем 1099 р. та участі в ній війська Боняка²³.

Суттєвим кроком у розвитку української науки стало утворення в 1873 р. Літературного товариства імені Тараса Шевченка (з 1892 р. – Наукове товариство імені Т. Шевченка) та заснування періодичних видань НТШ. Попри те, що Середньовіччя не було пріоритетом для більшості авторів, деякі дослідження епізодично стосувалися польсько-половецьких відносин. Зокрема, стаття Мирона Кордуби (1876–1947) містить сюжети з історії участі половців у війні за «австрійську спадщину»²⁴. У доробку Михайла Грушевського (1866–1934) половцям відведено роль сусіда-нападника, безпосередньо теми дослідження стосують розвідки про похід князя Мстислава Мстиславовича на Галич 1219 р. та чеські походи князя Данила Романовича (1253 р., 1260 р.), в яких брали участь половецькі загоны²⁵.

У Наддніпрянській Україні наукові дослідження, починаючи з 1882 р., публікувалися у щомісячнику *«Київська старовина»*. Михайло Драгоманов (1841–1895) під псевдонімом «Кузьмичевський П.» у двох номерах часопису 1887 р. опублікував аналітичну статтю про образ Боняка в переказах

²³ Шараневичъ И. Изслѣдованіе на поли отечественной географіи и исторіи // Литературный Сборникъ издаваемый Обществомъ Галицко-Русской Матицы. Львовъ : Въ печатнѣ Ставропигійского Института подъ зарядомъ Стефана Гучковского, 1869. Вып. 1–4. С. 65, 69–70.

²⁴ Кордуба М. Участь Данила в битві під Крессенбрунн // Записки НТШ. 1896. Т. 10. С. 1–2.

²⁵ Грушевский М. Хронологія подій Галицько-Волинської літописи // Записки НТШ. 1901. № 41. С. 36; Грушевський М. Історія України-Руси : В 11 т., 12 кн. Київ : Наук. думка, 1992. Т. 3. С. 35.

Галицького регіону та його аналогії у творчості інших народів²⁶. Дослідник проаналізував пісні й сказання польсько-українського пограниччя, де згадується осада Боняком Галицької землі та його смерть тут, вбивство його Романом Мстиславовичем та Бонякова голова, що котиться світом. Звичайно, ці відомості не підтвержені історичними джерелами, тому що Боняк не здійснював напади на Галицьку землю та навіть не був сучасником князя Романа, однак становлять цінність як приклад сформованого «половецького образу» в Галичині.

Радянська історична наука

У перші міжвоєнні десятиліття в історичній науці СРСР проблеми половецької історії продовжували розглядатися на тлі русько-половецьких воєн. Безпосередньо предмет нашого дослідження не був актуальним серед істориків, а історія степовиків розглядалася лише на маргінесі робіт, присвячених Русі.

Якоюсь мірою ситуація змінилась із завершенням Другої світової війни. В одній із перших спеціалізованих монографій «*Половецький степ: нариси історичної географії*» (1948) Костянтин Кудряшов (1885–1962) визначив кордони кочування половців, припустив місце розташування міста Сутен та окремий розділ присвятив аналізу «*Слова о полку Ігоревім*»²⁷.

У 50-х рр. ХХ ст. на дослідження половецької історії вплинули результати археологічних розкопок. На основі нових даних 1958 р. вийшла стаття Світлани Плетнєвої (1926–2008) «*Печеніги, торки і половці в*

²⁶ Кузьмичевский П. [Драгоманов М. П.] Шолудивый Буняка в украинских народных сказаниях // Киевская старина. 1887. № 8. С. 676–713; Його ж. Шолудивый Буняка в украинских народных сказаниях // Киевская старина. 1887. № 10. С. 233–276.

²⁷ Кудряшов К. Половецкая степь : очерки исторической географии. Москва : ОГИЗ, Географгиз, 1948. 162 с.

*південноруських степах»*²⁸. Після праць П. Голубовського це була перша узагальнююча робота про степові народи Центрально-Східної Європи.

Політичну історію половців С. Плетньова умовно поділила на кілька періодів, виходячи з характеру їхніх відносин насамперед з Руссю. Перший – середина XI – початок XII ст. – характеризувався підвищеною агресивністю кочівників. Лише з'явившись, вони вчиняли масштабні грабіжницькі напади, полонили руське населення. Другий припав на 20–60-і рр. XII ст. і збігся у часі з початком роздроблення Русі, загостренням міжкнязівських відносин, до яких активно долучалися й польські князі. Тепер номади стали союзниками окремих удільних руських володарів, набувши подвійну плату – у вигляді князівських надань та військової здобичі. У другій половині XII ст. посилювався половецький натиск на прикордонні зі степом землі, з одного боку, та консолідувалися сили для контрпоходів на лівобережжя нижньої течії Дніпра, з іншого. Четвертий період – перша половина XIII ст. – відмічений відносною стабілізацією русько-половецьких відносин²⁹. У збірнику за редакції С. Плетньової «*Степи Євразії в епоху Середньовіччя*» авторка робить висновок, що половці, завдяки постійному зв'язку із різними слов'янами домонгольської доби, почали переходити до осілого способу життя³⁰.

1990 р. за результатами багаторічних студій С. Плетньова видала монографію «*Половці*». Авторка дослідила становище кимаків і кипчаків на рубежі двох тисячоліть у східноєвропейських степах, їхнє життя в умовах «*нової батьківщини*», утворення окремих між ними союзів. В окремих розділах розглядається історія «*чорних клобуків*», діяльність орд у степах, нові половецькі об'єднання, біограму князя Кончака, відносини зі сусідніми

²⁸ Плетнева С. Печенеги, торки и половцы в южнорусских степях // Материалы и исследования по археологии СССР. № 68. 1958. С. 170–174.

²⁹ Ее же. Половецкая земля / Древнерусские княжества X–XIII вв. Москва : Наука, 1975. С. 265–266. Ее же. Половцы. Москва : Наука, 1990. С. 4.

³⁰ Степи Евразии в эпоху средневековья / отв. ред. С. А. Плетнева. Москва : Наука, 1981. С. 222.

династіями (головно руськими), нашість монголів та останні роки функціонування половецьких орд як самостійних³¹.

Для нашого дослідження образу половців у історіописанні загалом (а польській історичній думці зокрема) цінним стало зауваження дослідниці про те, що з іменами половецьких князів Тугоркана чи Боняка у другій половині XI – середині XII ст. пов'язані найстрашніші події на Русі. Боняк фігурує в західноукраїнських сказаннях і піснях під іменем Боняк Шелудивий, відрубана голова якого котиться по землі й знищує все живе на своєму шляху, а Тугоркан не раз згадується в руських билинах як Тугарин Змієвич³². Вагомим є припущення дослідниці про те, що в південноруських степах XI–XII ст. перебували два близькі за походженням етноси: кумани та половці. Кумани, що посідали землі на захід від Дніпра, частіше контактували з ромеями і династіями Західної Європи, тому в латинських хроніках нотувалися «куманами» навіть тоді, коли насправді йшлося про половців³³.

У монографії 1962 р. Михайла Артамонова (1898–1972), присвяченій історії хозар, є відомості про термінологію найменувань кочівників та історичну традицію їх поєднувати. Актуальна для нашого дослідження інформація про угорсько-аварську історичну тяглість³⁴, віддзеркалену й у ранніх відомостях польської анналістики про народи Степу.

Доробок Володимира Пашуто (1918–1983) у вивченні зовнішньої політики Галицьких земель, міжнародних відносин Русі та політики папства щодо Русі³⁵ містить авторські рефлексії й щодо Опавського походу 1253 р.

³¹ Плетнева С. Половцы. С. 87.

³² Там же. С. 46.

³³ Там же. С. 39.

³⁴ Артамонов М. И. История хазар. Ленинград : Изд-во Гос. Эрмитажа, 1962. С. 106–108.

³⁵ Пашуто В. Половецкое епископство // Русь. Прибалтика. Папство. Избранные статьи / отв. ред. Е. А. Мельникова. Москва : Русский Фонд Содействия Образованию и Науке, 2011. С. 573–581; Его же. О политике папской курии на Руси (XIII в.) // Вопросы истории. 1949. № 5. С. 52–76; Его же. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. Москва : Изд-во АН СССР, 1950. 330 с.; Его же. Внешняя политика Древней Руси. Москва : Наука, 1968. 472 с.

русько-польських військ³⁶, які однаково контактували в ході бойових дій з номадами.

Етимології терміну «половці» присвячено статтю «Половці. Досвід історичного тлумачення етнікону» Олени Скржинської (1894–1981). Дослідниця переконує, що дефініція має виключно руське походження, поставши на Правобережжі Дніпра для означення кочівників з іншого берега («оного поля»), але термін швидко поширився за межі Русі, втративши своє першопочаткове значення³⁷. У статті проаналізовано й вживану щодо половців іншу термінологію, зокрема окреслення «фалони» («*falones*») та похідні від нього³⁸.

Михайло Тихомиров (1893–1965) порівняв повідомлення Я. Длугоша з неузгодженими між собою літописами і дійшов висновку про використання польським автором джерела, давнішого за відомі сьогодні літописи³⁹. Юрій Лимонов (1933–2006) приділив увагу руським джерелам «*Annales*» Я. Длугоша, вважаючи, що польський хроніст користувався якимось неучілілим руським зводом і західноукраїнським літописом⁴⁰. Тому, як бачимо, учені переважно зважали й на інші, окрім військово-політичного, аспекти відносин з кочівниками, зокрема періодично мирні та торгівельні контакти з ними⁴¹.

Дослідниця польських джерел Наталья Щавелева (1946–2001) у своїх роботах звертала увагу на достовірність та походження інформації відомих хронік, зокрема й текстів перших шести книг «*Annales*» Яна Длугоша, де подана інформація й про номадів. Так, Н. Щавелева переконана, що описаної польським хроністом Вінцентієм Кадлубком (1160–1223) русько-польської

³⁶ Пашуто В. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. С. 258.

³⁷ Скржинская Е. Половцы. Опыт исторического истолкования этникона // Византийский временник. 1986. № 46. С. 276.

³⁸ Там же. С. 263–264.

³⁹ Тихомиров М. Н. Русский летописец в «Истории Польши» Яна Длугоша // Исторические связи России со славянскими странами и Византией. Москва : Наука, 1969. С. 235.

⁴⁰ Лимонов Ю. А. Культурные связи России с европейскими странами в XV–XVII вв. / Автореф. докт. дис. Москва : Изд-во АН СССР, 1978. С. 10–11.

⁴¹ Мавродина Р. Киевская Русь и кочевники (печенег, торки, половцы) историограф. очерк / отв. ред. В. М. Панях. Ленинград : Наука, 1983. С. 48–50.

битви 1182 р. поблизу містечка Берестя, де брали участь і кочівники, насправді не було⁴². Дослідженню Русі в «*Annales*» Я. Длугоша вчена присвятила монографію, де розділ про руські джерела хроніки належить Борису Клоссові (*1932)⁴³.

У дослідженні Лева Гумільова (1912–1992) «*Давня Русь і Великий Степ*» (1989 р.) порушено питання впливу ландшафту і внутрішніх чинників на історію половців, суттєвим є різкий відхід автора від ідеї односторонньої «дикості» степовиків на протиставлення землеробам. Але, разом з тим, дослідник ідеалізує світ кочівників⁴⁴.

Фактично, здобутком радянської історіографії став відхід від виключно «літописного» трактування половецької історії. Залучення археологічних даних і розширення джерельної бази, започаткування серійних видань, ряду наукових періодик призвели до появи публікацій, цінність яких за своїм змістом не зменшилася навіть станом на сьогодні. Попри появу у радянській науці розвідок, присвячених польським середньовічним джерелам, досліджень польсько-половецьких контактів або немає, або ж вони подані «між рядками» інших тем.

Сучасна українська історіографія

Після виходу 1990 р. монографії С. Плетнєвої «*Половці*» студії взаємин цих номадів із найближчими сусідами довший час на пострадянському просторі не проводилися. Опосередковано про окреслену проблематику йдеться у статті львівського дослідника Я. Дашкевича «*Україна на межі між Сходом і Заходом (XIV–XVIII ст.)*», де автор пише про існування умовного кордону в лісовій та

⁴² Щавелева Н. Польские латиноязычные средневековые источники: Тексты, перевод, комментарий. Москва : Наука, 1990. С. 128.

⁴³ Клосс М. Б. Русские источники I–VI книг *Анналов Яна Длугоша* // Щавелева Н. Древняя Русь в «Польской истории» Яна Длугоша (книги I–VI): Текст, перевод, комментарий. Москва : Памятники исторической мысли, 2004. С. 47–52; Щавелева Н. Древняя Русь в «Польской истории» Яна Длугоша (книги I–VI): Текст, перевод, комментарий. Москва : Памятники исторической мысли, 2004. 495 с.

⁴⁴ Гумилёв Л. Н. Древняя Русь и Великая степь. Москва : Астрель, 2012. 839 с.

лісостеповій зоні Русі, який розділяв і, водночас, поєднував Східний та Західний світи. Історик стверджує, що в цій контактній території відбувалися як зіткнення, так й інші взаємодії та взаємозапозичення з обох сторін⁴⁵.

1999 р. Петро Толочко (*1938) видав монографію «*Кочові народи Степу та Київська Русь*», п'ята частина якої присвячена половцям. На основі археологічних джерел автор відтворив історію, економіку й культуру половецького етносу. Він зазначив, що половці й Русь «упродовж двох століть перебували у постійних відносинах, які, на жаль, не сприяли їх внутрішній консолідації. Обидві сторони зустріли монгольську навалу в стані внутрішньої роздробленості, що фатальним чином позначилося на їх подальших долях»⁴⁶. Автор користувався розробленою С. Плетньовою періодизацією про чотири етапи двосторонніх контактів, а також звернув увагу на одну особливість шлюбних зв'язків: руські князі ніколи не віддавали за половців своїх дочок, що пояснювалося невизнанням ними половців собі за рівних або несприйняттям язичництва кочівників. Однак те, що половецькі князі за допомогою шлюбів підтверджували свій вплив на Русі, не викликає сумнівів. Особливо це стало очевидним у XII ст., коли союз із ними почав використовуватися окремими князями в міжусобицях⁴⁷. Олексієві Толочку (*1963) належить стаття, присвячена образу половецького князя Боняка у літописній історії про «вовче виття»⁴⁸, що чітко синхронізується й з пасажами «*Annales*» Я. Длугоша.

Взаємовідносини еліт південно-західних земель Русі та Польщі протягом останніх десятиліть досліджує київський професор Олександр Головко (*1952). У монографії «*Давня Русь і Польща в політичних взаємовідносинах X – першої третини XIII ст.*», розглядаючи взаємини обох слов'янських країн, автор

⁴⁵ Дашкевич Я. Україна на межі між Сходом і Заходом (XIV–XVIII ст.) // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. Т. ССХХІІ : Праці історико-філософської секції. 1991. С. 44.

⁴⁶ Толочко П. Кочевые народы степей и Киевская Русь. Киев : Абрис, 1999. С. 156.

⁴⁷ Там же. С. 149.

⁴⁸ Tolochko O. Why Did the Polovtsian Khan Boniak Howl like a Wolf? // Journal of Ukrainian Studies. 2008–2009. Vol. 33–34. S. 459–462.

епізодично нотує й присутність у цих контактах половців⁴⁹. Зокрема, йдеться про вплив половецького фактору на життя південних околиць Русі й хід взаємин її князів із західними сусідами⁵⁰. Вчений зауважує, що наприкінці XII – у середині XIII ст. істотну роль на перебіг державно-політичних процесів на Волині і в Галичині відігравали власне половці, котрі неодноразово брали участь як союзники тих чи інших центральноєвропейських володарів у ході міжкнязівських воєн. Автор досить ґрунтовно висвітлив місце номадів у подіях Галицької землі кінця XI – початку XIII ст.⁵¹ Вагомими для нашого дослідження є статті автора щодо участі печенігів у польських походах на Русь в 1013 і 1018 рр.⁵² та методології дослідження степовиків⁵³.

Середньовічні Галичину й Волинь, біографії галицьких та волинських князів, міжнародний контекст їхньої діяльності досліджує Леонтій Войтович (*1951). У його студіях неодноразово фігурує й проблема половецької участі в подіях краю. Ряд робіт дослідника висвітлює участь кочівників половців та польських князів в угорсько-чеській війні за австрійські землі (1252–1278)⁵⁴. Ролі половців у відносинах Русі з Польщею та Угорщиною торкається у своїй статті «*Битва під Перемислем у 1099 р.*». Тут, на основі руських й угорських джерел, дослідник відобразив перебіг битви, місця розташування воюючих

⁴⁹ Головка А. Древняя Русь и Польша в политических взаимоотношениях X – первой трети XIII вв. Киев : Наук. думка, 1988. 134 с.

⁵⁰ Там же. С. 64.

⁵¹ Його ж. Половецький фактор у політичному розвитку Південно-Західної Русі (остання третина XII – перша половина XIII ст.) // Східний Світ. 2004. № 1. С. 61–64.

⁵² Його ж. З історії міжкнязівської війни 1015–19 рр. на Русі // Україна в Центрально-Східній Європі: Зб. наук. пр. Київ : Інститут історії України НАН України, 2000. Вип. 1. С. 38–49; Його ж. Степова політика Русі в період правління князя Володимира Святославовича // Княжа доба: історія і культура. 2016. Вип. 10. С. 103–115.

⁵³ Його ж. Проблеми дослідження степового і лісостепового населення України доби Середньовіччя // Світогляд. 2013. № 2 (40). С. 46–49.

⁵⁴ Войтович Л. Галицько-Волинські етюди. Біла Церква : Видавець Олександр Пшонківський, 2011. С. 276; Його ж. Князь Лев Данилович // Славетні постаті Середньовіччя. Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 2012. Т. 1. С. 103; Його ж. Загадки австрійського узла (1272–1278): Лев Данилович, Ласло IV, Пшемисл II Оттокар, Рудольф Габсбург і польські князі // Проблеми слов'янознавства. 2012. Вип. 61. С. 17; Його ж. Галич у політичному житті Європи XI–XIV століть. Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2015. С.420-433.

сторін, кількість військ⁵⁵. Авторську монографію «*Княжа доба: портрети еліти*» ми використали при верифікації родинних зв'язків польських П'ястів із половецькими родинами⁵⁶. Узагальненою працею з історії міжнародних відносин Прикарпаття і Галичини є книга дослідника «*Галич у політичному житті Європи XI–XIV століть*»⁵⁷.

Деякі епізоди історії польсько-половецьких шлюбів та польсько-половецьких військових контактів проаналізовані в монографії та низці статей івано-франківського медієвіста Мирослава Волощука (*1979)⁵⁸.

Половецько-руська спільна участь в угорсько-чеському протиборстві другої половини XIII ст. епізодично представлена в роботах ряду сучасних українських дослідників. Так, евентуальну участь Лева Даниловича у битві при Дюрнкруті 1278 р. на основі різнопланових джерел дослідив львівський науковець Ілля Паршин (*1986)⁵⁹. Хоча про прямі свідчення присутності руського князя на полі бою наразі невідомо, однак характер тогочасних відносин Лева Даниловича з угорським королем Владиславом Половцем та Пшемислом II Оттокарром, на думку дослідника, дають підстави припускати

⁵⁵ Його ж. Битва під Перемишлем у 1099 р. // Український альманах. Варшава, 1999. С. 110.

⁵⁶ Його ж. Княжа доба : портрети еліти. Біла Церква : Олександр Пшонківський, 2006. С. 350, 355.

⁵⁷ Його ж. Галич у політичному житті Європи XI–XIV століть. Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2014. 473 с.

⁵⁸ Волощук М. Ruteni in Polonia XI–XIII vv.: краткие очерки проблемы // Colloquia Russica. Rurikids in dynastic relations: politics, customs, culture, religion (10th–16th c.). Publication after 4th International Conference, Mogilno, 14–16th November, 2013 / pod red. V. Nagirnego. Kraków, 2014. Series I. Vol. 4. S. 145; Його ж. «Русь» в Угорському королівстві (XI – друга половина XIV ст.): суспільно-політична роль, майнові стосунки, міграції / за ред. Л. Войтовича. Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2014. С. 182–184, 187; Його ж. Просопографічні студії битви під Ярославом 17 серпня 1245 року // Colloquia Russica / за ред. В. Нагірного і М. Волощука. Івано-Франківськ ; Краків : Лілея НВ, 2017. Series II. V. 3 : Данило Романович і його часи. С. 103–122; Його ж. Рюриковичі та П'ясти: століття дружби, ворожнечі та взаємовпливів // Ликбез – історичний фронт. 15.02.2017. Доступ отримано 12.06.2017. <http://likbez.org.ua/ua/ryurikovichi-i-pyasty-stoletiya-druzhbyvrazhdvzivzaimovlianiya.html>

⁵⁹ Паршин І. Галицькі війська у битві при Дюрнкруті 1278 року : факти і здогади // Вісник Львівського університету. Серія історична. Вип. 48. 2013. С. 45–60; Його ж. «Rex Russiae» у битві на річці Лейті // Colloquia Russica / за ред. В. Нагірного і М. Волощука. Івано-Франківськ ; Краків : Лілея НВ, 2017. Series II. V. 3 : Данило Романович і його часи. С. 123–132.

його участь⁶⁰ (а з ним і військ половців. – *I. Т.*). Водночас чернівецький історик Андрій Федорук (*1975) заперечує будь-яку причетність руських військ до цієї битви⁶¹, на відміну від кампанії 1260 р. та битви під Кресенбрунном, у якій під терміном «татари» варто розуміти саме половців Данила Романовича⁶², що в кожному випадку слугує підтвердженням інтенсивних контактів номадів із різними відгалуженнями династії П'ястів другої половини XIII ст.

Підсумовуючи результати досліджень сучасної української історіографії за темою половецько-польських стосунків, можемо з певністю констатувати позитивні зрушення та на загал кращі умови розвитку науки. Після падіння «залізної завіси» й відновлення Україною незалежності 1991 р. учені отримали доступ до джерел та літератури інших країн, почалися співпраця та обмін інформацією з науково-дослідними інститутами сусідніх держав. Останні десять років у медієвістиці спостерігається посилення міждисциплінарних студій. Доцільно зазначити про роль проекту «*Colloquia Russica*», котрий, починаючи з 2011 р., щорічно збирає дослідників різних країн Європи на конференціях, присвячених історії Русі. Проведена на базі Західночеського університету міста Пльзень (Чехія) 2016 р. стосувалася винятково контактів зі світом номадів, зокрема – половців. Все це спричинило появу значної кількості праць, котрі так чи інакше розкривають окремі аспекти нашого предмету студій.

Російська наука на рубежі XX–XXI ст.

Після розпаду Радянського Союзу позитивні тенденції розвитку історичної науки простежуються й у Росії. Не припинили свою діяльність старі

⁶⁰ Його ж. Галицько-Чеський Союз у битві при Дюрнкруті 1278 року (на основі «*Hermannii Altaheensis annales*») // Вісник Прикарпатського університету. Історія. 2012. Вип. 21. С. 158; Його ж. Галицькі війська у битві при Дюрнкруті 1278 року. С. 59.

⁶¹ Федорук А. «*Danielem regem Russiae et filios eius*» : військова діяльність у великих битвах періоду війни за «австрійську спадщину» 1246–1278 pp. // *Colloquia Russica* / за ред. В. Нагірного і М. Волошука. Івано-Франківськ ; Краків : Лілея НВ, 2017. Series II. V. 3 : Данило Романович і його часи. С. 242.

⁶² Там само. С. 235–236.

та започатковуються нові періодичні видання, продовжили роботу науково-дослідні установи. Дослідження російськими істориками половецької та русько-половецької історії відбувається в руслі студій історії Росії, адже досі розмежування понять «Русь-Росія» у свідомості як інтелігенції цієї країни, так і пересічних мешканців не відбулося.

Нашої теми дослідження стосуються деякі висновки монографії «*Ранній етап етнічної історії угорців. Проблеми етнічної самосвідомості*» російського історика Володимира Шушаріна (1924–1999), що побачила світ 1997 р. Основну увагу зосереджено на вивченні конкретних проявів етнічної самосвідомості вже осілих у Карпатській котловині угорців та сприйняття їх сусідніми народами. На основі різнопланових писемних джерел автор навів цінну інформацію про етноніми, вжиті західноєвропейськими та ромейськими авторами щодо різних номадів, починаючи від аварів і закінчуючи турками⁶³. Робота російського медієвіста суттєво допомогла зрозуміти процеси запозичень етніконів, історичні традиції у сприйнятті номадів, семантику, вміщену у вживаній щодо кочівників термінології, ототожнення різних кочових народів між собою⁶⁴, що слугує певною матрицею і для половців у їхньому сприйнятті польськими авторами.

Комунікабельність половецького світу, мобільність зв'язків номадів із різними країнами (Угорщина, Русь, Грузія), де ті могли знайти застосування своїх, переважно військових знань, вмінь і навиків, відображена в іншій, написаній спільно з грузинською дослідницею Мелітою Мургулією монографії В. Шушаріна⁶⁵.

Одним з провідних сучасних дослідників історії Русі є професор Санкт-Петербурзького державного університету Олександр Майоров (*1969). У своїй монографії «*Русь, Візантія і Західна Європа: з історії зовнішньополітичних та*

⁶³ Шушарин В. П. Ранний этап этнической истории венгров. Москва : РОССПЭН, 1997. С. 117–118, 200.

⁶⁴ Там же. С. 135–200.

⁶⁵ Мургулия М. П., Шушарин В. П. Половцы, Грузия Русь и Венгрия в XII–XIII вв. / отв. ред. Г. Г. Литаврин. Москва : Логос, 1998. 335 с.

культурних зв'язків XII–XIII ст.», аналізуючи текст «Хроніки» монаха-цистерціанця Альберика (?–1252) з монастиря Труа-Фонтен на предмет ряду відомостей з історії Польщі, котрі, без сумніву, мали польське походження⁶⁶, автор зазначив, що у тексті міститься інформація й про «куманів». Стосуються нашої теми також дослідження російського медієвіста й про так звану «Сілезьку татарську легенду» та участь руських військ у війні за спадщину Бабенбергів⁶⁷.

Суттєвим внеском у дослідження обраної теми є монографія Федора Успенського (*1970) та Анни Литвиної (*1966) «Руські імена половецьких князів: Міждинастичні контакти крізь призму антропоніміки». У своїй праці автори проаналізували відомі випадки одержання руських імен представниками половецьких еліт, в чому одну з ключових ролей відігравали русько-половецькі шлюби. На цій підставі ними представлено місце половців у матримоніальній політиці Рюриковичів та ступінь сприйняття половців на рівні «свої-чужі». Автори констатують, що половці були єдиними серед кочівників, котрих Рюриковичі сприймали собі за достатньо рівних, аби укласти з ними шлюби, однак за винятком одного казусу – завжди в односторонньому порядку⁶⁸. У монографії наведено 11 випадків русько-половецьких шлюбів, що, на думку авторів, не є вичерпним списком, а лише таким, що репрезентується та верифікується за писемними джерелами⁶⁹. Цей перелік дозволив нам краще зрозуміти шляхи потрапляння до Польщі народжених від русько-половецьких шлюбів наречених.

Сприйняття «свого-чужого» крізь призму цивілізаційних контактів досліджує астраханський дослідник Сергій Якушенков (*1960). У його розвідках значну увагу приділено саме образу половців у світосприйнятті

⁶⁶ Майоров А. Русь, Византия и Западная Европа : Из истории внешнеполитических и культурных связей XII–XIII вв. Санкт-Петербург : Дмитрий Буланин, 2011. С. 128.

⁶⁷ Его же. Поход русских войск в Моравию и борьба за «австрийское наследство» в 1252–1253 гг. // Военно-исторический журнал. 2012. № 3. С. 49–54; Его же. Михаил Черниговский в Силезии и битва под Легницей // Древняя Русь. Вопросы медиевистики. 2015. № 2 (60). С. 23–35.

⁶⁸ Успенский Ф., Литвина А. Русские имена половецких князей : Междинастические контакты сквозь призму антропонимики. Москва : ПОЛИМЕДИЯ, 2013. С. 23–24.

⁶⁹ Там же. С. 21.

сучасників. Зокрема, автор зазначив, що після прийняття християнства на Русі прискорився процес формування стандартів «чужого», після чого кочівники остаточно перетворилися в «поганих», а образи декотрих їх володарів «почали обростати фантастичними деталями, все більше нагадуючи надприродні істоти»⁷⁰. Істориком проаналізовано образ половецького володаря Боняка у билинах⁷¹, де «те, що хан Боняк був не лише ворогом Русі, але часто й їхнім союзником, фольклорним дискурсом залишено поза увагою. Він був поза розумінням, поза традиційними культурними патернами, а отже – небезпечний і жахливий»⁷².

Повторюючись про доречність міждисциплінарного підходу вивчення теми, ми взяли до уваги найновіші дослідження й антропологічні висновки російського доктора медичних наук Звягіна Віктора (*1941)⁷³, котрий поставив під сумнів наявність монголоїдних рис у сина половчанки – князя Андрія, прозваного *Боголюбським* (1111–1174), реконструйовані Михайлом Герасимовим (1907–1970) в 40-х рр. ХХ ст.⁷⁴ Наявність відповідних подальших антропологічних досліджень могла б як поглибити наші генеалогічні студії, так і деталізувати характер половецького династичного впливу на П'ястів.

Отже, сучасна російська історична наука виявляє зацікавлення до історії кочівників та їхніх взаємовідносин з руськими князями. Але навіть окремі аспекти нашого дослідження в російській історіографії майже не розглядалися. Попри це, деякі її здобутки допомогли краще зрозуміти предмет наших студій.

Польська історіографія

Оскільки у джерелах практично відсутні відомості про безпосередні

⁷⁰ Якушенков С. Образ чужого: от деконструкции к конструкции // Каспийский регион: политика, экономика, культура. 2012. № 3. С. 247.

⁷¹ Якушенков С., Якушенкова О. Чужое тело сквозь призму встречи цивилизации или личико Гюльчатай // Каспийский регион: политика, экономика, культура. 2010. № 4. С. 115–116.

⁷² Там же. С. 116.

⁷³ Звягин В. Медико-криминалистическое исследование останков Андрея Боголюбского // История судебной медицины. 2011. № 41–42. (11). С. 24–35.

⁷⁴ Герасимов М. Основы восстановления лица по черепу. Москва : Советская наука, 1949. С. 145.

контакти половців з елітами середньовічної Польщі, це, ймовірно, й стало причиною відсутності у польській медієвістиці спеціальних студій на половецьку тематику. Відтак кочівники в історіографії цієї країни фігурують епізодично, постаючи на маргінесі досліджень суміжних тем, зокрема польсько-руських політичних відносин, частково в генеалогії П'ястів, польській топонімії, джерелознавстві тощо.

Серед хронологічно перших робіт, що стосуються теми нашого дослідження, вважаємо найважливішими джерелознавчі студії Александра Семковича (1850–1923) «Критичний розбір «Історії Польщі» Яна Длугоша: до 1384 р.»⁷⁵, який фундаментальним чином започаткував подальше критичне переосмислення «*Annales*» пізньосередньовічного польського хроніста. Зокрема і в частині сприйняття ним половців-куманів. Автор здійснив аналіз усіх наведених (до 1384 р.) Я. Длугошем записок і, зіставивши їх з іншими джерелами, визначив походження кожної з них. Монографія складається з трьох частин: перша є аналізом польських джерел Я. Длугоша – анналів, хронік, життєписів святих, легенд, єпископських каталогів, окремих документів та відомості з історії Польщі, джерела яких невідомі. Друга частина книги присвячена іноземним джерелам, зокрема руським, чеським, угорським, німецьким; та відомостям, запозиченим з іноземних матеріалів невідомого походження. Третя, найбільша, частина роботи є аналізом за роками усіх текстів перших десяти книг Я. Длугоша.

Залишається актуальною й досі генеалогія П'ястів львівського дослідника Освальда Бальзера (1858–1933)⁷⁶, а також його дослідження, присвячені «Хроніці Польщі» Вінцентія Кадлубка. В останній роботі автор значну увагу приділив критиці тези історика Станіслава Кетржинського (1876–1950) про те, що під час навчання Кадлубка у Болоньї той познайомився з англійським викладачем та істориком Гервазієм Тільберзьким (бл. 1150 –

⁷⁵ Semkowicz A. Krytyczny rozbiór Dziejów polskich Jana Długosza: do roku 1384. Kraków : NAU, 1887. 406 s.

⁷⁶ Balzer O. Genealogia Piastów. Kraków : Avalon, 2005. 1020 s.

1228/1235), котрий згодом у своїй роботі «*Otiis imperialibus*» («Імператорські дозвілля») використав одержану від майбутнього польського хроніста інформацію про Польщу, Русь та згадав куманів⁷⁷. О. Бальзер заперечив аргументи колеги про інформування Кадлубком англійського автора, однак погодився з думкою, що деяка інформація Гервазія мала польську генезу⁷⁸.

Генеалогічні дослідження О. Бальзера продовжили наступні покоління польських дослідників генеалогії. Казимир Яшіньський (1920–1997) протягом кількох десятиліть написав декілька ґрунтовних праць з генеалогії П'ястів⁷⁹. Родинні зв'язки між польськими та руськими володарями, певною мірою у контексті половецьких впливів, досліджує професор Білостоцького університету Ян Тенговський (*1947)⁸⁰. Аналогічного штибу генеалогічні напрацювання, зокрема й половецько-руської та половецько-польської тематики, відображено в ряді статей і монографій Даріуша Домбровського з Торуні (*1965). Цінна, з погляду дослідження генеалогії Рюриковичів, є його монографія «*Генеалогія Мстиславичів: перші покоління (до початку XIV ст.)*», видана 2008 р. в Кракові, а 2015 р. перекладена російською⁸¹. У роботах дослідника значну увагу приділено й участі військ Данила Романовича (а з ним

⁷⁷ Kętrzyński S. Ze studyów nad Gerwazym z Tilbury // *Rozprawy Akademii Umiejętności. Wydział historyczno-filozoficzny. Seria II. T. XXI. Kraków : PAU, 1903. S. 166–174.*

⁷⁸ Balzer O. Studium o Kadłubku // *Pisma pośmiertne Oswalda Balzera // Prace naukowe. T. 1. Cz. 9. Lwów : Wyd-wo Towarzystwa Naukowego we Lwowie, 1934. S. 81–140.*

⁷⁹ Jasiński K. Rodowód Piastów śląskich : Piastowie wrocławscy i legnicko-brzescy. Wrocław : Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1973. 300 s.; Ejustdem. Genealogia księcia mazowieckiego Siemowita I // *Homines et societas. Czasy Piastów i Jagiellonów. Studia historyczne ofiarowane Antonemu Gąsiorowskiemu w sześćdziesiątą piątą rocznicę urodzin. Poznań : Wyd-wo Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, 1997. S. 117–124; Ejustdem. Rodowód Piastów małopolskich i kujawskich. Poznań ; Wrocław : Wyd-wo Historyczne, 2001. 263 s.; Ejustdem. Rodowód pierwszych Piastów. Poznań : Wyd-wo Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauki, 2004. 306 s.*

⁸⁰ Tęgowski J. Kontakty rodzinne dynastów polskich i ruskich w średniowieczu // *Między sobą : Szkice historyczne polsko-ukraińskie / red. T. Chynczewskiej-Hennel i N. Jakowenko. Lublin : Instytut Europy Środkowo-Wschodniej, 2000. S. 7–36.*

⁸¹ Dąbrowski D. Genealogia Mściśławowiczów : Pierwsze pokolenia (do początku XIV wieku). Kraków : Avalon, 2008. 816 s.; Его же. Генеалогія Мстиславовичей : Первые поколения (до начала XIV в.). Санкт-Петербург : ДМИТРИЙ БУЛАНИН, 2015. 879 с.

і половецьких – *I. T.*) у війні за «австрійську спадщину» середини – другої половини XIII ст., до якої постійно залучалися польські сили⁸².

Русько-польські відносини у середині XX ст. вивчав Анджей-Фелікс Грабський (1934–2000)⁸³. Автором приділено увагу печенізькому фактору в русько-польських відносинах XI ст.⁸⁴ та відносинам із кочівними народами як однієї з причин формування негативного образу руських князів у польських хроніках⁸⁵.

Дослідження участі польських військ на боці чеського короля у боротьбі за австрійські землі після смерті останнього представника династії Бабенбергів Фрідріха II (1210–1246) належить історикам Романові Гродецькому (1889–1964), який, зокрема, підрахував кількість польських сил у війську Пшемисла II Оттокара⁸⁶ та Антонієві Барцяку (*1947). Останній зауважив, що для сучасних подій чеським джерелам притаманно було підкреслювати зацікавлення поляків у чеських справах⁸⁷. Автор, на основі аналізу джерел, дійшов висновків, що участь поляків у цих подіях була не такою значною, як це вказано деякими джерелами⁸⁸.

Роботи польського дослідника Броніслава Влодарського (1895–1974), засновника торунської школи істориків, присвячені зовнішньополітичній діяльності П'ястів, стали допоміжними при вивченні місця половців у подіях між одразу кількома династіями. У монографії *«Польща і Чехія у другій*

⁸² Ejustdem. Daniel Romanowicz król Rusi. Kraków : Avalon, 2012. S. 319–328, 335–349, 422–426; Ejustdem. Stosunki polityczne Lwa Daniłowicza z sąsiadami zachodnimi w latach 1264–1299/1300 // Галичина та Волинь в добу середньовіччя. Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 2001. S. 46–50.

⁸³ Grabski A. F. Studia nad stosunkami polsko-ruskimi w początkach XI wieku // *Slavia Orientalis*. Warszawa, 1957. R. VI. S. 164–211; Ejustdem. Polska w opiniach obcych (X–XIII w.). Warszawa : PAN, 1964. 414 s.; Ejustdem. Bolesław Chrobry. Zarys dziejów politycznych i wojskowych, Warszawa : Wyd-wo Ministerstwa Obrony Narodowej, 1964. 318 s.

⁸⁴ Ejustdem. Studia nad stosunkami polsko-ruskimi w początkach XI wieku. S. 164–211.

⁸⁵ Ejustdem. Polska w opiniach obcych (X–XIII w.). S. 65.

⁸⁶ Grodecki R. Dzieje polityczne Śląska. S. 280.

⁸⁷ Barciak A. Między Polską a Czechami. Śląsk i jego mieszkańcy w źródłach czeskich doby średniowiecza. Wrocław : ATUT, 2012. S. 30.

⁸⁸ Ejustdem. Polacy w bitwie pod Suchymi Krutami // *Prace Naukowe Uniwersytetu Śląskiego. Prace Historyczne*. Katowice : Uniwersytet Śląski, 1975. T. 4. S. 9–16, 20–23; Ejustdem. Między Polską a Czechami. S. 40–49, 53–56.

половині XIII – на початку XIV ст. (1250–1306)» відображено також й участь польських князів у боротьбі за австрійські землі Пшемисла II Оттокара, де спільно з ними долучилися й Романовичі. Останні ж у своєму війську мали половецькі сили, зокрема у битві під Крессенбрунном 1260 р. Автор описав і кілька сутичок з угорсько-куманськими військами⁸⁹. Подібно питання участі степовиків у русько-польських відносинах, зокрема з галицькими та волинськими князями на початку XIII ст., висвітлено у монографії *«Польща і Русь: 1194–1340 рр.»*⁹⁰.

У середині минулого століття польський тюрколог караїмського походження Ананій Зайончковський (1903–1970) опублікував декілька монографій, присвячених мовним взаємовпливам між тюркськими та слов'янськими народами доби Середньовіччя. Зокрема, 1949 р. вийшла в світ його книга *«Половецько-слов'янські мовні зв'язки»*, де автор проаналізував половецькі з походження слова у слов'ян – русів та поляків. Дослідження містить три частини: розвідку про половецько-руські мовні запозичення, половецьку ономастику та аналіз тюркізмів *«Слова о полку Ігоревім»*. Порівнявши його текст з єдиним відомим джерелом половецької мови *«Куманським кодексом»* XIII ст., вчений виявив половецьке походження значної кількості вжитих у *«Слові»* слів⁹¹.

Протягом 70-х рр. XX ст. у Національній бібліотеці імені Оссолінських міста Вроцлава було видано дві колективні монографії, присвячені походженню, історії та культурі східних кочівних народів – від аварів до печенігів⁹². Фактично йшлося про перші у польській історіографії

⁸⁹ Włodarski B. Polska i Czechy w drugiej połowie XIII – początkach XIV wieku (1250–1306). Lwów : Nakładem Towarzystwa Naukowego, 1931. 214 s.

⁹⁰ Ejusdem. Polska i Ruś: 1194–1340. Warszawa : PWN, 1966. 325 s.

⁹¹ Zajączkowski A. Związki językowe połowiecko-słowiańskie. Wrocław : Nakładem Wrocławskiego Towarzystwa Naukowego, 1949. 74 s. Пізніше детальний аналіз тюркізмів у *«Слові о полку Ігоревім»* здійснив російський лінгвіст-тюрколог Микола Баскаков (1905–1996). Див.: Баскаков Н. А. Тюркская лексика в «Слове о полку Игореве». Москва : Наука, 1985. С. 107–172.

⁹² Dąbrowski K., Nagrodzka-Majchrzyk T., Tryjarski E. Hunowie europejscy, Protobułgarzy, Chazarowie, Pieczyngowie. Wrocław : Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, 1975. 647 s.;

спеціалізовані дослідження азійських степовиків. Едварду Триярському належить розділ, присвячений печенігам⁹³, де, окрім питань загальної історії цього народу, осібно виділено їхні зв'язки з Польщею, зокрема участь у походах на Русь Болеслава Хороброго 1013 і 1018 рр. та відомі на території Польщі топоніми⁹⁴.

Ініціаторові чергового критичного видання «*Annales*» Яна Длугоша Янові Костянтину Домбровському (1890–1965) належить монографія «*Давнє польське історіописання (до 1480 р.)*», що вийшла 1964 р. З чотирьох розділів роботи для нас найбільше значення становить четвертий, присвячений аналізу тексту, змісту, умов написання хроніки Я. Длугоша⁹⁵, котра містить велику кількість «половецьких сюжетів», не згаданих більше в жодних, уцілілих досі текстах. Бригіда Кюрбісовна (1921–2001) у 50–90-х рр. ХХ ст. працювала над джерелознавчим аналізом польських середньовічних хронік, підготувавши монографії й коментовані видання твору Вінцентія Кадлубка, «*Великопольської хроніки*», інших пам'яток польського історіописання XIII–XIV ст.⁹⁶

Джерела цілого ряду свідчень Я. Длугоша, які не вдалося ідентифікувати А. Семковичу, у другій половині ХХ ст. невідомою, але «*Втраченою хронікою*» («*Zaginiona Kronika*») назвав дослідник з Познані Герард Лябуда (1916–2010). Видана ним 1983 р. спеціалізована монографія «*“Втрачена хроніка” першої половини XIII ст. у “Історії Польщі” Яна Длугоша : спроба реконструкції*», за висновками історика, стосується подій першої половини XIII ст., де основний

Dąbrowska E., Szymański W. Awarzy. Węgrzy. Wrocław : Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, 1979. 259 s.

⁹³ Dąbrowski K., Nagrodzka-Majchrzyk T., Tryjarski E. Op. cit. S. 479–623.

⁹⁴ Ibidem. S. 610–616.

⁹⁵ Dąbrowski J. Dawne dziejopisarstwo polskie: (do roku 1480). Wrocław : PAN, 1964. 267 s.

⁹⁶ Kürbisówna B. Studia nad Kroniką Wielkopolską. Poznań : Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, 1952. 186 s.; Eadem. Dziejopisarstwo Wielkopolskie XIII i XIV wieku. Warszawa : PWN, 1959. 301 s.; Eadem. Myśli i nauki mistrza Wincentego zwanego Kadłubkiem. Warszawa : Państw. Instytut Wydawniczy, 1980. 169 s.; Kronika wielkopolska / opr. B. Kürbis. Warszawa : PWN, 1965. 329 s.; Mistrz Wincenty (tzw. Kadłubek). Kronika Polska / opr. B. Kürbis. Wrocław ; Warszawa ; Kraków : Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, 1996. 322 s.; Kronika wielkopolska / przekł. K. Abgarowicz ; wstęp i komentarze B. Kürbis. Kraków : Towarzystwo Autorów i Wydawców Prac Naukowych Universitas, 2010. 233 s.

пласт інформації присвячено відносинам малопольських князів з елітами Русі та Угорщини⁹⁷. З найцікавіших «половецьких» епізодів цієї незбереженої хроніки заслуговує на увагу датоване 1208 р. повідомлення Я. Длугоша про прихід руського князя Мстислава Мстиславовича (1180–1228) до Галича разом з половцями невідомого жодному руському літописцеві половецького князя Мічєєвича⁹⁸. Ці звістки про події в Галичі не мають аналогів у жодному іншому відомому джерелі.

Станіслав Соліцький (*1964) у кількох публікаціях спеціально дослідив «іноземні» повідомлення Я. Длугоша. Зокрема, він підрахував загальну кількість записів, присвячених сусіднім державам. Автор здійснив статистичний підрахунок, де визначив, що друге місце за кількістю згадок належить угорцям, а сьоме – Русі⁹⁹. Також у складі «*Всесвітньої хроніки Шеделя*» XV ст. дослідником ідентифіковане окреме джерело, яке він назвав «*Історією князя Генріха*»¹⁰⁰. Цей наратив містить загадкове повідомлення про вбивство татарки жителями сілезького містечка Ноймаркт, що спричинило помсту номадів – розорення краю¹⁰¹.

Дослідження познанського славіста Ришарда Гжешика (*1964) присвячені польсько-угорським стосункам з акцентом на поглиблений аналіз угорських хронік. З огляду на кочове минуле угорців, історик звертає увагу на

⁹⁷ Labuda G. Zaginiona kronika z pierwszej połowy XIII wieku w Rocznikach Królestwa Polskiego Jana Długosza: próba rekonstrukcji. Poznań : Wyd-wo Naukowe Uniwersytetu im. A. Mickiewicza w Poznaniu, 1983. 308 s.

⁹⁸ Ioannis Dlugossi. Annales seu cronicae incliti regni Poloniae. Lib. 5–6 / consilium ed. S. Budkowa et al. ; textum recensuit D. Turkowska ; comment. confecit. C. Pieradska. Varsaviae : PWN, 1973. P. 205; Jana Długosza Roczniki czyli Kroniki sławnego Królestwa Polskiego / kom. red.: Z. Kozłowska-Budkowa et al. ; oprac. tekstu łac.: D. Turkowska, M. Kowalczyk ; przekł. na jęz. pol. J. Mrukówna ; red. i koment. K. Pieradska. Warszawa : PWN, 2009. Ks. 5–6. S. 255.

⁹⁹ Solicki S. Metoda pracy nad dziejami obcymi w Annales Poloniae // Studia Źródłoznawcze. 1977. T. XXII. S. 109; Ejusdem. Źródła Jana Długosza do problematyki czeskiej. Wrocław : Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1973. S. 6.

¹⁰⁰ Ejusdem. Geneza legendy tatrskiej na Śląsku // Bitwa Legnicka. Historia i tradycja / pod red. W. Korty. Wrocław ; Warszawa: OLUMEN, 1994. S. 129.

¹⁰¹ Solicki S. «Historia ducis Henrici» – odnalezione źródło legendy tatarskiej z baumgartenowskiej edycji «Żywota Św. Jadwigi» // Sobotka. Śląski kwartalnik historyczny. 1992. № 3–4. S. 452.

формування їхнього образу в польських джерелах¹⁰², аналізує етапи становлення самоідентифікації угорців та історичні підстави пов'язувати їх з раніше відомими в Європі кочівними народами – аварами, гунами¹⁰³. Історикові належить чи не єдине в польській науці дослідження так званої «*Польсько-угорської хроніки*»¹⁰⁴, тісно пов'язаної з реаліями польсько-половецьких контактів у Галицькій землі в першій третині XIII ст.

Учень Г. Лябуди, дослідник із Познані Єжи Стжельчик (*1941) є автором кількох десятків публікацій з історії варварських народів на території Римської імперії та періоду формування Польської держави. Історик вивчав так звану польсько-вандальську ідентичність та легенди про походження поляків від Аттіли, ототожнення кількох варварських народів між собою у джерелах¹⁰⁵. Автору належить також монографія «*Болеслав Хоробрий*», де згадуються польсько-печенізькі відносини¹⁰⁶, та розвідки про польського францисканця Бенедикта Поляка (1202–1280) – учасника подорожі Плато Карпіні (1182–1252) до монголів упродовж 1245–1246 рр.¹⁰⁷, коли ченці мали змогу докладно ознайомитися з половецькими силами у складі монгольського війська.

¹⁰² Grzesik R. *Obraz stosunków polsko-węgierskich w czasach piastowskich w rocznikach polskich // Studia źródłoznawcze*. Warszawa, 2003. R. 41. S. 1–18; Ejusdem. *Polska Piastów i Węgrzy Arpadów we wzajemnej opinii (do 1320 roku)*. Warszawa : Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy przy IS PAN, 2003. 239 s.

¹⁰³ Ejusdem. *Attyla a Słowianie. Przyczynek do wyobrażenia o kontaktach huńsko-słowiańskich w średniowiecznych źródłach narracyjnych // Roczniki Historyczne*. 1993. R. 59. S. 33–42; Ejusdem. *Węgry a słowiańszczyzna w najwcześniejszym etapie dziejów w świetle słowiańskich i węgierskich źródeł narracyjnych epoki Średniowiecza // Slavia Antiqua*. 2003. T. 44. S. 53–65; Ejusdem. *Polska Piastów i Węgrzy Arpadów we wzajemnej opinii (do 1320 roku)*. Warszawa : Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy przy IS PAN, 2003. 239 s.

¹⁰⁴ Ejusdem. *Kronika węgiersko-polska. Z dziejów polsko-węgierskich kontaktów kulturalnych w Średniowieczu*. Poznań : Wyd-wo Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, 1999. 252 s.

¹⁰⁵ Strzelczyk J. *Od Praszłowian do Polaków. Dzieje narodu i Państwa Polskiego*. Kraków : Krajowa Agencja Wydawnicza, 1987. 79 s.; Ejusdem. *Wandalowie i ich afrykańskie państwo*. Warszawa : PAN, 1992. 392 s.; Ejusdem. *Apostołowie Europy*. Warszawa : PAX, 1997. 347 s.; Ejusdem. *Mity, podania i wierzenia dawnych słowian*. Poznań : REBIS, 2007. 264 s.

¹⁰⁶ Ejusdem. *Bolesław Chrobry*. Poznań : Wyd-wo WBPiCAK, 2003. 296 s.

¹⁰⁷ Ejusdem. *Spotkanie dwóch światów: Stolica Apostolska a świat mongolski w połowie XIII wieku: relacje powstałe w związku z misją Jana di Piano Carpiniego do Mongołów*. Poznań : ABOS, 1993. 333 s.; Ejusdem. *Od Lyonu do Mongolii. Poselstwa papieskie do Wielkiego Chana i relacje wysłanników // Benedykt Polak. Z Europy do Azji przez Kazachstan (1245–1247) / tł. S. Młodecki, G. Żajlau, S. Chwatow*. Warszawa : Oficyna Olszynka, 2008. S. 15–46.

З-під пера Норберта Міки (1961–2020) у 2008 р. вийшла монографія «*Боротьба за спадщину Бабенбергів у 1246–1278 рр.*»¹⁰⁸. На основі широкого кола джерел польського, чеського, руського, німецького, австрійського, угорського та італійського походження автором здійснено аналіз усіх найголовніших подій цього протиборства, у більшості з яких брали участь польські та половецькі сили, котрі неодноразово перетиналися між собою як на полі бою, так і у спільних військових кампаніях. Окремі сюжети цієї війни представлені також у декількох статтях автора¹⁰⁹.

Професор Вроцлавського університету Лех Тишкевич (1931–2017) у декількох публікаціях торкається проблеми печенізької місії Бруно з Кверфурту (974–1009), історії гунів та їхнього подальшого впливу на формування серед європейських *gentes* образу «інших». У збірнику «*Питання Середньовіччя. Потреби та дослідницькі перспективи польської медієвістики*», присвяченому актуальним (станом на 2001 р.) у польській історичній науці проблемам Середньовіччя, опубліковано його статтю «*Кочівники середньовічної Європи у польських дослідженнях кінця ХХ ст.*», де історик спробував проаналізувати стан досліджень кочівників у польській історіографії кінця ХХ ст.¹¹⁰ Попри те, що проаналізована автором література не є цілком вичерпною, заради справедливості варто відзначити, що це єдина у польській науці спроба систематизувати напрацювання з теми. Медієвіст акцентував на актуальності для польської історичної науки подальших студій степовиків. Зокрема, історик

¹⁰⁸ Miki N. Walka o spadek po Babenbergach (1246–1278). Racibórz : Wyd-wo i Agencja Informacyjna WAW Grzegorz Wawoczny, 2008. 128 s.

¹⁰⁹ Ejusdem. Polityka czeska kniazia Lwa Daniłowicza. Z dziejów stosunków rusko-czeskich w drugiej połowie XIII wieku // Colloquia Russica. Przemyśl i ziemia Przemyska w strefie wpływów ruskich X – połowa XIV w. / pod red. V. Nagirnego i T. Pudłockiego. Kraków, 2013. Series I. Vol. II. S. 163–182; Ejusdem. Wyprawa wojenna księcia Daniela Romanowicza i jego polskich sprzymierzeńców na terytorium północnych Moraw w 1253 r. Trasa przemarszu i problem wiarygodności faktów prezentowanych przez autora Latopisu halicko-wołyńskiego // Colloquia Russica / za red. B. Nagirnego i M. Волощука. Івано-Франківськ ; Краків : Лілея НВ, 2017. Series II. V. 3 : Данило Романович і його часи. С. 145–158.

¹¹⁰ Tyszkiewicz J. Koczownicy Europy średniowiecznej w polskich badaniach końca XX wieku // Pytania o średniowiecze. Potrzeby i perspektywy badawcze polskiej mediewistyki / pod red. W. Fałkowskiego. Warszawa : Neriton, 2001. S. 237–254.

вважав, що «без опрацювання проблеми кочівників багато ниток історії залишається помилково або недостатньо зрозумілими, а польській медієвістиці потрібні власні дослідження у цій галузі»¹¹¹.

Монографія Кароля Коллінгера (*1985) стосується історії східної політики Польщі за час правління князя Болеслава Хороброго, де також розглядаються питання взаємин Русі й Польщі з печенігами. Автор звертає увагу на участь польського князя в організації місії до печенігів місіонера Бруно з Кверфурту 1008 р., пише про причетність степовиків до двох походів поляків на Київ 1013 і 1018 рр. тощо. Окремо дослідник виділив розділ про місце степовиків у східній політиці князя та топонімічні джерела печенізького походження на території молодої держави П'ястів¹¹². Медієвіст не виключає існування впродовж певного часу польсько-печенізького кордону¹¹³.

У 2015 р. вийшла у світ єдина в польській історіографії монографія, присвячена історії печенігів і їх контактам із сусідами, авторства вроцлавського історика Александра Пароня (*1973)¹¹⁴. Дослідник вважає, що доступна кількість джерельної інформації не дозволяє стверджувати про постійний польсько-печенізький зв'язок доби правління Болеслава I Хороброго. Їхні відносини носили, як вважає автор, лише епізодичний характер – під час участі кочівників у двох походах польського князя на Русь, і то за посередництва Болеславового зятя – князя Святополка¹¹⁵. Існування п'яти топонімів «печенізького» походження на території монархії П'ястів автор пояснює результатом якоїсь короткотривалої військової кампанії або й поселень, а польсько-печенізький кордон датує короткотривалим проміжком часу належності так званих Червенських градів Польщі¹¹⁶. Історик також

¹¹¹ Ibidem. S. 237.

¹¹² Kollinger K. *Polityka wschodnia Bolesława Chrobrego (992–1025)*. Wrocław : Wydawnictwo Chronicon, 2014. S. 383–410.

¹¹³ Ibidem. S. 393.

¹¹⁴ Paroń A. *Pieczynowie. Koczownicy w krajobrazie politycznym i kulturowym średniowiecznej Europy*. Wrocław : Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk, 2015. 519 s.

¹¹⁵ Ibidem. S. 441.

¹¹⁶ Ibidem. S. 351, 441.

переконали, що до місії діяльності Бруно в степах польський володар не був причетний, а для єпископа ця справа була суто місією, «своєрідним духовним випробуванням»¹¹⁷.

Серед сучасних польських археологів дослідження матеріальної культури степових народів на території Польщі здійснює професор із Гданська Вітольд Швентославський (*1956). У монографії «Сліди кочівників Великого Степу X, XI та XII ст. у басейнах Вісли та Одри» він проаналізував топоніміку та археологічні знахідки елементів озброєння печенігів, половців та торків¹¹⁸.

У 2016 р. дисертаційне дослідження, присвячене русько-половецьким матримоніальним стосункам, захистив Міхал Міхальський із Кракова¹¹⁹. Його праця дозволила суттєво деталізувати окремі напрями проникнення «половецької крові» до династії П'ястів шляхом укладення ними шлюбів із сусідніми руськими князями – родичами половецьких еліт.

Єдиною сучасною дослідницею у Польщі, яка спеціалізується на вивченні археології кочівників (зокрема половцям присвячена її кандидатська дисертація) є Анета Голембювська-Тобіаш (*1971 р.)¹²⁰.

¹¹⁷ Ejusdem. Brunona z Kwerfurtu wyprawa do Pieczyngów – aspekty misyjne i polityczne // *Slavia Antiqua*. 2013. T. LIV. S. 112. Значна кількість сучасних польських істориків дотримується думки, що діяльність Бруно була викликана виключно його релігійними переконаннями, а про його глибоко релігійну мотивацію говорять листи майбутнього католицького святого (Sosnowski M. Kategorie związane z misją I męczeństwem w pismach Św. Brunona z Kwerfurtu // *Cognitioni Gestorum: Studia z dziejów średniowiecza dedykowane Profesorowi Jerzemu Strzelczykowi / pod red. D. Sikorski, A. Wyrwa*. Poznań ; Warszawa : DIG, 2006. S. 205–230; Sas M. Światopogląd św. Brunona z Kwerfurtu // *Teka Historyka*. 2009. Z. 36–37. S. 140–151). Схожих висновків, ба більше, до висновку про прагнення мученицької смерті місіонера, дійшла Алісія Загородзька (Zagrodzka A. Pragnienie męczeństwa w pismach św. Brunona z Kwerfurtu – fikcja literacka czy odbicie rzeczywistych przeżyć? // *Teka Historyka*. 2009. Z. 36–37. S. 125–139).

¹¹⁸ Świątosławski W. Ślady koczowników Wielkiego Stepu z X, XI i XII wieku w dorzeczu Wisły i Odry. Łódź : Instytut Archeologii i Etnologii PAN, 2006. 160 s.

¹¹⁹ Michalski M. Ruś Kijowska i połowcy. Wpływ małżeństw mieszanych na kształtowanie się stosunków politycznych, kulturowych i religijnych. Praca doktorska. Kraków, 2016. 274 s.

¹²⁰ Gołębiowska-Tobiasz A. Baba kamienna z kolekcji Muzeum Archeologicznego w Krakowie // *Materiały Archeologiczne*. 2010. T. 38. S. 127–140; Eadem. Inwentarze grobowe a stele antropomorficzne u Połowców // *Archaeologia historica*. 2013. T. 38/1. S. 185–201; Ее же. Позднекочевнический могильник в Росаве. Новая интерпретация. Сравнительный анализ // *Colloquia Russica. Rus and the world of the nomads (the second half of the 9th–16th c.)* Publication after 7th

Розгляд польської історіографії засвідчує відсутність належного інтересу до половців. Тюркологія західного сусіда зосереджена здебільшого на дослідженні тюркських народів пізнішого періоду, починаючи з монгольського вторгнення середини XIII ст. в Європу. У студіях істориків Польщі половці з'являються лише епізодично при розгляді суміжних тем. Тому до числа використаного історіографічного матеріалу належать вузькоспеціалізовані дослідження польської середньовічної історії, польсько-руських зв'язків, польського джерелознавства, мовознавства та ін.

Дослідження вчених інших країн

Окремі аспекти нашого дослідження презентують роботи зарубіжних науковців. Так, серед німецьких ще в XIX ст. звернув увагу на куманів Освальд Блау (1846–1901), котрий поєднав їх за походженням із парнами¹²¹. Цінним є дослідження Хартмундтом Рюссом (*1964 р.) постаті напівполовецької за походженням княжни Евпраксії-Адельгейди, її східного шлюбного посагу (який рухався до німецьких земель через Польщу) та інтересу до цього німецького історіописання¹²².

Чеський дослідник Франтішек Палацький (1798–1876) припустив, що легенда про замордування татарської княжни Кублаєвни, відома в Чехії, уособлює долю внучки чернігівського князя Михайла Всеволодовича (1179–1246) через її східну, «за замовчування», половецьку зовнішність¹²³. Це припущення згодом розвинули інші дослідники. У роботах сучасних чеських

International Scientific Conference, Plzeň, 23–26th November, 2016 / pod red. V. Nagirnego. Kraków, 2017. Series I. Vol. 7. S. 179–203.

¹²¹ Blau O. Ueber Volksthum und Sprache der Kumanen // Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft. 1875. № 29. S. 587.

¹²² Рюсс Г. Евпраксия-Адельгейда: биографический этюд // ROSSICA ANTIQUA. Исследование и материалы. 2010. № 2. С. 54–111.

¹²³ Palacky F. Der Mongolen Einfall im Jahre 1241. Eine kritische Zusammenstellung und Sichtung aller darüber vorhandenen Quellennachrichten, mit besonderer Rücksicht auf die Niederlage der Mongolen bei Olmütz. Prag : Bei Kronberger und Řivnač, 1842. P. 405.

вчених частково висвітлюються половецькі сюжети боротьби за «бабенберзьку спадщину»¹²⁴.

Серед словацьких робіт слід відзначити дослідження Мартіном Гомзою (*1967) «Угорсько-польської хроніки» XIII ст. Вчений проаналізував образ Аттіли, а також виділив ймовірне місце походження тексту джерела¹²⁵. Історикові-мистецтвознавцю Івану Герату (*1964) належить дослідження зображень куманів у настінних фресках Жегри, що знаходять у порубіжній із Польщею Спішській землі сучасної Словаччини¹²⁶.

З угорської історіографії актуальними для дослідження залишаються розвідки Дюли Моравчика (1892–1972) відносно термінології, вживаної у джерелах щодо куманів-половців¹²⁷, дослідження угорсько-польських взаємовідносин Дьєрдем Дьорффі¹²⁸ та настінних малюнків Зомбором Єкелі (*1970)¹²⁹. Політична історія половців у регіоні частково висвітлена у роботах румунського історика з Ясс Віктора Спінеї (*1943)¹³⁰ та американського сходознавця Петера Голдена (*1941)¹³¹.

¹²⁴ Bláhová M. *Obraz Přemysla Otakara II. v českém středověkém písemnictví // Česko-rakouské vztahy ve 13 století / Sborník příspěvků ze symposia konaného 26.–27. září 1996 ve Znojmě. K vydání připravili M. Bláhová a I. Hlaváček. Praha : Rakouský kulturní Institut v Praze : Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, 1998. S. 145–162; Kusterniğ A. Bitva na Moravském poli (u Suchých Krut a Jedenspeigen) 26 srpna 1278 // Česko-rakouské vztahy ve 13 století / Sborník příspěvků ze symposia konaného 26.–27. září 1996 ve Znojmě. K vydání připravili M. Bláhová a I. Hlaváček. Praha : Rakouský kulturní Institut v Praze : Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, 1998. S. 163–190; Kuthan J. Přemysl Otakar II. Král železný a zlatý. Král zakladatel a mecenáš. Vimperk : Tina, 1993. 370 s.*

¹²⁵ *Uhorsko-poľská kronika. Nedocenený prameň k dejinám strednej Európy / ed. M. Homza. Bratislava : Libri Historiae, Post scriptum, 2009. S. 37, 57.*

¹²⁶ Gerát I., *Stredoveké obrazové témy na Slovensku : osoby a príbehy. Bratislava : Veda, 2001. 328 s.; Ejudem. Svätí bojovníci v stredoveku. Bratislava : Veda, 2011. 183 s.; Ejudem. Pictoral Cycles of St. Ladislav – some problems of interpretation // Slovakia and Croatia: Historical Parallels and Connections (until 1780) / ed. by M. Homza and N. Budak. Bratislava ; Zagreb : Department of Slovak History of the Faculty of Philosophy of Comenius, 2013. S. 293–307.*

¹²⁷ Moravcsik Gy. *Byzantinoturcica. T. 2. Aufl. Bd. 2. Berlin : Akademie-Verlag, 1958. 376 s.*

¹²⁸ Györffy Gy. *Kontakty Polski i Węgień w dobie tworzenia się obu państw // Kwartalnik Historyczny. 1988. № 4. R. XCV. S. 5–19; Györffy Gy. Święty Stefan I. Król Węgień i jego Dzieło / przekład T. Kapturkiewicz. Warszawa : Oficyna Wydawnicza RYTM, 2003. 793 s.*

¹²⁹ Jékely Z. *Transylvanian Fresco Cycles of Saint Ladislav in a New Light // Hungarian Review. 2014. Vol. 5. № 2. S. 97–109.*

¹³⁰ Spinei V. *Moldavia in the 11th–14th centuries / transl. from the Romanian by Liliana Teodoreanu and Ioana Sturza. – București : Editura Academiei Republicii Socialiste România, 1986. 276 p.;*

У зарубіжній історіографії загалом відомі поодинокі дослідження, що становили цінність для нашого дослідження. Тема половецько-польських стосунків здебільшого є на маргінесі зацікавлень названих вчених.

Загалом, на сучасному етапі розвитку історичної науки проблема історії половецько-польських зв'язків залишається малодослідженою. Половецьку тематику вчені досі окреслювали вельми опосередковано, здебільшого лише в контексті вивчення зв'язків П'ястів зі своїми сусідами. Часто, наслідуючи позицію створеного руськими літописами образу, половці розглядаються дослідниками лише як груба загарбницька сила, тому проблемною залишається відсутність ґрунтовних і систематичних досліджень безпосередньо половецької історії в регіоні та їх відносин зі сусідами, у нашому випадку – з елітами держави П'ястів. Відсутність вузькоспеціалізованих досліджень пояснюється розосередженістю джерельної інформації різними за характером та часом появи джерел. Йдеться про велику кількість коротких за змістом повідомлень, котрі, при грамотному зіставленні, дозволяють зрозуміти образ половців у польській історичній думці XI–XV ст.

1.2. Джерела

До обраної теми дослідження базовим є коло пам'яток польського походження, комплексне узагальнення яких дозволяє сформулювати ключові риси образу половців. Йдеться про джерела різного походження та часу. Відомості писемних творів доповнюють усна народна творчість, художня література, топоніміка, зображення (малюнки та монументальні джерела).

Spinei V. The Cuman bishopric – genesis and evolution // *The Other Europe in the Middle Ages: Avars, Bulgars, Khazars and Cumans (450–1450)* / ed. F. Curta. Leiden ; Boston : Brill, 2008. S. 413–456.

¹³¹ Golden Peter B. An Introduction to the History of the Turkic Peoples. Ethnogenesis and State-Formation in Medieval and Early Modern Eurasia and the Middle East. Wiesbaden : Otto Harrassowitz, 1992. 483 s; Eiusdem. The Shaping of the Cuman-Qipčaq and Their World // *Il Codice cumano e il suo mondo: Atti del Colloquio internazionale* / ed. F. Schmierder, P. Schreiner. Venezia, 6–7 dicembre 2002. Roma : Edizioni di storia e letteratura, 2005. S. 247–277.

Основний масив джерел нашої дисертації географічно походить із земель середньовічної Польщі, значна частина – з Русі, особливо її південно-західних регіонів, а також сусідніх – Угорського королівства, Богемії та Моравії тощо. Часто, задля глибшого висвітлення теми, залучалися хроніки та аннали західноєвропейського походження: німецькі, австрійські, англійські, італійські.

Час постання джерел здебільшого окреслює заявлений у назві дисертації період XI–XV ст. Однак, задля стереоскопічнішого усвідомлення образу номадів у землях Польщі назагал та з метою порівнянь, ми неодноразово вдавалися до раніших та пізніших з походження групи свідчень, зокрема щодо угорської історії доби *honfoglalás* (так званого «здобуття батьківщини») чи легендарних переказів й легенд про половців, зібраних та опублікованих у XIX ст.

Зібрані для нашої роботи джерела немалі за кількістю, однак мають здебільшого розсосереджений характер. Відомості пам'яток, на основі яких конструюється образ половців, часто нелогічні у конкретному контексті, вимагають копіткого підходу в аналізі, ґрунтовної верифікації тощо.

Аналіз анонсованих джерел найдоцільніше вести за хронологією їх появи. Відтак найперші відомості до теми містяться у рочниках (анналах), найдавнішими з яких є німецькі. Саме звідти походить значна частина звісток про прихід угорців до Карпатської низовини, пізніше запозичена польськими й угорськими авторами. Конкретно половців польські рочники вперше нотують 1135 р.¹³², а хронологічно найранішою згадкою цих кочівників є повідомлення Галла Аноніма (кінець XI – початок XII ст.), де вони згадуються поряд із

¹³² Rocznik Traski // Monumenta Poloniae Historica (далі – MPH) / wyd. A. Bielowski. Lwow : Nakładem własnym, 1872. T. 2. P. 832; Rocznik krakowski // MPH / wyd. A. Bielowski. Lwow : Nakładem własnym, 1872. T. 2. P. 832; Rocznik kapituły krakowskiej // MPH / ed. Z. Kozłowska-Budkowa. Seria Nova. Warszawa : PWN, 1978. T. 5. P. 57; Rocznik Sędziwoja // MPH / wyd. A. Bielowski. Lwow : Nakładem własnym, 1872. T. 2. P. 875; Rocznik małopolski 965–1415 / ed. A. Bielowski // MPH. Lwow : Nakładem Akademii Umiejętności, 1878. T. 3. P. 153; Rocznik krótki krakowski // MPH / wyd. A. Bielowski. Lwow : Nakładem własnym, 1872. T. 2. P. 797; Rocznik świętokrzyski do r. 1490 / ed. A. Bielowski // MPH. Lwow : Nakładem Akademii Umiejętności, 1878. T. 3. P. 69.

печенігами 1018 р. у боротьбі Болеслава I Хороброго за Київ¹³³. Більше відомостей про кочівників міститься у «Хроніці Польщі» Вінцентія Кадлубка¹³⁴ початку XIII ст. та його пізнішого коментатора Яна Домбрувки (*Ioannes de Dąbrówka*, 1400–1472)¹³⁵, «Великопольській хроніці»¹³⁶ кінця XIII ст., «Хроніці польських князів» кінця XIV ст.¹³⁷ З-посеред усіх джерел дослідження найбільше відомостей належить хроніці «*Annales seu cronicae incliti regni Poloniae*» Я. Длугоша¹³⁸ XV ст., написаній на основі залучення автором

¹³³ Galla kronika // МРН / wyd. A. Bielowski. Lwow : Nakładem własnym, 1864. Т. 1. Р. 403. Нещодавно вийшла монографія Ярослава Пилипчука, де автор з-посеред польських джерел щодо половецької історії згадує лише пізніший «Трактат про дві Сарматії» Мацея Меховського. Див.: Я. Пилипчук. Соціальна історія кипчаків у IX–XIII ст. Київ – Вінниця : Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова, ТОВ «Твори», 2018. С. 52. Див. рецензії: Волощук М., Голембювська-Тобіаш А. «[...] И половець множество», або як не варто досліджувати історію номадів. рец.: Пилипчук Я. В. Соціальна історія кипчаків у IX–XIII ст. Київ ; Вінниця : Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова, ТОВ «ТВОРИ», 2018. 340 с. // Галичина: науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. Івано-Франківськ, 2020. Вип. 33. С. 182–198; Тимохин Д., Тишин В. Рецензия на монографію о социальной истории кыпчаков в IX–XIII вв. рец.: Пилипчук Я. В. Соціальна історія кипчаків у IX–XIII ст. Київ ; Вінниця : Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова, ТОВ «ТВОРИ», 2018. 340 с. // История, археология и этнография Кавказа. Т. 16. № 1. С. 210–226.

¹³⁴ Chronica Polonorum / ed. Dr. L. Ćwikliński // МРН. Lwów : Komisja księgarni Gubrynowicza i Schmidta, 1878. Т. 3. Р. 578–656; Chronica Polonorum Vincentii Cracoviensis episcopi // МРН / wyd. A. Bielowski. Lwow : Nakładem własnym, 1872. Т. 2. 193–453; Chronica Polonorum Magistri Vincentii dicti Kadlubek / ed. M. Płezia. Kraków : PAU, 1994. 212 p.; Mistrz Wincenty (tzw. Kadłubek). Kronika Polska / opr. B. Kürbis. Wrocław ; Warszawa ; Kraków : Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, 1996. 322 s.; Kronika polska / Mistrz Wincenty Kadłubek / red. nauk. S. Sierpowski. Kraków : Marketing Room Polska, 2010. 269 s.

¹³⁵ Ioannes de Dąbrówka. Commentum in Chronicam Polonorum Magistri Vincentii dicti Kadłubek // МРН / ed. M. Zwiercan. Kraków : PAU, 2008. Seria II. Т. 14. 320 p.

¹³⁶ Kronika wielkopolska / opr. B. Kürbis. Warszawa : PWN, 1965. 329 s.; Cronica Poloniae Maioris / rec. et annot. B. Kürbis // МРН. Warszawa : PWN, 1970. Seria II. Т. 8. 248 s.; Kronika wielkopolska / przekł. K. Abgarowicz ; wstęp i komentarze B. Kürbis. Kraków : Towarzystwo Autorów i Wydawców Prac Naukowych Universitas, 2010. 233 s.; Великая хроника о Польше, Руси и их соседях XI–XIII вв.: (Перевод и комментарии) / под. ред. В. Л. Янина. Москва : Изд-во Моск. ун-та, 1987. 264 с.

¹³⁷ Chronica principum Poloniae / wyd. Dr. Z. Węclewski // МРН. Lwow : Komisja księgarni Gubrynowicza i Schmidta, 1878. Т. 3. Р. 423–578; Gesta Principum polonorum. The deeds of the Princes of the Poles / [trans. and annot. by P. W. Knoll, F. Schaer]. Budapest ; New-York : CEU Press, 2003. 384 p.

¹³⁸ Dlugossi Ioannis. Annales seu cronicae incliti regni Poloniae / ed. curavit et scripsit I. Dąbrowski ; textum recensuit atque praefatione instruxit V. Semkowicz-Zaremba ; comment. conferunt C. Pieradska, B. Modelska-Strzelecka. Т. 1–2. Varsaviae : PWN, 1964. 466 p.; Dlugossi Ioannis. Annales / ed. curavit et scripsit I. Dąbrowski ; textum recensuit atque praefatione instruxit V. Semkowicz-Zaremba ; comment. conferunt C. Pieradska, B. Modelska-Strzelecka. Т. 5–6. Varsaviae :

давніших матеріалів різного походження, часто унікальних за змістом. Твір нараховує 46 записок зі згадками половців-куманів.

Для порівняння з відомостями польських хронік щодо половецьких сюжетів використано руські літописи. На Русі інтерес до «половецького питання» об'єктивно був актуальнішим з огляду на тісніші контакти з кочівниками. Наші дослідження підкріплюють повідомлення південно-західного літописання – «*Повість временних літ*», «*Київський літопис*» XII ст. і так званий «*Галицько-Волинський літопис*» XIII ст. (за останнім коментованим виданням 2018 р., у томі 16 видавничої серії *Monumenta Poloniae historica*, іменованій «*Хронікою Романовичів*»), що містяться в Іпатіївському списку, віднайденому М. Карамзіним 1809 р. Останнє видання «*Іпатіївського літопису*» здійснено в серії «*Полное собрание русских летописей*» 1998 р., є репринтом 1908 р. із доповненнями Бориса Клосса¹³⁹. Допоміжними для дослідження стали ґрунтовні коментовані видання «*Галицько-Волинського літопису*» останніх років¹⁴⁰. Окремо слід згадати «*Повість про осліплення Василька Тербовлянського*»¹⁴¹, «*Преамбулу*» до Галицько-Волинського

PWN, 1973. 431 p.; Długoski Ioannis. Annales / ed. curavit et scripsit I. Dąbrowski ; textum recensuit atque praefatione instruxit V. Semkowicz-Zaremba ; comment. conferunt C. Pieradska, B. Modelska-Strzelecka. T. 7–8. Varsaviae : PWN, 1975. 431 p.; Długoski Ioannis. Annales / ed. curavit et scripsit I. Dąbrowski ; textum recensuit atque praefatione instruxit V. Semkowicz-Zaremba ; comment. conferunt C. Pieradska, B. Modelska-Strzelecka. T. 3–4. Varsaviae : PWN, 1970. 496 p.; Długoski Jana. Roczniki / kom. red.: Z. Kozłowska-Budkowa et al. ; oprac. tekstu łac. D. Turkowska i M. Kowalczyk ; przekł. na jęz. pol. J. Mrukówna ; red. i koment. K. Pieradzka. T. 3–4. Warszawa : PWN, 2009. 443 s.; Długoski Jana. Roczniki / kom. red.: Zofia Kozłowska-Budkowa et al. ; oprac. tekstu łac.: D. Turkowska i M. Kowalczyk ; przekł. na jęz. pol. J. Mrukówna ; red. i koment. K. Pieradzka. T. 7–8. Warszawa : PWN, 2009. 423 s.; Długoski Jana. Roczniki / red. i wstępem opatrzył J. Dąbrowski ; tekst łac. ustaliła i przedm. zaopatrzyła W. Semkowicz-Zarembina ; koment. do tekstu pol. oprac. K. Pieradzka i B. Modelska-Strzelecka ; na jęz. pol. przeł.: St. Gawęda et al. ; tekst pol. przejrzał M. Plezia. T. 1–2. Warszawa : PWN, 2009. 448 s.; Długoski Jana. Roczniki czyli Kroniki sławnego Królestwa Polskiego / kom. red.: Z. Kozłowska-Budkowa et al. ; oprac. tekstu łac.: D. Turkowska, M. Kowalczyk ; przekł. na jęz. pol. J. Mrukówna ; red. i koment. K. Pieradska Jana Długoski. T. 5–6. Warszawa : PWN, 2009. 398 s.

¹³⁹ Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ) / с предисл. Б. Клосса. Москва : АРК, 1998. Т. 2. 648 с.

¹⁴⁰ Галицько-Волинський літопис. Дослідження. Текст. Коментар / ред. М. Котляр. Київ : Наук. думка, 2002. 396 с.; Chronica Galiciano-Voliniana (Chronica Romanoviciana) / ed. D. Dąbrowski, H. Jusupović / МРН. Seria Nova. T. 16. Kraków ; Warszawa : PWN, PAU, 2017. 709 s.

¹⁴¹ Лаврентьевская летопись. Стб. 256.

літопису¹⁴² та «Слово о полку Ігоревім»¹⁴³, в яких передано ставлення до половців літописних авторів.

Угорські хроніки також містять значний обсяг відомостей до теми дослідження. Окрім звісток про праісторію угрів, їхню появу в Європі та перші контакти з християнським світом, свідчення ряду текстів перегукуються і доповнюють інформацію інших джерел. Серед найвагоміших – «Діяння Угорців» Аноніма¹⁴⁴, так звана «Угорсько-польська хроніка»¹⁴⁵ (студії Р. Гжешика¹⁴⁶, М. Гомзи¹⁴⁷), датованих початком XIII ст., «Діяння Угорців» Шимона Кези (*Simon de Keza*, XIII ст.)¹⁴⁸ кінця XIII ст., Пожонська хроніка¹⁴⁹, «Композиції угорських хронік XIV ст.»¹⁵⁰ та «Угорської хроніки» Яна Туроці з XV ст.¹⁵¹ Що цікаво, занотовані станом на другу половину XI ст. *сипі* окреслених джерел, як влучно встановив В. Шушарін, були печенігами або торками¹⁵². Означений факт додає інформативності про процедуру формування в країнах латинського світу (до слова, й у Польщі) образу номадів, з якими ті мали справу, однак могли підмінювати їхні окреслення більш звичними.

¹⁴² Ипатьевская летопись. Стб. 813.

¹⁴³ Адрианова-Перетц В. «Слово о полку Игореве» и памятники русской литературы XI–XIII веков / Институт русской литературы (Пушкинский Дом) АН СССР. Л.: Наука, 1968. С. 10–11, 13, 25.

¹⁴⁴ P. magistri, qui Anonymus dicitur. Gesta Hungarorum / praefatus est textumgue recensuit E. Jakubovich, annotations exegeticas adiecit D. Pais // *Scriptores rerum Hungaricarum* (далі – SRH) / ed. E. Szentpétery. Budapestini : Typographiae Reg. Universitatis Litter. Hung. sumptibus, 1937. T. 1. P. 13–118.

¹⁴⁵ Kronika Węgiersko-Polska / opr. S. Pilat // МРН. Lwów : Nakładem własnym, 1864. T. 1. P. 485–515; *Chronicon Hungarico-Polonicum* / ed. J. Deér // SRH / ed. E. Szentpétery. Budapestini : Typographiae Reg. Universitatis Litter. Hung. sumptibus, 1938. Vol. 2. P. 289–320.

¹⁴⁶ *Żywot Św. Stefana króla Węgier czyli Kronika Węgiersko-Polska* / pref., wstęp i kom. R. Grzesik. Warszawa : DIG, 2003. 128 s.

¹⁴⁷ *Uhorsko-poľská kronika. Nedocenený prameň k dejinám strednej Európy* / ed. M. Homza. Bratislava : Libri Historiae, Post scriptum, 2009. 223 s.

¹⁴⁸ *Simonis de Kéza. Gesta Hungarorum* / A. Domanovsky // SRH. Vol. 1. P. 129–194; *Simonis de Kéza. Gesta Hungarorum* / ed. L. Veszprémy. Budapest : CEU Press, 1999. 235 s.

¹⁴⁹ *Chronicon Posoniense* / praef., textum recensuit et annot. instruxit A. Domanovszky // SRH. T. 2. P. 7–52.

¹⁵⁰ *Chronici Hungarici compositio saeculi XIV* / ed. A. Domanovszky // SRH. T. 1. P. 217–506.

¹⁵¹ *Johannes de Thurocz. Chronica Hungarorum* / ed. E. Galántai, J. Kristó. Budapest : Akademiai Kiadó, 1985. T.1. 331 s.

¹⁵² Шушарин В. П. Указ. соч. С. 326–328.

Інформація чеських хронік доповнює відомості про участь польських та половецьких військ у конфлікті за спадщину династії Бабенбергів, що тривав у регіоні в другій половині XIII ст. Найбільш цінним джерелом стали сучасні тим подіям чеські твори, об'єднані під назвою «*Продовжувачі чеського літопису Космаса*»¹⁵³. А також пізніші «*Хроніка Далімїла*» початку XIV ст. та «*Хроніка*» Пулкави з Раденїна, кінця XIV ст.¹⁵⁴

Підсилюються наші розвідки хроніками й трактатами ромейського (візантійського) і німецького походження. Їх відомості слугували, головню, задля порівнянь та спростувань (або підтверджень) тієї чи іншої інформації польських джерел, розширення бази знань про образ кочівників у Європі на загал тощо. З-посеред найдавніших «варварських» та ромейських джерел нам стали в нагоді трактат «*Про походження і діяння гетів*» Йордана середини VI ст.¹⁵⁵, «*Історія*» Феофілакт Сімокатта VII ст.¹⁵⁶, «*Тактика*» імператора Льва VI¹⁵⁷, «*Про управління імперією*» Костянтина Багрянородного (905–959)¹⁵⁸ з X ст. та «*Історія*» Іоана Кіннама з XII ст.¹⁵⁹ Серед німецьких наративів, окрім значної кількості коротких згадок багатьох анналів X–XIV ст., варто назвати «*Діяння саксів*» Відукінда Корвейського X ст.¹⁶⁰, «*Хроніку*» Тітмара Мерзе-

¹⁵³ Kosmowa letopisu českého pokračovatelé / wyd. J. Emler // Fontes rerum Bohemicarum (далі – FRB). Praga : Nákladem Musea Království Českého, 1874. Т. 2. Р. 201–375.

¹⁵⁴ Příbika z Radenina řečeného Pulkavy. Kronika Česka / vyd. J. Emler a J. Gebauer // FRB / vyd. z nadání Palackého. Praha : Nákladem Nadání Františka Palackého, 1893. Т. 4. S. 1–326.

¹⁵⁵ Iordanis. De origine artibusque getarum [Електронний ресурс]. Режим доступу : <http://www.thelatinlibrary.com/>; Йордан. О происхождении и деяниях гетов // Великая Степь в античных и византийских источниках: Сборник материалов / сост. и ред. А. Н. Гаркавца. Алматы : Баур, 2005. С. 1255–1282.

¹⁵⁶ Феофилакт Симокатта. История // Великая Степь в античных и византийских источниках : Сб. материалов / сост. и ред. А. Н. Гаркавца. Алматы : Баур, 2005. С. 583–638.

¹⁵⁷ Тактика Льва / изд. подготовил В. В. Кучма ; отв. ред. Н. Д. Барабанов. Санкт-Петербург : Алетей, 2012. 368 с.

¹⁵⁸ Constantine Porphyrogenitus. De administrando imperio / ed. Gy. Moravcsik. Washington : Dumbarton Oaks Center for Byzantine Studies, 1967. 347 s.

¹⁵⁹ Бибииков М. В. Византийский историк Иоанн Киннам о Руси и народах Восточной Европы (тексты, перевод, комментарий). Москва : Ладомир, 1998. 186 с.

¹⁶⁰ Widukindi monachi corbeiensis Rerum gestarum Saxoniarum / ed. G. Waitz, K. A. Kehr // Monumenta Germaniae historica (далі – MGH) Scriptorum rerum Germanicarum in usum scholarum separatim editi. Hannoverae : Impensis Bibliopoli Hahniani, 1935. Т. 3. Р. 1–154.

бурзького XI ст.¹⁶¹, «Хроніку» Оттона Фрейзингерського¹⁶² та «Лантеон» Готфріда Вітебського¹⁶³ XII ст.

Актуальну до теми інформацію про куманів містять праці географів та місіонерів, що подорожували середньовічною Європою та Азією «монгольського періоду». Серед них – «Імператорські дозвілля» англійського автора Гервазія Тільберзького¹⁶⁴, «Історія монголів» італійського місіонера-мінорита Іоанна Плано де Карпіні (1182–1252)¹⁶⁵, а також написані польськими францисканцями «Звіт» Бенедикта Поляка (1202–1280)¹⁶⁶ та «Історія татар» Ц. де Брідія XIII ст.¹⁶⁷

Окремою групою джерел є епістолярна спадщина. Унікальне значення для історії польсько-печенізьких відносин має лист єпископа Бруно Кверфуртського німецькому королю Генріхові II (973–1024) про перебіг його місії 1008 р. до печенігів¹⁶⁸. Повідомлення єпископа важливі тим, що він був першим представником християнського світу, який контактував із цим народом і, задокументувавши це, вплинув на формування образу «поганих» у

¹⁶¹ Thietmari Chronicon / wyd. A. Bielowski // MPH. Lwow : Nakładem własnym, 1864. T. 1. P. 231–348. Kronika Thietmara / tł. (z tekstu łac.), wstęp i przypisy M. Z. Jedlicki ; posł. K. Ożóg. Kraków : UNIVERSITAS, 2012. 439 s.

¹⁶² Ottonis episcopi Frisingensis chronica sive historia de duabus civitatibus / ed. A. Hofmeister // MGH: Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum separatim editi. Hannoverae ; Lipsiae : Impensis Bibliopolii Hahniani, 1912. T. 45. 544 p.

¹⁶³ Gotifredi Viterbiensis. Pantheon // MGH. Scriptorium / ed. G. H. Pertz. Hannoverae : Impensis Bibliopoli Avlici Hahniani, 1872. T. 22. S. 107–307.

¹⁶⁴ E Gervasii Tilleberiensis. Otiis imperialibus // MGH Scriptores. Hannoverae : Impensis Bibliopolii Hahniani, 1885. T. 27. P. 359–394.

¹⁶⁵ Jan di Piano Carpini. Historia Mongołów. S. 116–122.

¹⁶⁶ Relation Fr. Benedicti Poloni // Benedykt Polak. Z Europy do Azji przez Kazachstan (1245–1247) / tł. S. Młodecki, G. Żajlau, S. Chwatow. Warszawa : Oficyna Olszynka, 2008. S. 47–82.

¹⁶⁷ C. de Bridia. Historia Tatarów / przekł. S. Młodecki, kom. T. Jasiński, K. Pietkiewicz // Spotkanie dwóch światów : Stolica Apostolska i Świat Mongołów w połowie XIII wieku / pod red. J. Strzelczyka. Poznań : ABOS, 1993. S. 234–269; Hystoria Tartarorum fratri C. de Bridia / лат. текст и перевод С. В. Аксенова, А. Г. Юрченко // Християнський мир и «Великая Монгольская империя». Материалы францисканской миссии 1245 года. Санкт-Петербург : Евразия, 2002. 478 с.

¹⁶⁸ List Ś. Brunona do Henryka II Cesarza / ed. A. Bielowski // MPH. Lwów : Nakładem własnym, 1864. T. 1. P. 223–228; Brunon z Kwerfurtu. List do króla Henryka II / tłum. K. Abgarowicz // Piśmiennictwo czasów Bolesława Chrobrego. Warszawa : PWN, 1966. S. 247–261; Brunonis Querfurtensis Epistola ad Henricum regem / opr. J. Karwasińska // MPH. Warszawa : PAU, 1973. Seria II. T. IV. Cz. 3. P. 85–106.

християнському середовищі. Свідчення перебування половців на території Польщі містяться у листуванні польського¹⁶⁹ та іншого церковного кліру¹⁷⁰. Згадки про участь куманів у боротьбі за «австрійську спадщину» другої половини XIII ст. зберегли листи Пшемисла Оттокара¹⁷¹ і Рудольфа I Габсбурга (1218–1291)¹⁷².

У дослідженні ми використали твори літературного жанру й художнього мистецтва, котрі подають образ кочівників, що закарбувався у свідомості сучасників та наступних поколінь. З руської художньої літератури – «Слово о полку Ігоревім» кінця XII ст.¹⁷³ та західноруський народний епос¹⁷⁴, натомість із польської – легенди про гунське походження поляків, занотовані у хроніках. З образотворчого мистецтва на особливу увагу заслуговують мініатюри так званого «Радзивилівського літопису»¹⁷⁵. Варта уваги ціла серія настінних малюнків XV ст. у середньовічних костелах Угорського королівства (сучасні

¹⁶⁹ Schlesisches Urkundenbuch. Band 4 (1267–1281) / hrsgb. W. Irgang. Köln ; Wien : Böhlau, 1988. № 124, 126, 127. P. 91–93.

¹⁷⁰ FF. Praedicatorum et Minorum uniuersis fratribus suis Tartarorum in Hungariam irruptionem, et Belae Regis fugam notificant / Codex Diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis (далі – CDH) / studio et opera G. Fejér. Budae : Typis Typogr. Regiae Universitatis Ungaricae, 1829. T. 4. Vol. I. P. 213, 268.

¹⁷¹ Codex diplomaticus et epistolaris Moraviae (далі – CDEM) / ed. A. Boczek. Olomucii : Aloysii Skarnitzl, 1841. T. 3. № CCXXV. P. 202; Příběhy krále Přemysla Otakara II / wyd. J. Emler // FRB. Praga, 1874. T. 2. S. 315; Regesta diplomatica nec non epistolaria Bohemiae et Moraviae (далі – RDEBM) / ed. J. Emler. Praegae : Typis Gregerianis, 1882. T. 2. № 1106. P. 466–468.

¹⁷² Rudolfus, Romanorum imperator, fratri Henrico de Brene refert grates multas pro eo, quod negociis favet imperii, ipsa negocia apud Polonie et Ruscie principes promovenda sibi propensius recommendat, petens ut ad ipsum veniat in Austriam quam cito tempus concurreret oportunitum, ut super quibusdam agendis, ipsius valeat consiliis informari // Scriptores Rerum Silesiacarum / ed. G. Adolf Stenzel. Breslau : Josef Max & Komp., 1839. T. 2. № 12. P. 474–475; Frater Henricus rescribit domino regi cum reverencia pro dignacione regalis magnificencie fraciaram humiles referens acciones // Scriptores Rerum Silesiacarum / ed. G. A. Stenzel. Breslau : Josef Max & Komp., 1839. T. 2. № 13. P. 475.

¹⁷³ Ироническая пѣснь о походѣ на половцовъ удѣльнаго князя Новагорода-Сѣверскаго Игоря Святославича, писанная стариннымъ русскимъ языкомъ въ исходѣ XII столѣтія съ переложениемъ на употребляемое нынѣ нарѣчіе. Москва : Въ Сенатской Типографіи, 1800. 88 с.; Адрианова-Перетц В. П. «Слово о полку Игореве» и памятники русской литературы XI–XIII веков / Институт русской литературы (Пушкинский Дом) АН СССР. Ленинград : Наука, 1968. 200 с.

¹⁷⁴ Жданов И. Указ. соч.

¹⁷⁵ Арциховский А. Древнерусские миниатюры как исторический источник. Москва : Издание МГУ, 1944. 102 с.

Словаччина, румунська Трансильванія, українське Закарпаття тощо) зі зображенням так званої «*Легенди святого Володислава*»¹⁷⁶, котра відображає сцени боротьби короля з номадами, проектуючи відповідне ставлення до них серед еліт земель, з якими угорський король був тісно пов'язаний, зокрема й Польщі, де народився та де його культ святого згодом отримав поширення.

Загалом, джерельну базу дослідження становить широке коло матеріалів різного географічного походження, хронології та змісту. Більшість інформації польських джерел є уривчастою, такою, що потребує копіткого збору, узагальнення, верифікації. Власне, для коректного висвітлення, доповнення означених свідчень, порівнянь ми використовували допоміжні джерела. Утім, максимальне залучення всього доступного масиву дотичної до теми інформації дозволило цілком чітко викристалізувати образ номадів у польській історичній думці та відтворити різноплановість двосторонніх контактів. Основний масив відомостей, окрім польських джерел, припадає на руські літописи, дещо менше – угорські, чеські, німецькі хроніки й аннали.

1.3. Методологія

Проведення дослідження з використанням великого пласту джерел різнопланового характеру передбачає використання ряду методів та принципів задля глибшого висвітлення теми і, водночас, покращення сприйняття тексту читачем. Аналіз образу половців у польській історичній думці XI–XV ст. потребував використання загальнонаукових та спеціально-історичних методів і принципів, згідно з якими сформульовано актуальність дослідження, визначено об'єкт, предмет, мету, завдання роботи, опрацьовано джерела й літературу та визначено перспективи подальшого дослідження проблеми.

Використання *історичного методу* дало змогу розглянути тему в конкретному хронологічному та географічному просторі. А завдяки *проблемно-хронологічному методу* здійснено її структурування – від окреслення появи у

¹⁷⁶ Галерея зображень Szentlaszlo [Електронний ресурс] Режим доступу : https://www.szentlaszlo.com/gallery_en.php (23.12.2018)

польських джерелах перших відомостей про угрів та печенігів, а відтак – половців до проблемного відтворення образу останніх у польському історіописанні та відповідній суспільній рецепції. При дослідженні історії військово-політичних та шлюбних польсько-половецьких контактів ми також спиралися на використання цього методу.

Порівняльно-історичний метод допоміг виділити та порівняти особливості зображування половців-куманів у польських джерелах та пам'ятках іншого походження. Завдяки цьому методу виявлено подібності та відмінності у сприйнятті кочівників у різних джерелах¹⁷⁷. Використання цього методу пояснюється залученням уявлень щодо кочівників руських, угорських та інших відомостей, оскільки суто польських іноді є недостатнім. З цієї ж причини розглянуто образ інших кочівників – печенігів та угорців – котрі передували появі половців на кордонах Польщі. У порівнянні з ними видно особливості й закономірності формування серед П'ястів образу половців.

Метод *порівняння й зіставлення* джерел дав змогу визначити походження окремих свідчень, визначити їх характер, специфіку запозичення і використання авторами різної інформації. Користування цим методом дало змогу, зокрема, визначити ступінь унікальності «половецьких» повідомлень Яна Длугоша.

Нами використано *математичні методи статистики та підрахунку* при роботі з джерелами. З їхньою допомогою здійснено облік згадок куманів-половців у «*Annales*» Я. Длугоша, що становить 46, з яких 37 стосуються половецько-руських, а 9 – половецько-угорських взаємин. У відсотковому співвідношенні ці згадки становлять 1,27% усього тексту пам'ятки (детальніше див. Розділ IV.). Ці методи використовувалися й при аналізі вживаних щодо угрів у трьох найбільших польських хроніках етнонімів «*Huni*»,

¹⁷⁷ З використанням цього методу в польській історіографії написана схожа за змістом монографія, присвячена образу татар в польських джерелах на тлі інших джерел. Див.: Urbański R. Tartarorum gens brutalis. Trzynastowieczne najazdy mongolskie w literaturze polskiego średniowiecza na porównawczym tle piśmiennictwa łacińskiego antyku i wieków średnich. Warszawa : IBL, 2007. 323 s.

«*Ungari/Hungari*», «*Pannonii*». Підраховано, що Кадлубком найбільш вживаним терміном (63,6 %) щодо кочових угорців був «*Pannonii*», здебільшого цю дефініцію вживав і автор *Великопольської хроніки* (51,9%), Я. Длугош у 89,3 % згадок йменував їх «*Ungari/Hungari*» (детальніше див. Додаток 3).

За допомогою *методу картографії* встановлено топоніми на території сучасної Польщі, які мають половецьке, печенізьке та торкське походження. *Біографічний метод* допоміг встановити половецьких нащадків серед руських дружин князів з роду П'ястів.

Завдяки *принципові історизму* аналіз подій, процесів та явищ здійснювався з урахуванням періоду, часу, історичних умов та причинно-наслідкових зв'язків. При аналізі джерельних свідчень ми брали до уваги характерні періоду Середньовіччя верховенство богослов'я, стереотипність та настороженість до «інакших» культур; умови, за котрих писалося те чи інше джерело, особистість автора та його світогляд. Зокрема, при аналізі відомостей хроніки Вінцентія Кадлубка ми врахували його статус єпископа і наближеність до двору Казимира II Справедливого (1138–1194), ознайомленість автора з античними та західноєвропейськими творами, звідки отримав інформацію про кочівників раннього Середньовіччя та запозичив етнонім «парти». Подібно аналізуючи «*Annales*» Я. Длугоша, враховувалося, що роки життя автора припадають на іншу добу – нової династії Ягеллонів, котрим належала значна частина земель колишнього королівства Русі; історична «знайомість» хроніста з кочівниками монголами й ін.

Спираючись на *принцип об'єктивності*, авторка розглядала явища й події з урахуванням їх складності, суперечливості, сукупності позитивних та негативних сторін та незалежно від свого емоційного ставлення до цього. У зв'язку з цим, для підтвердження/спростування того чи іншого процесу залучалася максимально можлива кількість джерел інформації.

У висвітленні матеріалу ми дотримувалися *принципу логічності* та *послідовності*. *Принцип соціального підходу* дозволив урахувати соціальний

стан, особистий інтерес авторів джерел при тлумаченні змісту їх інформації, особливо коли йдеться про джерела, сучасні описаним подіям та явищам. Цей підхід вживався й при дослідженні різних аспектів життя – участь кочівників у військово-політичних контактах, їхня роль як найманців, місце у війську; переїзд до Польщі спільно з напівполовецькими княжнами їхніх слуг, привезення предметів побуду та експорт через них елементів культури номадів.

Принцип альтернативності використано при визначенні ступеня ймовірності явищ, процесів, подій, покликаючись на об'єктивну реальність та можливість. Ним ми послуговувалися при роботі з вживаними щодо кочівників у джерелах термінами та їхньої ідентифікації; при аналізі інформації, де безпосередньої участі/присутності половців не зазначено.

Через обмежену кількість джерельної інформації, представлена робота має пошуковий характер, що методологічно дозволяє автору робити припущення.

Структура дисертаційної роботи передбачає плавний перехід до конструювання образу половців у польській історичній думці XI–XV ст. від перших контактів династії П'ястів із номадами X–XI ст., зокрема уграми і печенігами (за об'єктивно відсутності інформації про інші). Такий підхід логічний і виправданий, адже відображає тягліть контактів польських еліт з носіями степових традицій не лише у матеріальній культурі, а й у писемній через відтворення образів названих степовиків. Тему про сприйняття кочівників-половців, що сповідували тенгріанство, землеробами-поляками, релігією котрих було християнство, в методологічному плані розглядається в контексті взаємин спільнот із різними соціо-господарськими і духовно-релігійними рисами, тобто взаємодії різних цивілізацій. Сто років тому була розроблена теорія Великого Кордону як концепція зони взаємодії різних культурно-господарських спільнот. Спочатку вона використовувалася для розгляду взаємин прибульців Європи з корінним населенням Північної

Америци¹⁷⁸. Згодом її почали вживати як метод дослідження зони взаємин різних цивілізацій. Зокрема, типологію Великого кордону відносно території України запропонував використовувати Ярослав Дашкевич (1926–2010). Дослідник звернув увагу на недостатню вивченість системи взаємовідносин етносів, що лежали по різні боки міжцивілізаційного кордону¹⁷⁹. До певної міри виправдовують наш підхід слова Я. Дашкевича, який, говорячи про існування Великого кордону між Сходом та Заходом на території українського степу та лісостепу, зазначав, що це був кордон в етноконфесійному та етнолінгвістичному планах, межі котрого коливалися. Йдеться про зону різноманітних етнічних контактів та взаємовпливів. Причому, західні народи більше запозичували елементів сходу, що учений пояснює більшою гнучкістю перших і консервативністю останніх. Автор пише: «Немає підстав протиставляти осілість і кочівництво в приграничних зонах Великого кордону: вони не протидіяли один одному, а взаємодоповнювалися»¹⁸⁰.

Тому не випадково використані в нашому дослідженні різні жанрово, хронологічно і географічно джерела спершу торкатимуться формування в ранньосередньовічному польському історіописанні X–XI ст. образів угрів та печенігів як попередників половців. Упродовж XI–XII ст. процес творення уявлень про кочівників у Польщі набув розлогішого вигляду, нерідко мало місце накладання вже відомих образів на нові. Використання інших джерел (не польських) та характеристика образу інших кочових народів (угрів і печенігів) важлива й з огляду застосування *порівняльного методу*. Увага до образу угрів у польському історіописанні обґрунтовується тим, що це були перші кочівники, з якими стикнулися поляки і про що залишили рефлексії. Значне використання

¹⁷⁸ Брехуненко В. Козаки на степовому кордоні Європи. Київ, 2011. С. 19–24; Верменич Я. Південна Україна на цивілізаційному пограниччі. Київ, 2015. С. 40–43.

¹⁷⁹ Дашкевич Я. Р. Большая граница Украины (Этнический бартер или этноконтактная зона) // Этноконтактные зоны в Европейской части СССР (география, динамика, методы изучения). Москва, 1989. С. 7–21. Висловлюємо подяку за наданий матеріал О. Б. Головки. Про взаємовідносини осілого населення та кочівників див.: Бубенок О. Б. Аланы-ясы в Золотой Орде (XIII–XV вв.). Киев : Истина, 2004. 324 с.

¹⁸⁰ Дашкевич Я. Україна на межі між Сходом і Заходом (XIV–XVIII ст.). С. 37, 39, 44.

непольських (грецьких чи пізніших угорських) джерел у цьому випадку пояснюється потребою підсилення конструйованого у Польщі образу ще кочових угрів, які невдовзі осіли та охрестилися.

Польсько-печенізькі відносини за князя Болеслава I Хороброго стали безпосереднім контактом, що зберіг у Польщі інформацію в цілому про світ номадів. Увага до свідчень Бруно Кверфуртського спричинена тим, що він був одним із перших латинських ченців, хто побачив і описав печенігів. Адже під впливом діяльності місіонерів у Європі дізналися про кочівників, вони були носіями інформації, значною мірою творячи образ (чи образи) номадів (як пізніше Бенедикт Поляк, Іоанн Плато де Карпіні тощо). Російський історик Михайло Алпатов (1902–1986) писав, що свідчення Бруно про його перебування на Русі важливе для дослідження історії Русі тим, що показує ставлення представника Західної Європи до Русі¹⁸¹. У перефразуванні думки вченого, свідчення Бруно є неоціненним багажем знань про кочовий світ початку XI ст.

Відтворені у різнопланових джерелах, дуже часті військово-політичні контакти П'ястів із половецькими елітами XI–XIII ст. ґрунтовно доповнюють конструювання образу номадів. Факти постійних стосунків вже «за замовчування» свідчать про те, що керівна польська династія розуміла, з ким має справу, хоча *expressis verbis* у польському історіописанні такий образ відсутній. По-друге, будь-які відносини є чинником формування образу, вони пояснюють його причини формування і, водночас, відображення будь-якої взаємодії в джерелах супроводжується елементами образу (епітетами, характеристиками авторів). У польсько-руських відносинах XI–XIII ст. та боротьбі за «бабенберзьку спадщину» 1246–1278 рр. половецький фактор був присутнім весь час, а дослідження половецької генеалогії у шлюбній політиці П'ястів слугує ймовірним шляхом контактів (з яких твориться образ) та взаємовпливів, запозичень.

¹⁸¹ Алпатов М. Указ. соч. С. 76.

Виокремлення аналізу половецьких сюжетів «*Annales*» Яна Длугоша окремим розділом пов'язано з компілятивним характером його змісту і, по суті, нагромадженням та підсумком всієї попередньо відомої інформації, часто за рахунок на сьогодні не збережених, унікальних за свідченнями джерел. Автор здебільшого запозичував інформацію, але при цьому з невідомих причин щось приймав, щось «відкидав», щось додумував чи перекручував, а отже, творив, «довитворяв» образ таким, яким у нього той вимальовувався з прочитаного. Відділивши скопійоване від власне оригінального Длугошового тексту, ми спроможні побачити перейняте «запозичене бачення», з яким він погодився, і власне авторське – ним таки сформоване. Значна увага до руських джерел у цьому розділі пояснюється, по-перше, активними контактами еліт Русі з половцями, відповідно, значною кількістю інформації саме з літописів, по-друге, руські джерела розглядаються лише допоміжними, задля порівняння сприйняття іншим християнським народом позахристиянської кочової спільноти. Звідси розгляд проблеми через позицію «свій – чужий».

Робота з джерелами. Базою для дослідження слугували, як вже не раз підкреслювалося, джерела різного походження, характеру, змісту. При їх опрацюванні постійно здійснювалося зіставлення і порівняння відомостей різних за географією та часом постання. Головний масив джерел становили польські хроніки та аннали XI–XV ст. Беручи за основу інформацію, наведену в них, ми доповнювали та посилювали її додатковими свідченнями інших джерел, епосу й середньовічної художньої літератури. Тому вагоме значення мало порівняння джерел, в першу чергу польських наративів та руських літописів. Саме завдяки цьому виявлено проаналізовані у дисертації польсько-руські шлюби, що мали й «половецьку генезу», участь половців у польсько-руських військових сутичках тощо.

У дослідженні ми намагалися використовувати найновіші критичні видання джерел. Значна їхня частина містить коментарі, засновані на останніх дослідженнях. Цитування в тексті здійснювалися за цим же принципом. Разом з

тим, нами використовувалися й давніші видання задля уникнення непорозумінь через некоректне подання упорядниками інформації, особливо тієї, де принципово вагомим для нас було питання вжитих в оригіналах термінів, етнонімів та ін.

Термінологія в історичній науці, у цілому, поділяється на історичну та історіографічну. Остання, в свою чергу, часто може слугувати інструментом (усвідомлено або ні) викривленого подання (автором) чи сприйняття (читачем) інформації. Задля уникнення маніпуляцій та неправильного трактування, окрім коректного тлумачення джерел, дослідник повинен з обережністю вживати термінологію¹⁸².

Усвідомлюючи те, яку роль відіграє термінологія у висвітленні теми, ми вживали у роботі історичні дефініції – за джерелами. Специфікою нашої роботи є те, що в ряді випадків конкретно вжите до номадів окреслення передає винятково уявлення автора джерела, розуміння або нерозуміння відмінності різних степовиків між собою, проблему ототожнення, стереотипів, узагальнення у сприйнятті кочовиків тощо.

Окремої уваги вартують терміни «*половці*» та «*кумани*», з котрих перше побутувало у руських джерелах, друге – характерне для західноєвропейських латинських. Дані дефініції, з методологічної точки зору, авторкою дисертації не змішувалися, а використовувалися відповідно до вжитої назви у конкретному джерелі інформації чи контекстної доцільності. До прикладу, вживання Яном Длугошем обох цих назв у конкретних випадках повідомляють насамперед про джерело походження його відомостей. Більше того, зважаючи на вжиту

¹⁸² Свідченням актуальності проблеми стала Міжнародна наукова конференція серії *Colloquia Russica* «Середньовічна Русь: проблеми термінології», проведена на базі Центру медієвістичних студій Державного вищого навчального закладу «*Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника*» та Національного заповідника «*Давній Галич*» 25–27 травня 2017 р. Див.: *Colloquia Russica* / за ред. М. Волощука і В. Нагірного. Івано-Франківськ ; Краків : Лілея-НВ, 2018. Series II. Vol. 4 : Середньовічна Русь: проблеми термінології. 355 с. Огляд конференції див.: Тимар І. Міжнародна наукова конференція *Colloquia Russica*, Series II, Середньовічна Русь: проблеми термінології 25–27 травня 2017 р., Івано-Франківськ – Галич // Галичина : науковий і культурно-освітній краєзнавчий часопис. 2017. № 29–30. С. 372–374.

термінологію, авторка дійшла висновку, що польський компілятор, будучи інтелектуалом доби пізнього середньовіччя, не знав (не розумів) тотожності куманів і половців.

Також нами свідомо штучно створено терміни *«руські половці»* та *«угорські кумани»* виключно для вживання в окремих частинах цього дослідження, без пропозиції введення їх у широкий науковий обіг. Для нас вони слугували інструментом доступного подання інформації з вкладеним у них змістовим навантаженням. Зокрема, підрозділи із описом участі половців у міжнародних військових кампаніях на боці того чи іншого володаря містять коментарі, до котрого війська, якого володаря вони належали. Якщо це були половці, приведені руським князем, нами вживався термін *«руські половці»*, у випадку залучення кочівників, що перебували під протекторатом угорських королів, ми послуговувалися визначенням *«угорські кумани»*. Це було особливо актуальним у випадках, коли йшлося про залучення і тих, й інших.

Половецьких володарів у дослідженні ми йменували титулом «князь», як це подано у джерелах («кнѣзь» у руських літописах, «dux» – згідно латинських джерел). Термін «хан» нами вживався лише при цитуванні колег, що ним послуговуються. У дисертації дефініції «кочівники» та «номади» без уточнення етноніму слід розуміти, виходячи з контексту, як синоніми до найменувань половців, угрів чи печенігів.

Під терміном «угри» йдеться про угорців на етапі їхнього «завоювання батьківщини», переходу від кочового до осілого способу життя. «Угорцями» їх йменуємо, коли йдеться про період існування Угорського королівства. «Печенігами» називаємо об'єднання тюркських племен, що перебувало в Причорноморських степах з кінця IX – до середини XI ст., за їхньою назвою в літописах, і, зрештою, запозиченою історіографією і найбільш вживаною щодо них.

Під «Польщею» у дослідженні розуміється Польська держава/окремі землі доби володарювання династій П'ястів (1025–1385) та Ягеллонів (1385–

1569). Термін «поляки» вживається в роботі не для позначення етнічного походження, а належності Польській середньовічній державі – польське військо, польське суспільство.

Визначенням «Русь» у дисертації позначено князівства XI–XIII ст. на чолі з представниками династії Рюриковичів, а «русь» – збірне поняття представників Русі: руські князі, руське військо, руські джерела.

Представників Східної Римської імперії у дослідженні називаємо їхньою самоназвою «ромеями», практично уникаючи історіографічної «візантійської» термінології.

Поняття «образ» в нашому дослідженні включає вибудоване століттями досвіду особистих контактів у свідомості авторів сприйняття кочівників через наділення їх певним набором характеристик та якостей.

Під терміном «історична думка» у нашому дослідженні ми розуміємо процес нагромадження та розвитку історичних знань. Синонімічно вживаємо визначення «історіописання».

Оскільки датування подій у джерелах різниться, за *хронологічний орієнтир* дослідження взято літописну традицію. Особливої доцільності цей підхід набув при аналізі інформації Я. Длугоша, датування котрого, здебільшого, є хибним. У деяких випадках чіткості у визначенні дат подій чи явищ додає актовий матеріал та листування, де конкретно вказується час постання джерела. У роботі з літописами ми використовували хронологічні спостереження М. Грушевського¹⁸³ та Миколи Бережкова (1886–1956)¹⁸⁴.

При першій згадці нами вказуються роки життя історичних діячів та дослідників. У випадках, коли хронологія життя осіб достеменно не відома, ми послуговувалися роками правління. У генеалогічних студіях визначення років життя, укладення шлюбів та народження дітей нами здійснювалося, наслідуючи

¹⁸³ Грушевский М. Хронология подій Галицько-Волинської літописи // Записки НТШ. 1901. № 41. С. 1–72.

¹⁸⁴ Бережков Н. Хронология русского летописания. Москва : Изд-во АН СССР, 1963. С. 124–211.

датування, котрі часто мають гіпотетичний характер, однак через брак джерел прийняті дослідниками генеалогії як найбільш імовірні.

Головним чином, підбір методів та принципів для теми дослідження покликаний максимально доступно висвітлити подані у дисертаційній роботі об'єкт, предмет, мету й завдання. Разом з тим, спростити сприйняття змісту дослідження для Читача.

Особливістю наших студій є значна, але розсосереджена кількість джерельних свідчень та відсутність вузькоспеціалізованих досліджень до теми. Це спричинило залучення нами в опрацювання історіографічного доробку зі суміжних тем. Чинником формування образу половців виступають контакти/відносини з ними поляків. Тому нами проаналізовано різні шляхи контактування між степовиками та поляками. Задля цього було опрацьовано не лише польські, а значно ширше коло іноземних джерел різного характеру – аннали, хроніки, життєписи, перекази, топонімічні дані. Шляхом залучення значної кількості різнопланових відомостей встановлено наявність тривалих систематичних двосторонніх контактів, з чого вдалося визначити образ, якого надавалося половцям у польському історіописанні XI–XV ст.

Розділ II. Загальне уявлення про номадів Сходу у Польщі X–XI ст.

Історія середньовічного світу включає взаємодії різних народів. Чим більше відмінностей між носіями окремих спільнот чи цивілізацій, тим більше проблем у їхніх стосунках. За релігією та духовністю в добу середньовіччя світ поділявся великими цивілізаціями, такими, як християнська, мусульманська, буддійська тощо. До них тяжіли й інші народи (їх називають поганями, язичниками тощо). У межах західної християнської цивілізації оточуючий світ ділився на світ відомий, християнський, реалістичний і світ маловідомий, де мешкали міфічні, дивовижні народи. При описі останніх широко вживали праць не тільки географів минулого, а й релігійні тексти.

З часу впровадження християнства і до кінця Середніх віків Біблія була одним з найвпливовіших текстів, на котрий спиралися праці тогочасного християнського історіописання¹⁸⁵. З появою кочівників у Європі автори спробували віднайти їхнє походження в Святому Письмі. В Книзі Буття розповідається, що народ Авраама з цілими родинами й наметами переходив, за повелінням Бога, з одного місця на інше¹⁸⁶, тобто був кочовим. Згодом нащадки Авраама розділилися: від Ісаака пішли осілі народи, а від Ізмаїла – кочівні. І з того часу напади останніх постійно будуть загрожувати народу Божому¹⁸⁷.

Середньовічні автори описують і переказують напади кочівників, беручи за зразок Біблію, згідно з якою Бог насилає номадів на людську цивілізацію в якості кари за вчинені гріхи. Святе Письмо також містить згадки про велику кількість нападників, їхню швидкість, кочовий спосіб життя з використанням луків і стріл та жах, котрий наводили на інші народи, і прийдуть вони з півночі¹⁸⁸. У пророка Єремії декілька разів згадується, що прийде з півночі великий шум¹⁸⁹, похід з півночі¹⁹⁰, розруха і зло¹⁹¹, народ зі стрілами і

¹⁸⁵ Modzelewski K. *Barbarzyńska Europa*. Warszawa : Iskra, 2004. S. 18.

¹⁸⁶ *Biblia Sacra juxta Vulgatam Clementinam* / ed. M. Tvveddale. Londini, 2005, Genesis. 11:31.

¹⁸⁷ *Ibidem*. 25:24–34; *Urbański R. Tartarorum gens brutalis*. S. 20.

¹⁸⁸ *Biblia Sacra*. 1:13–14.

¹⁸⁹ *Ibidem*. 10:22.

¹⁹⁰ *Ibidem*. 13:20.

щитами¹⁹². З півночі у пророка Езикеїла походить Гог, володар північних народів¹⁹³. Звідси в середньовічній літературі вийшла традиція ототожнення кочівників та язичників із народами Гога і Магога.

Окрім християнської есхатології – основи світогляду для європейських хроністів – чималий вплив мала й язичницька антична писемна традиція, котра описувала боротьбу Риму з кочівниками¹⁹⁴.

Жахливий образ поган в свідомості європейців існував протягом багатьох віків, що також спричинило до змін в сприйнятті нехристиян. Страх перед варварами, з одного боку, виник через власний досвід, а з іншого – був елементом стереотипу сприйняття «чужих»¹⁹⁵.

З раннього середньовіччя молода християнська Європа мала справу з азійським фактором, а саме вторгненнями незвичних для європейців народів Сходу. Алани (нащадки скіфів і сарматів), гуни, авари, угри вторгалися до Європи. Однозначно, європейці сприймали їх як щось незвичне. Авари, які утворили в центрі Європи власний каганат, жили за зовсім іншими цивілізаційними мірками. На межі IX–X ст. печеніги вибили угрів із західної частини Північного Причорномор'я, відтак ті переселилися до Центральної Європи, знищивши Великоморавську державу. Певний час протягом X ст. угри нападали на країни Європи, на основі чого формувався і їхній образ.

Протягом X ст. лісостепову і степову територію Північного Причорномор'я зайняли печеніги. Поява цих кочівників вплинула на життя сусідів, особливо ромеїв, котрі вели з ними постійні війни, відображені, відповідно, у джерелах. У середині XI ст. Причорноморські степи зайняли половці, і вже за кілька десятиліть їхню присутність відчули сусідні християнські русь, угорці, болгари, ромеї та поляки.

¹⁹¹ Ibidem. 4:6, 6:1.

¹⁹² Ibidem. 6:22.

¹⁹³ Ibidem. 38–39.

¹⁹⁴ Kotula T. Barbarzyńcy i dworzanie. Rzym a barbarzyńcy w dworskiej literaturze późnorzymskiej. Kraków : PAU, 2004. 144 s.; R. Urbański, Tartarorum gens brutalis. S. 24.

¹⁹⁵ Świeboda W. Innowiercy w opiniach prawnych uczonych polskich w XV wieku. Kraków : Towarzystwo Naukowe Societas Vistulana, 2013. S. 42.

Так, за декілька століть християнський світ познайомився з низкою кочових народів, котрі, об'єктивно, вторглися в Європу і принесли з собою абсолютно інший суспільний уклад. Очевидно, що в контакті з «іншим» нове протиставлялося своєму, вже відомому. Чим більше розбіжностей – тим більше протиставлення. Так формувалося відображення теми взаємин землеробів і кочівників як добра та зла, розвинутих суспільств та дикунів. Грабіжницькі напади степовиків стали основою для характеристики номадів, водночас, негативні дії християн щодо них нівелювалися¹⁹⁶.

2.1. Образ угрів у польському історіописанні

З-посеред кочівників, із якими довелося безпосередньо зіткнутися слов'янським народам, в тому числі й полякам, одними з перших були мадяри-угри. Перехід останніх до осілого способу життя на території Карпатської низовини припав на час утворення ранньосередньовічної Польської держави. Для цього короткого періоду угорської історії, коли угри під натиском печенігів прийшли до Паннонії та зайняли придунайські землі, угорські вчені підібрали термін «період завоювання» або «здобуття батьківщини» (далі – *honfoglalás*)¹⁹⁷. Відображення й оцінки номадів доби *honfoglalás* у польському історіописанні суттєво різняться з оцінками пізніших християнізованих *gentium* посталою близько 1000 р. Угорського королівства на чолі з династією Арпадів. Тоді для європейських інтелектуалів кочове минуле угорців відійде в минуле і, по суті, не впливатиме на *imago* сусіда.

Для цього дисертаційного дослідження, покликаного окреслити ставлення середньовічної польської історіографії до світу номадів об'єктом зацікавлення є саме період *honfoglalás*.

Щоб виділити особливості образу прийшлих кочівників у польській середньовічній літературі, слід, перш за все, зрозуміти *imago* угрів у

¹⁹⁶ Гуревич А. Я. Категории средневековой культуры. Москва : Искусство, 1972. С. 68.

¹⁹⁷ Плетнева С. А. Половцы. С. 35.

європейській середньовічній думці та на рівні самосвідомості самих вже осілих угорців. Тож доречно проаналізувати інформацію щодо даної проблеми у сусідів держави П'ястів.

Не новина, що у багатьох середньовічних джерелах різні ідентичності номадів вживалися помилково неправильно і шаблонно. За підрахунками Д. Моравчика лише у ромейських джерелах щодо угрів використовувалося вісімнадцять різних етнонімів¹⁹⁸. За словами В. Шушаріна, західноєвропейські автори в основному застосували до них етнікон, похідний від «огре», але при цьому часто вживали й назви відомих раніше кочових народів, які здійснювали набіги на Західну Європу до IX–X ст.: «авари (гуни, ін.), котрих називають унгарі»¹⁹⁹. «Гуни» ж, поряд з етніконом «скіфи» з об'єктивних причин у роменських джерелах до чужоземних народів застосовувалися найчастіше.

Вперше угри постають як «народ гунів» («gens Hunorum») ²⁰⁰ на початку X ст. у німецьких анналах. Таке ототожнення зрозуміле, бо назва «*Hungari*» близька за звучанням з терміном «*Huni*».

Станом на початок XIII ст. думка про те, що угорці споріднені з гунами увійшла в інтелектуальний вжиток під впливом популярності «*Пісні про Нібелунгів*» («*Das Nibelungenlied*») ²⁰¹ та робіт Готфріда Вітебського ²⁰². Наприклад, у географічному описі «*Otiis imperialibus*» Гервазій Тільберзький Паннонію називав ще «*Barbarica*», Карпати – «Угорськими (Гунськими) Альпами» («*Alpes Hungarie (Hunie)*»), а угорців ототожнив з гунами «*Ungariam*

¹⁹⁸ Moravcsik Gy. Byzantinoturcica. T. 2. / Aufl. Bd. 2. Berlin : Akademie-Verlag, 1958. S. 380.

¹⁹⁹ Шушарин В. П. Указ. соч. С. 117.

²⁰⁰ Szúcs J. Theoretical elements in Master Simon of Kéza's Gesta Hungarorum (1282–1285) // Simonis de Kéza. Gesta Hungarorum / ed. and transl. L. Veszprémy. Budapest : CEUPRESS, 1999. S. XLVI. Com. 13.

²⁰¹ Датований XIII ст. німецький епічний твір «*Пісня про Нібелунгів*» містить інформацію про гунського вождя Етцеля (Атлі в «*Старшій Едді*»). Автор поеми центром гунських володінь назвав територію Середнього Дунаю, вживши термін «*Угорщина*». Див.: *Песнь о Нибелунгах* / пер. и прим. Ю. Б. Корнеева. Санкт-Петербург : Наука, 1972. С. 762, строфа 1162.

²⁰² Szúcs J. Wykład pradziejów węgierskich w Gesta Hungarorum Szymona Kézaiego (1282–1285) // Kwartalnik Historyczny. 1988. R. 95. № 4. S. 37. Про образ Атіли у європейських джерелах див.: Grzesik R. Kronika węgiersko-polska. S. 167–169.

vel Huniam»²⁰³.

Не виглядає відтак дивним, що на рубежі XII–XIII ст. історичність і генетичність зв'язків угорців з гунами потрапила до найвідомішого епосу Угорщини – Анонімових «Діань Угорців» («*Gesta Hungarorum*»), написаних, за різними оцінками, за часів короля Бели III (1145–1196)²⁰⁴ або ж його онука Бели IV (1206–1270), коли той при своєму батькові Андрієві II (1205–1235) урядовав як *rex iunior* (молодший король)²⁰⁵. Описуючи ж прибуття номадів до Паннонії, Анонім зазначив про генеалогічну спорідненість гунського вождя з першими Арпадами: «Згідно чуток, Паннонія є землею короля Аттіли, від якого походить володар Алмош, батько Арпада»²⁰⁶.

Ототожнення угорців із гунами та перебування останніх упродовж IV–V ст., під керівництвом Аттіли у Паннонії за кілька століть до появи тут угрів, сформували образ Аттіли як першого вождя угорців. Всі угорські хроністи, починаючи з XIII ст. розпочинали історію своїх предків зі згадок про гунів та Аттілу²⁰⁷. Погляди Аноніма в «Діяннях угорців» («*Gesta Hungarorum*») наприкінці XIII ст. перейняв і розширив Шимон Кеца. За словами Є. Сюча, він усвідомлював хибність тези про історичну спорідненість угрів із гунами, адже був добре обізнаний з тогочасними європейськими й угорськими джерелами, мав досвід перебування у місцях, пов'язаних із історією гунів²⁰⁸.

В «Угорсько-польській хроніці» («*Chronicon Hungarico-Polonicum*») першої третини XIII ст. Аттіла фігурує як король угорців²⁰⁹. За словами дослідника хроніки М. Гомзи, її текст є першою джерельно збереженою

²⁰³ E Gervasii Tilleberiensis. *Otiis imperialibus*. S. 371; Strzelczyk J. *Gerwazy z Tilbury. Stadium z dziejów uczoności geograficznej w Średniowieczu*. Wrocław ; Warszawa ; Kraków : PAN, 1970. S. 157.

²⁰⁴ Szűcs J. *Theoretical elements*. S. XLVI.

²⁰⁵ Homza M. *Uhorsko-poľská kronika*. S. 37.

²⁰⁶ «Pannonie, quam audiverant fama volante terram Athile regis esse, de cuius progenie dux Almus pater Arpad descenderat», *Ibidem*. S. 40.

²⁰⁷ P. magistri, qui Anonymus dicitur. *Gesta Hungarorum*. S. 35; Simonis de Kéza. *Gesta Hungarorum // SRH*. S. 142; *Chronici Hungarici compositio saeculi XIV*. S. 255. *Chronicon Hungarico-Polonicum*. S. 302.

²⁰⁸ Szűcs J. *Theoretical elements*. S. II–L.

²⁰⁹ *Chronicon Hungarico-Polonicum*. S. 300; Grzesik R. *Kronika węgiersko-polska*. S. 171.

трансформацією історичного Атілли в угорський образ²¹⁰. Якщо у «Діяннях Угорців» він був другорядною особою, предком перших угорців та Арпада, то в «Угорсько-польській хроніці» роль Арпада належить Аттілі²¹¹. «Композиція угорських хронік» («*Chronici Hungarici compositio*») XIV ст. чітко називає того угорським володарем (не предком!)²¹², а також зберігає тяглість ототожнення двох кочівних народів в епізодах ще гунської («доугорської») історії – «*Hunos sive Hungaros*»²¹³ чи «*Hungari sive Huni*»²¹⁴.

Результати сучасних історичних, антропологічних та генетичних студій довели відсутність історичних зв'язків між угорцями й гунами²¹⁵. Хоча гуни, відкочовуючи на захід, взяли зі собою частину угрів²¹⁶.

У західноєвропейському середньовічному історіописанні чергова хвиля номадів ототожнювалася з гунами. Це пояснювалося аналогічними за змістом грабіжницькими набігами на європейські держави, як у V ст. це робили гуни. Схожими були й назви *gentium*. Угорці прийняли етнонім «гуни», і заклали підґрунтя створення легендарної історії про Аттілу – предка угорців.

Серед польських середньовічних джерел найдавніші свідчення про угрів містять рочники (*annales*). Під 790 р. у «Великопольському» («*Rocznik wielkopolski*») та 792 р. у «Капітульному Краківському» («*Rocznik kapitulny krakowski*») рочниках повідомляється про прихід Карла Великого (742–814) до Паннонії та війни з «гунами»²¹⁷, тобто аварами²¹⁸. Угрів рочники згадують пізніше 897 (899) р., а також на початку X ст. («*Ungari*», «*Ungri*», «*Hungari*»)²¹⁹. Польський дослідник Ришард Гжешік переконаний, що ці перші повідомлення

²¹⁰ Homza M. Uhorsko-poľská kronika. S. 51.

²¹¹ Ibidem. S. 33.

²¹² «*Atyle regis Hungarorum*», *Chronici Hungarici compositio saeculi XIV*. S. 260.

²¹³ Ibidem. S. 256.

²¹⁴ Ibidem. S. 261.

²¹⁵ Szűcs J. *Theoretical elementis*. S. XLIV; Dąbrowska E., Szymański W. Op. cit. S. 149.

²¹⁶ Артамонов М. И. Указ. соч. С. 108.

²¹⁷ *Rocznik kapitulny krakowski* // МРН / wyd. A. Bielowski. Lwów : Nakładem własnym, 1872. T. 2. S. 790; *Rocznik wielkopolski* // МРН. T. 2. S. 790.

²¹⁸ Grzesik R. *Obraz stosunków polsko-węgierskich w czasach piastowskich w rocznikach polskich* // *Studia źródłoznawcze*. 2003. R. 41. S. 3, przyp. 16.

²¹⁹ *Rocznik kapitulny krakowski*. S. 791; *Rocznik wielkopolski*. S. 791.

запозичено з німецької анналістики²²⁰, однак, слід зауважити, що ні в цих, ні в інших польських рочниках, не зустрічається найменування угрів «гунами», котре, втім, траплялося у німецьких анналах²²¹. Польські рочники називають угрів винятково «Ungari» та «Hungari»²²².

Але європейська термінологія прижилася у хроніках. Уже в хорографії польської хроніки Галла Аноніма угри відомі. Автор знав про них та їхнє проживання на південь від володінь П'ястів²²³. Він назвав їх «Hungaros»²²⁴ чи «Ungari»²²⁵, а країну – «Ungaria»²²⁶. Але поряд з цим йому була відома традиція трактування угорців як народ, котрий походив від гунів: «[...] через Угорщину, зайняту гунами, котрих ще угорцями називають»²²⁷. Р. Гжешік вважав, що ці слова Галла засвідчують усвідомлення на початку XII ст. змішаного етнічного походження угрів²²⁸. Хоч, правдоподібніше, автор лише хотів повідомити про різні назви одного й того ж народу.

Про «гунів, тобто угрів» («Hunos seu Hungaros»²²⁹), підкорених польським князем Болеславом I Хоробрим, повідомляє написана у стінах Краківського францисканського монастиря хроніка першої половини XIII ст., котру в історіографії називають «Хронікою Мєжви» («Miersuae Chronicon»), за іменем згаданого в ній одного з ймовірних авторів. За версією польського дослідника Августа Бельовського (1806–1876), автором частини цієї хроніки був єпископ Вінцентій Кадлубек²³⁰. Сучасні польські вчені доводять факт

²²⁰ Grzesik R. *Obraz stosunków polsko-węgierskich*. S. 4.

²²¹ Szűcs J. *Theoretical elements*. S. XLVI. Com. 13.

²²² *Rocznik kapitulny krakowski*. S. 791; *Rocznik wielkopolski*. S. 791.

²²³ *Galla kronika* // МРН. Т. 1. S. 394.

²²⁴ *Ibidem*. S. 399.

²²⁵ *Ibidem*. S. 423.

²²⁶ *Ibidem*. S. 395, 414, 422.

²²⁷ «[...] per Ungariam, Hunis qui et Ungari dicuntur quondam occupatam», *Ibidem*. S. 395; Gall Anonymi. *Cronicae et Gesta ducum sive Principum polonorum* / ed. C. Maleczyński // МРН. Kraków : PAU, 1952. *Seria nova*. Т. 2. S. 8; *Gesta Principum polonorum. The deeds of the Princes of the Poles* / trans. and annot. by P. W. Knoll, F. Schaer. Budapest ; New-York : CEU Press, 2003. P. 14.

²²⁸ Grzesik R. *Polska Piastów i Węgry Arpadów...* S. 30.

²²⁹ *Miersuae Chronicon* // МРН. Т. 2. S. 189.

²³⁰ *Ibidem*. S. 145.

зв'язку між хроніками Кадлубка, Межви та *Великопольською*, при цьому припускають ймовірність користування спільними джерелами авторами всіх трьох²³¹. Так чи інакше, в «*Хроніці Межви*» майже дослівно передано згадане у Кадлубка повідомлення про гунів-угрів²³².

У своїх «*Annales*» угрів із «гунами» історично пов'язував Я. Длугош. У хорографії він повідомляв, що Паннонія після приходу гунів одержала назву «*Hungaria*»²³³. Про Гейзу – «князя мешканців Паннонії, тобто гунів»²³⁴ автор повідомив під 968 р., а під наступним роком назвав його ж «повелителем угорців»²³⁵, тобто вжив терміни «гуни-угорці» як синоніми. Ще один вартий уваги приклад з «*Annales*» поданий під 1137 р. в описі боротьби польського війська проти русько-угорської коаліції. Хроніст процитував князя Болеслава Кривоустого (1085–1138), котрий поряд з руссю згадував «гунів»²³⁶. За словами польської дослідниці Кристини Перадської (1908–1986), дане цитування автор запозичив з «*Великопольської хроніки*»²³⁷. При порівнянні цитати в обох наративах, помітна схожість, однак, за «*Великопольською хронікою*» князь Болеслав назвав угрів «варварським народом» («*barbarice gentis*»)²³⁸. Отже, можна припустити, що Я. Длугош дійсно використав цю цитату з «*Великопольської хроніки*», чи принаймні з того ж джерела, що й її автор, однак

²³¹ Kürbisowna B. Dziejopisarstwo Wielkopolskie XIII i XIV wieku. S. 105–121, 127–132; Banaszekiewicz J. Kronika Dzierzwy XIV-wieczne kompendium historii ojczystej. Wrocław ; Warszawa ; Kraków ; Gdańsk : PAU. 1979. S. 31.

²³² Chronica Polonorum Vincentii Cracoviensis episcopi // MPH. T. 2. S. 279; Chronica Polonorum Magistri Vincentii dicti Kadlubek / ed. M. Płezia. Kraków : PAU, 1994. S. 41; Mistrz Wincenty (tzw. Kadlubek). Kronika Polska / opr. B. Kürbis. Wrocław ; Warszawa ; Kraków : Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, 1996. S. 57.

²³³ Ioannis Dlugossi. Annales seu cronicae incliti regni Poloniae / ed. I. Dąbrowski. Varsaviae : PWN, 1964. T. 1–2. S. 69. Паннонія – назва римської провінції, котра займала території між Дунаєм та Савою, але в Середні віки Паннонією називали всю зайняту угорцями територію. Див.: Jana Długosza. Roczniki czyli kroniki sławnego królestwa Polskiego / przekł. M. Płezia, kom. K. Pieradska. Warszawa : PWN, 1961. T. 1–2. S. 94, груп. 4; Великая хроника о Польше, Руси и их соседях XI–XIII вв. С. 204, прим. 9.

²³⁴ «[...] Yesse, Pannoniorum seu Hunorum princeps», Ioannis Dlugossi, Annales. T. 1–2. S. 182.

²³⁵ «[...] Yesse, duce Hungarie», Ibidem. S. 184.

²³⁶ «[...] omnes tam Hunorum quam Ruthenorum turmas, qui nos consalutatam advenerunt». Ioannis Dlugossi. Annales. Varsaviae : PWN, 1970. T. 3–4. S. 330.

²³⁷ Jana Długosza. Roczniki. Warszawa : PWN, 1969. T. 3–4. S. 401, przyp. 2.

²³⁸ Cronica Poloniae Maioris. S. 46-47.

вжив термін «гуни», котрий, ймовірно, вважав доречнішим. Це дозволяє говорити про те, що для Я. Длугоша дана назва угорців була звичною.

Однак при тому, що етнонімом «гуни» угрів окреслювали практично у всіх польських хроніках XI–XIV ст., його вживання не варто вважати у Польщі поширеним. Нами підраховано, що з використаних Вінцентієм Кадлубком етнонімів щодо угрів «гунами» назвав їх в 4,5 % випадків, автор «*Великопольської хроніки*» – 1,8 %, Ян Длугош – 2,4 % (див. Додаток 3). Поява цієї дефініції у польських джерелах радше засвідчує обізнаність їх авторів з традицією звати угорців гунами. Поряд з «*Ungari*» та «*Hungari*» в польській хронікарській традиції широко вживається термін «*Pannonii*». Складно відповісти, хто вперше назвав угрів паннонцями, однак поява означення датується не раніше приходу номадів до Паннонії. Схожі окреслення зустрічаються не лише у польських джерелах. У німецького хроніста Готфріда Вітебського знаходимо звістки про паннонців, яких «декотрі по-новому називають угорцями»²³⁹. Після чого автор додає: «Угорці теж гунами називані»²⁴⁰. Ромейський автор Іоанн Кіннам (1143–1184) угрів називав «гунами» та «пеонцями»²⁴¹, а їхню країну – «Пеонією»²⁴². Пеони – античний народ, що проживав на території Македонії. В. Шушарін підрахував, що поряд з терміном «угри» архаїзований етнонім «пеони» у ромейських авторів був найбільш вживаним саме щодо угрів.²⁴³

Етнонім «*Pannonii*» лише одного разу при описі подій, в яких, на думку польських дослідників, угри взагалі участі не брали²⁴⁴, використав Галл Анонім²⁴⁵. А от у «*Хроніці Польщі*» Вінцентія Кадлубка цей термін вживається

²³⁹ «[...] Pannoniam nonnulli novam Ungariam vocant», Gotifredi Viterbiensis. Pantheon. S. 102.

²⁴⁰ «[...] Ungari etiam Huni sunt appellati», Ibidem.

²⁴¹ Бибииков М. В. Указ. соч. С. 62, 67.

²⁴² Там же. С. 63, 69.

²⁴³ Шушарин В. П. Указ. соч. С. 118. Автор додає, що пеонами називали ще й болгар.

²⁴⁴ Щавелева Н. И. Польские латиноязычные... С. 74, прим. 2.

²⁴⁵ Galla kronika. S. 467; Щавелева Н. И. Польские латиноязычные... С. 56.

для означення угорців нарівні з дефініцією «*Ungari*»²⁴⁶. Розумів, хто такі паннонці і часто послуговувався цим окресленням автор «*Великопольської хроніки*»²⁴⁷. Зокрема, він чітко вказав на те, що паннонці – це угорці: «*Pannoniis seu Hungaris*»²⁴⁸. А угорського принца та короля Галичини Коломана (1208–1241) іменував «*Pannoniorum rex*» та «*Hungarorum rex*»²⁴⁹. Аналогічну пам'ять про паннонців та Королівство паннонців («*Pannoniorum Regnum*»)²⁵⁰ на сторінках «*Annales*» зберіг Я. Длугош²⁵¹. Загалом, вживання цього терміну можна вважати характерним для польських наративів, натомість для джерел іноземного походження він не притаманний. У п'ястівській Польщі ймовірно термін «*Pannonii*» був зрозумілішим, ближчим, ніж «*Hungari*». Так, назву «*Pannonii*» при першій згадці про угрів вжив Кадлубек²⁵², а Длугош зазначив, що Угорщину правильніше називати Паннонією²⁵³, хоч сам автор здебільшого послуговувався термінами «*Ungari*», «*Hungari*» (89,3% випадків, і лише в 8,3% вживав «*Pannonii*»). Однак дефініція «*Pannonii*» переважає у роботі Вінцентія Кадлубка (63,6% згадок) та у Великопольській хроніці (51,9%) (див. Додаток 3).

Немає сумнівів у тому, що назва народу «*Pannonii*» виникла внаслідок поселення угрів на території історичної Паннонії. Вживання в польських джерелах «*Pannonii–Pannoniorum*» засвідчує ототожнення хроністами угрів за зайнятою територією, а не за племінним походженням (*origo gentis*).

Досить часто, говорячи про певний *gens*, середньовічні хроністи не наводили додаткових відомостей, котрі б допомогли досліднику сформува-

²⁴⁶ Chronica Polonorum Magistri Vincentii dicti Kadlubek. S. 15, 110, 111, 114, 160, 165; Mistrz Wincenty (tzw. Kadłubek). Kronika Polska. S. 22, 148, 153, 222, 230. Див. термін «*Ungari*» в Chronica Polonorum Magistri Vincentii dicti Kadlubek. S. 41, 53, 90, 159.

²⁴⁷ Див.: Cronica Poloniae Maioris. S. 40, 45, 46, 47.

²⁴⁸ Boguphali II episcopi Posnaniensis Chronicon Poloniae, cum continuatione Basconis custodis Posnaniensis // МРН. Т. 2. S. 500; Cronica Poloniae Maioris. S. 33.

²⁴⁹ Boguphali II episcopi Posnaniensis Chronicon Poloniae. S. 500; Cronica Poloniae Maioris. S. 32.

²⁵⁰ Ioannis Dlugossi. Annales. Varsaviae : PWN, 1973. Т. 5–6. P. 217.

²⁵¹ Ioannis Dlugossi. Annales. Т. 3–4. P. 243, 308, 331, 333, 335; Ioannis Dlugossi. Annales. Т. 5–6. P. 204, 217, 239.

²⁵² Chronica Polonorum Magistri Vincentii dicti Kadlubek. S. 15.

²⁵³ «[...] Hungariam, sive verius Pannoniam», Ioannis Dlugossi. Annales. Т. 1–2. S. 73.

ставлення автора до нього, тому єдиною зачіпкою в таких випадках слугує вжита термінологія. Саме так виглядає образ «раннього» мадяра-угра в польських наративах, включно до Кадлубка. Авторам до початку XIII ст. ймовірно імпонувало гунське походження угрів. Однак, абсолютно в новому світлі ті постають у «*Великопольській хроніці*» XIII ст.

У вступі невідомий автор назвав угрів слов'янами. Першим підтвердженням цього є теза про Паннонію – «матір всіх слов'ян» («*Pannonia sit mater et origo omnium Slauonicarum nacionum*») ²⁵⁴. Назву краю наратор виводив від Пана, нащадка Яфета, котрий мав трьох синів, Леха, Руса і Чеха – протозасновників трьох народів з характерними назвами ²⁵⁵. Далі, продовжуючи розповідь про них, автор зазначив, що оселені в Паннонії угорці також є слов'янами ²⁵⁶.

Схожий переказ походження слов'ян відображено у «*Літві временних літ*» ²⁵⁷. На думку Р. Гжешіка, польський хроніст почерпнув інформацію саме з руського джерела, оскільки писав свою працю в період, коли землі королівства Русі вже було приєднано до Польського королівства та з'явилася можливість ознайомитися з руським літописанням ²⁵⁸. Але при наведенні легенди автор літопису не вважав угрів слов'янами, а радше протиставляв їх: «Оугре прогнаша Волохы и наслѣдиша землю ту и сѣдоша съ Словеньми покоривше га подъ са и ѿтолѣ прозваса земля Оугорьска [...]» ²⁵⁹. Крім того, він порівнював угрів із половцями («и пришедше къ Днѣпру сташа вежами бѣша бо ходаще

²⁵⁴ Boguphali II episcopi Posnaniensis Chronicon Poloniae. S. 468; Cronica Poloniae Maioris. S. 4. Б. Кюрбіш вважає, що тут мається на увазі лише Польща. У хроніці Кадлубка йдеться про те, що Паннонія була першим місцем поселення слов'ян, але Вінцентій не розділяв понять «слов'яни» і «поляки». Див.: Mistrz Wincenty (tzw. Kadłubek). Kronika Polska. S. 12, przyp. 24. Про «полонізацію» слов'ян Кадлубком зазначив А. Грабський. Див.: A. F. Grabski. Polska w opiniach obcych. S. 36–37.

²⁵⁵ Boguphali II episcopi Posnaniensis Chronicon Poloniae. S. 468. Cronica Poloniae Maioris. S. 4.

²⁵⁶ «[...] Item de Hungaris, qui et ipsi sunt Slavi», Boguphali II episcopi Posnaniensis Chronicon Poloniae. S. 471; Cronica Poloniae Maioris. S. 7.

²⁵⁷ Ипатьевская летопись. Стб. 5.

²⁵⁸ Grzesik R. Kronika węgiersko-polska. S. 140, przyp. 200.

²⁵⁹ Ипатьевская летопись. Стб. 18.

яко и Половци и пришедше ѿ вѣстока»²⁶⁰), котрих, як відомо, в літописах вважали варварськими кочівниками, абсолютно відмінними від Русі²⁶¹.

Ймовірно, польський хроніст використав повідомлення з різних джерел. Помітно, що автор «*Великопольської хроніки*» сам собі суперечив (або не до кінця розумів), пов'язуючи номадів-угрів то зі слов'янами, то з гунами. Він писав також, що уграми називаються від гунів, а також і від ріки Втра, біля якої ті осіли після втечі від готів. Згодом знову повернулися до Паннонії, з котрої, згідно з автором, походили. Їхньою метою цього разу було залишитися тут назавжди²⁶². Бригіда Кюрбісовна дійшла висновку, що автор «*Великопольської хроніки*» при наведенні відомостей про Аттілу, використав угорські та поморські джерела²⁶³. Він ототожнив гунів з вандалами, а Аттілу з Тотілою²⁶⁴.

Хроніка повідомляє про те, що поморське плем'я втранів, змушене через натиск готів залишити свої землі й під керівництвом Тіли, званого Аттілою, перейти до Паннонії. Тут вони, слов'янські народи («*multe nationes Slavorum*»), стали називатися вандалами. А згодом, після приходу до Паннонії гунів, об'єднавшись з ними, одержали назву «*Hungari*» від «*Hunis*» та «*Wtranis*»²⁶⁵. Тобто народ угорці сформувався на основі асиміляції гунів зі слов'янами, а Аттіла був слов'янським вандалом, а не гуном²⁶⁶. Саме з цієї причини угорсько-слов'янські відносини праісторичних часів для польських хроністів були наближені до ідилії²⁶⁷.

Серед джерел «*Великопольської хроніки*» була ймовірно й «*Хроніка пан*

²⁶⁰ Там само.

²⁶¹ Там само. Стб. 210, 716, 717, 740–741.

²⁶² Boguphali II episcopi Posnaniensis Chronicon Poloniae. S. 472; Cronica Poloniae Maioris. S. 7.

²⁶³ Kürbisowna B. Dziejopisarstwo Wielkopolskie. S. 209.

²⁶⁴ Grzesik R. Attyla a Słowianie. przyczynek do wyobrażenia o kontaktach huńsko-słowiańskich w średniowiecznych źródłach narracyjnych // Roczniki Historyczne. 1993. R. 59. S. 39. Так званий Тотіла (Тіла) був відомим колись вождем поморських слов'ян.

²⁶⁵ Boguphali II episcopi Posnaniensis Chronicon Poloniae. S. 472; Cronica Poloniae Maioris. S. 7.

²⁶⁶ Згідно археології про перебування гунів на території сучасної Польщі свідчать лише три поховання на півдні країни. Однак і ті не дозволяють свідчити про сталість їхнього тут перебування. За висновками дослідників, це поховання воєначальників, померлих при поході на Північні Карпати. Див.: Strzelczyk J. Od Prasłowian do Polaków. S. 28.

²⁶⁷ Grzesik R. Węgry a słowiańszczyzna. S. 54.

та імператорів» («*Chronicon pontificum et imperatorum*») домініканця Мартіна Поляка, або Мартіна з Опави (*Martinus Oppaviensis, Martinus Polonus, 1215(1220)–1279*), у котрого повідомлення про гунів, вандалів та остготів змішалися²⁶⁸, а відтак спровокували ототожнення Тіла–Аттіла–Тотіла. Однак, це не стосується зв'язків гунів з вандалами та уграми, отже, даний сюжет великопольський хроніст доповнив іншими джерелами. Погоджуємося з думкою Б. Кюрбісовни, що традиція пов'язувати Аттілу зі слов'янами не зародилася ані в Польщі, ані в Угорщині, а походила з місцевого поморського історіописання, маючи підтвердження у «Протоколі» («*Protocollum*») – місцевому поморському джерелі, датованому серединою XIV ст.²⁶⁹ Є. Стжельчик переконаний, що причиною цих ототожнень є подібність назв *Hungari–Hunni–Vkra–Ukra*²⁷⁰. Це стосується й імен *Attila–Totila*. Образ Аттіли як слов'яно-угорського вождя в авторів пізніших джерел не знайшов підтримки²⁷¹. Так, Я. Длугош запозичив тільки легенду про Паннонію як батьківщину слов'ян, котра після приходу гунів одержала назву «Угорщина»²⁷². Натомість з його багатотомного твору про Аттілу й слов'ян-угорців невідомо нічого.

Загалом, як бачимо на основі аналізу різнопланових джерел, кочовий період історії угрів мало цікавив польських авторів. Можливо, це пов'язано з тим, що всі хроніки писалися тоді, коли Угорщина була найсильнішим королівством так званої Молодшої Європи, з елітами котрого П'ясти підтримували тісні зв'язки, в тому числі й культурні. Тож поляки не вважали за доцільне вдаватися до опису «варварських часів» історії сусіда. Але з усієї віднайденної інформації, що стосується образу кочових угрів, можна виділити

²⁶⁸ *Chronicon pontificum et imperatorum / textus Latinus iuxta editionem L. Weiland ; in linguam Polonicam transtulerunt A. Fabiańska et J. Soszyński. Kęty : Wyd-wo Marek Derewiecki, 2008. P. 37, 265, 267, 363.*

²⁶⁹ «*Pomeranos esse primos Wandalorum, quare videtur quod primi censeri debeant Polonorum*», Augustyn ze Stargardu, zwany niegdyś Angelusem. *Protokół / przeł. E. Buszewicz. Stargard : Miseum, 2008. S. 72–73; Kürbisowna B. Dziejopisarstwo Wielkopolskie. S. 203.*

²⁷⁰ Strzelczyk J. *Mity, podania i wierzenia...* S. 46.

²⁷¹ Grzesik R. *Kronika węgiersko-polska. S. 129.*

²⁷² Ioannis Dlugossi. *Annales. T. 1–2. S. 69.*

наступні спостереження:

1. Подібність назв та способу життя гунів і угрів сформували в середньовічній Європі думку про спільність цих двох народів, що на свою користь перейняли й офіційні угорські хроніки. Аналіз польських джерел свідчить, що авторам наративів була відома поширена в Європі традиція, хоч особливого продовження вона так і не отримала. Про обізнаність із нею свідчать хіба згадки про угрів під іменем гунів, але даний термін не часто вживався.

2. Для польських хронік характерним було називати угрів-номадів паннонцями. Складно визначити, де виник цей етнонім, адже є приклади його вживання не лише в польських джерелах (див. Додаток 4). Але їх аналіз дозволяє припустити, що для поляків найменування «паннонці» було найприйнятнішим варіантом. Вживання цього терміну може свідчити про те, що польські хроністи розглядали угорців як постійного сусіда, тому ідентифікували їх, перш за все, територіально з Паннонією, а не за походженням.

3. Ймовірно, для поляків кочове походження угорців не було привабливим, тому вони мало про це повідомляли, і навпаки, воліли бачити в них етнічно ближчий народ. Таку позицію демонструє автор *«Великопольської хроніки»*, котрий поєднав гунську теорію походження угорців зі своєю, слов'янською. У нього угорці походять від спільного всім слов'янам предка. Автор не хотів знати їхньої відмінності від сусідів.

4. З угорських джерел великопольський хроніст запозичив і образ гуна Аттіли. Але концепція цієї постаті у нього інша. Якщо для угорських авторів Аттіла – предок гунів та угорців, то в польських джерелах додлугошового періоду йому надавалося змішане слов'янсько-угорське походження.

2.2. Польсько-печенізькі відносини доби князя Болеслава I Хороброго (перша чверть XI ст.)

На сьогодні історична наука не володіє достатньою кількістю джерел, які б засвідчували наявність постійних контактів між Польщею доби П'ястів та кочівниками печенігами. Попри це, в історіографії неодноразово піднімалося питання відносин Болеслава I з цими номадами, початок котрим нібито поклала місія єпископа Бруно Кверфуртського до їхніх степів 1008 р. Місіонерові відводилася роль посередника у створенні союзу польського князя зі степовиками, який реалізувався у двох спільних походах на Київ через декілька років²⁷³. Джерельного підтвердження ця теза не має, однак беззаперечним є факт контактів єпископа як з поляками, так і кочівниками. Для нашого

²⁷³ Kucharski E. Wczesnohistoryczne nazwy romańskie na wschodnim pograniczu Polski a południem Rusi // Sprawozdania Towarzystwa Naukowego we Lwowie / pod red. P. Dąbrowskiego. 1936. R. 16. Z. 1. S. 13; Zakrzewski S. Bolesław Chrobry Wielki. S. 223–225, 306; Grabski A. F. Studia nad stosunkami polsko-ruskimi w początkach XI wieku. S. 178; Ejusdem. Bolesław Chrobry. S. 250–252; Strzelczyk J. Bolesław Chrobry. S. 163–165; Пашуто В. Внешняя политика Древней Руси. С. 34–35; Tyszkiewicz J. Brunon z Kwerfurtu a jego misje // Z dziejów średniowiecznej Europy Środkowo-wschodniej: Zbiór studiów / pod red. J. Tyszkiewicza. Warszawa : DiG, 1998. S. 42, 46; Ejusdem. Brunon z Querfurtu w Polsce i krajach sąsiednich w tysiąclecie śmierci. 1009–2009. Pułtusk : ASPRA-JR, 2009. S. 49, 98; Карпов А. Владимир Святой. Москва : Молодая гвардия, 1997. С. 327–332; Назаренко А. В. Западноевропейские источники // Древняя Русь в свете зарубежных источников: Учебное пособие для студентов вузов / М. В. Бибииков, Г. В. Глазырина, Т. Н. Джаксон и др.; под ред. Е. А. Мельниковой. Москва : Издательская корпорация «Логос», 1999. С. 316; Syty S. Brunon z Querfurtu i eremici z międzyrzecza w służbie Państwa Bolesława Chrobrego // Mięczennicy z międzyrzecza 1003–2003. Materiały z sympozjów 9–10.11.2001, 8–9.11.2002 / red. Ks. R. Tomczak. Paradyż : Zielona Góra : Wydaw. Diecezji Zielonogórsko-Gorzowskiej, 2003. S. 83–85; Одним із перших про відносини П'ястів із печенігами заговорив польський дослідник Генріх Пашкевич. Він стверджував, що контакти з номадами започаткувалися ще в середині X ст., зазначивши при цьому, що розвивалися вони не лише в роки війн, а й у мирний час, перш за все, у релігійній сфері (Paszkievicz H. The origin of Russia. London : Georg Allen & Unwin Ltd, 1954. P. 88; Ejusdem. Początki Rusi. Kraków : PAU, 1996. S. 100.). Як аргумент Г. Пашкевич використав інформацію з *Кведлінбургських анналів*, де 986 р. занотовано подарунок Мешком I німецькому імператорові верблюда (Annales Quedlinburgenses // MGH. Scriptorum / ed. G. H. Pertz. Hannover : Impensis Bibliopolii Avlicii Hahniani, 1839. T. 3. P. 67), котрого, за словами історика, польський князь отримав у результаті зв'язків із печенігами (Paszkievicz H. The origin of Russia. P. 88, comm. 4; Łowmiański H. Początki Polski. Warszawa : PWN, 1973. T. V. S. 567). Інформацію про цей подарунок запозичив із вказаного джерела й автор «Саксонської хроніки» Тітмар Мерзебургський (Kronika Thietmara. S. 60 (4,9)). Але оскільки про розведення і поширення верблюдів печенігами свідчень немає, запропонована гіпотеза виглядає слабоаргументованою (Paroń A. Brunona z Kwerfurtu wyprawa do Pieczyngów – aspekty misyjne i polityczne // Slavia Antiqua. 2013. T. LIV. S. 102).

дослідження місія Бруно важлива тим, що він був першим представником християнського світу, котрий бачився з ними і залишив свої враження в листі до німецького короля Генріха II (973–1024), написаному при князівському дворі Болеслава I після повернення зі степів²⁷⁴. Його свідчення працювали на формування образу «поганих» у християнському середовищі, зокрема й у Польщі. У листі Бруно розповідає про місію до Угорщини; свій візит до Києва, де протягом місяця він перебував при дворі князя Володимира Святославовича (бл. 960–1015), котрий відмовляв його від небезпечного походу до печенігів; про подорож у Степ, де йому вдалося християнізувати близько тридцяти печенігів та домовитися з ними про мир із Руссю. Завершив свого листа похвалою Болеславу I Хороброму та проханням до Генріха II налагодити відносини з польським князем²⁷⁵.

З листа зрозуміло, що головним успіхом місії Бруно вважав християнізацію близько тридцяти печенігів та створення єпископства²⁷⁶, хоч на Русі тоді вже було запровадження християнство грецького обряду (*ritus graeci*), а отже, особливого впливу від місії не чекали²⁷⁷. Правдоподібно, у місії до печенігів Бруно керувався релігійними мотивами і вів свою діяльність там, де мав можливість, шукаючи при цьому всілякої підтримки з боку зацікавлених володарів. За словами А. Пароня, він розумів, що ризикує життям, і його візит до печенігів носив риси найрадикальнішої з можливих варіантів місії, роблячи з неї своєрідне духовне випробування²⁷⁸.

²⁷⁴ List Ś. Brunona do Henryka II Cesarza. S. 223–228; Brunonis Querfurtensis Epistola ad Henricum regem. P. 98; Brunon z Kwerfurtu. List do króla Henryka II. S. 247–261.

²⁷⁵ List Ś. Brunona do Henryka II Cesarza. S. 224–228. Brunonis Querfurtensis Epistola ad Henricum regem. S. 97–106. Brunon z Kwerfurtu. List do króla Henryka II. S. 247–265.

²⁷⁶ List Ś. Brunona do Henryka II Cesarza. S. 225; Brunonis Querfurtensis Epistola ad Henricum regem. S. 100; Brunon z Kwerfurtu. List do króla Henryka II. S. 253.

²⁷⁷ Abracham W. Powstanie organizacyi kościoła łacińskiego na Rusi. Lwów : Nakład Towarzystwa dla popierania nauki Polskiej, 1904. T. 1. S. 14.

²⁷⁸ Paroń A. Brunona z Kwerfurtu wyprawa do Pieczyngów – aspekty misyjne i polityczne. S. 112.

Бруно називав печенігів «найзлішим та найгрубішим серед усіх поган» «диким народом», «з «очима, жадібними крові»²⁷⁹. Водночас, коли печеніги зрозуміли, що місія прибула «для їхньої користі», то передумали вбивати їх. Зрештою, Бруно зазначив, що пробув серед номадів п'ять місяців, побувавши в трьох із чотирьох частин їхньої території²⁸⁰, однак про перебіг його перебування там нам більше нічого не відомо. Російський історик Олександр Мусін (*1964 р.н.) пояснює наведений місіонером образ тим, що печеніги були об'єктом його місії, а отже, представлені як найжорстокіші серед язичників. Крім того, метою листа було підкреслити труднощі християнської місії серед номадів-язичників, потребу її підтримки²⁸¹. Якщо порівнювати свідчення Бруно та раніші відомості про печенігів Константина Багрянородного (905–959 рр.), то ромейський імператор географічно територію печенізьких кочовищ поділяв на вісім «фем»²⁸², на противагу чотирьох у Бруно. Разом з тим імператор наголошував на небезпеці цього народу для сусідів, яких краще використовувати як союзників, а не воювати з ними²⁸³.

Таким чином, у місії Бруно слід бачити не посередницьку діяльність у подальших відносинах Болеслава I та печенігів, а роль безпосереднього свідка при формуванні образу кочівників у християнському світі, зокрема й у Польщі, тим паче, що автор мав зв'язок із П'ястами, де, однозначно, ділився побаченим.

Аналізуючи відносини печенігів і поляків, дослідники апелюють до участі печенігів у польсько-руських конфліктах 1013 і 1018 рр. на боці Болеславових військ та про існування мілітарного союзу між ними²⁸⁴. Більшість

²⁷⁹ List Ś. Brununa do Henryka II Cesarza. S. 224–225; Brunonis Querfurtensis Epistola ad Henricum regem. S. 98–100; Brunon z Kwerfurtu. List do króla Henryka II. S. 251–252.

²⁸⁰ List Ś. Brununa do Henryka II Cesarza. S. 225; Brunonis Querfurtensis Epistola ad Henricum regem. S. 100; Brunon z Kwerfurtu. List do króla Henryka II. S. 252.

²⁸¹ Мусин А. Князь Владимир Святой и культура Киевской Руси глазами Титмара Мерзебургского // Княжа доба: історія і культура. 2016. № 10. С. 171.

²⁸² Більше про співставлення відомостей про локалізацію печенізьких кочовищ у Бруно та Константина Багрянородного див.: Головка О. Степова політика Русі в період правління князя Володимира Святославовича // Княжа доба: історія і культура. 2016. № 10. С. 113.

²⁸³ Constantine Porphyrogenitus. De administrando imperio. S. 49–53.

²⁸⁴ Grabski A. F. Studia nad stosunkami polsko-ruskimi w początkach XI wieku. S. 189.

відомостей про обидва походи міститься у «Хроніці» Тітмара Мерзебурзького. Його повідомлення вважаються досить ймовірними, виходячи з того, що інформаторами автора були учасники подій. Він повідомляв про участь у руських походах на боці Болеслава I німецьких військ. Хроніст інформував про те, що 1013 р. печеніги разом із князем Болеславом брали участь у поході на Русь наступними словами: «Пішов Болеслав на Русь, при чому наше військо підтримувало його в тому поході. Там спустошив значну частину країни, а коли вибухнув спір між його військом і печенігами, наказав вибити їх до ноги, попри те, що були його союзниками»²⁸⁵. Пасаж Тітмара про спір учасників в історіографії трактується як бунт печенігів, незадоволених з того, що ті не отримали планованої здобичі, і тому Болеслав наказав вибити їх «до ноги»²⁸⁶. З цього приводу висувалися різні версії про статус печенігів у війську Болеслава²⁸⁷. Попри найменування Тітмаром печенігів союзниками («*fautores*»), слухним є зауваження К. Коллінгера про те, що з ними Болеслав I так би не поступив²⁸⁸. Ймовірніше, печеніги використовувалися у конфлікті як найманці, котрі, за словами Павла Жмудського (* 1970 р.), «розглядалися володарями як чужі, злі, небезпечні, котрих належало використати й позбутися»²⁸⁹. Розправа над кочівниками вказує на те, що польський володар трактував їх як тимчасових спільників, від котрих намагався взяти максимальну користь, а тому за найменший непослух нещадно їх покарав²⁹⁰.

На нашу думку, ключовою фігурою для визначення суті відносин між печенігами і Болеславом I Хоробрим є зять польського князя Святополк

²⁸⁵ «Post haec vero Ruciam, nostris ad hoc auxiliantibus, petiit ; et magna regionis illius parte vastata, cum commotio inter suos et hospites Pezineigos fieret, eosdem quamvis suimet fautores iussit interfici omnes», Thietmara kroniki. S. 292; Kronika Thietmara. S. 167.

²⁸⁶ Zakrzewski S. Op. cit. S. 301.

²⁸⁷ Dąbrowski K., Nagrodzka-Majchrzyk T., Tryjarski E. Op. cit. S. 611; Zakrzewski S. Op. cit. S. 301; Nadolski A, Polskie siły zbrojne w czasach Bolesława Chrobrego, Łódź : Łódzkie Towarzystwo Naukowe ; Wrocław : Zakład im. Ossolińskich, 1956. S. 41; Baranowski B. Znajomość Wschodu w dawnej Polsce do XVIII w. Łódź : Łódzkie Towarzystwo Naukowe, 1950. S. 12.

²⁸⁸ Kollinger K. Op. cit. S. 384.

²⁸⁹ Żmudski P. Najemnicy na Rusi i w krajach sąsiednich w X–XII w. // Kwartalnik Historyczny. 2004. R. 111. № 4. S. 22.

²⁹⁰ Paroń A. Pieczyńgowie. S. 360.

Володимирович або Ярополкович (975–1019). В обох походах печеніги не були безпосередніми союзниками князя Болеслава. Посередницьку роль інколи забезпечував і турівський володар²⁹¹.

Князя Святополка в історіографії ідентифіковано зі згаданим у листі Бруно Кверфурдського висланим сином Володимира Святославовича до печенігів 1008 р. як гаранта дотримання миру²⁹². При цьому є й протилежні думки. Російський дослідник Олександр Назаренко (* 1948 р.) вважає, що Володимир не міг відправити до печенігів найстаршого з синів, який на той час уже володів Турівською землею²⁹³. О. Головка припускає, що цим сином був молодший за віком Борис, котрий згодом підтримував відносини з печенігами, і саме він був головним противником Ярослава на київський стіл та союзником польського князя й Святополка²⁹⁴. Вочевидь, саме тоді було закладено початок союзним відносинам П'ястів із печенігами²⁹⁵.

На перший погляд, той факт, що князь Володимир віддав до печенігів свого сина, може свідчити про вагомість для нього укладення миру зі степовиками²⁹⁶. Однак, по-перше, невідомо, чи київський володар віддав у заручники печенігам саме дорослого Святополка, який станом на 1008 р. вже мав власний престол, будучи самодостатнім місцевим князем²⁹⁷. Традиція ж свідчить про використання у таких делікатних справах, як правило, малолітніх дітей. По-друге, інформація літописів показує, що відносини між Святополком і його названим батьком були суперечливими. З літопису відомо, що Володимир

²⁹¹ Не виключав цього В. Спінеї, хоч і назвав альянсом участь печенігів у походах Болеслава на Русь. Spinei V. *Moldavia in the 11th–14th centuries* / transl. from the Romanian by Liliana Teodoreanu and Ioana Sturza. București : Editura Academiei Republicii Socialiste România, 1986. P. 87.

²⁹² Poppe A. *Spuścizna po Włodzimierze Wielkim. Walka o tron Kijowski 1015–1019* // *Kwartalnik historyczny*. 1995. T. CII. S. 13; Paroń A. *Brunona z Kwerfurtu wyprawa do Pieczyngów – aspekty misyjne i polityczne*. S. 105; Ejsdem. *Pieczyngowie*. S. 357–358.

²⁹³ Назаренко А. В. *Западноєвропейские источники*. С. 316.

²⁹⁴ Головка А. *Древняя Русь и Польша*. С. 23–24; Його ж. *З історії міжкнязівської війни 1015–19 рр. на Русі // Україна в Центрально-Східній Європі: Зб. наук. пр. Київ : Інститут історії України НАН України, 2000. Вип. 1. С. 46.*

²⁹⁵ Strzelczyk J. *Bolesław Chrobry*. S. 165.

²⁹⁶ Ejsdem. *Apostołowie Europy*. S. 221.

²⁹⁷ Назаренко А. В. *Западноєвропейские источники*. С. 316.

Святославович, убивши свого брата Ярополка (955–978), взяв за дружину його на той момент вже вагітну жону, котра потім народила Святополка²⁹⁸. Згодом названий батько віддав йому далеку Турівську землю і не розглядав наступником київського престолу²⁹⁹. А. Паронь вважає, що зближення князя Святополка із печенігами відбулося під час його ймовірного перебування у кочівників³⁰⁰, а К. Коллінгер припустив укладення зв'язків із кочівниками лише напередодні конфлікту з Ярославом Володимировичем 1016–1018 рр.³⁰¹ Однак, літопис свідчить, що зв'язок зі степовиками підтримував ще батько Святополка Ярополк. Під час нападу Володимира Святославовича Ярополків слуга Варяжко радив тому тікати до печенігів, звідки буде допомога – «побѣгъни в Печенѣгы и приведеши воа»³⁰². Імовірно, Святополка не варто розглядати як гаранта миру з печенігами, його відносини з ними були результатом колишньої батькової політики.

Літописні події 1015–1019 рр. свідчать, що Святополк за цей час не здійснив жодної військової кампанії без підтримки кочівників³⁰³. Припускаємо, що саме завдяки його посередництву 1013 р. номади потрапили у союзні війська польського князя, однак, з невідомих причин, не порозумілися, про що й повідомив Тітмар. Болеслав I трактував печенігів у тій ситуації як тимчасових підлеглих, від котрих вимагався цілковитий послух, що не відповідало планам номадів, для яких метою походу було лише матеріальне збагачення. Попри те, що Тітмар назвав кочівників союзниками Болеслава Хороброго³⁰⁴, не виключена заслуга князя Святополка у їхньому долученні до експедиції. При цьому польський володар вже був добре обізнаний зі степовиками. О. Головко

²⁹⁸ Ипатьевская летопись. Стб. 66.

²⁹⁹ Там же. Стб. 105.

³⁰⁰ Paroń A. Pieczyńgowie. S. 358.

³⁰¹ Kollinger K. Op. cit. S. 387.

³⁰² Ипатьевская летопись. Стб. 66.

³⁰³ Там же. Стб. 118–132.

³⁰⁴ Thietmara kroniki. S. 292; Kronika Thietmara. S. 167.

припускає, що напади кочівників на землі Русі кінця 1014 – початку 1015 рр. відбулися не без впливу П'ястів³⁰⁵.

Опосередковано аргументів додають події угорської історії початку XI ст., окреслені в обох версіях «*Легенди святого Стефана*» («*Legenda S. Stephani regis maior et minor*») при описі віщого сну угорського короля про вторгнення печенігів у Трансильванію між 1015–1018 рр.³⁰⁶ Угорський дослідник Д. Дьєрффі (1917–2000) припустив, що цей напад організував саме Святополк, союзник Болеслава I. Польський князь певний час перебував у ворожих відносинах зі Стефаном I, котрий прийняв сторону німецького імператора. У такій ситуації є зрозумілою акція Болеславового зятя у підбуренні кочівників завдати шкоди Угорському королівству³⁰⁷.

Друга кампанія Болеслава Хороброго була організована 1018 р. після того, як Святополк, розбитий князем Ярославом під Любечем, «бѣжа в Лахы»³⁰⁸. Тітмар повідомив, що у битві з Ярославом Володимировичем взяла участь тисяча печенігів. З його слів випливає, що роль номадів у цій події була значною: «[...] сильне місто Київ стало через Болеслава об'єктом атаки печенігів»³⁰⁹. Слова саксонського хроніста трактовано як ознаку ґрунтовної підготовки Болеслава I до битви із черговим залученням кочівників³¹⁰. Оскільки головним ініціатором даного походу був саме П'яст, відповідно, не дивно, що допоміжні сили степовиків згадуються поряд із ним. Правдоподібність участі печенігів-союзників князя Святополка в окреслених подіях підтверджують руські джерела. Відомості літописів засвідчують, що зять польського володаря після 1018 р. продовжив спільні дії зі степовиками: коли союзні війська зайняли Київ, ймовірно, через непорозуміння між Болеславом I та Святополком,

³⁰⁵ Головка А. Древняя Русь и Польша. С. 21.

³⁰⁶ *Legenda S. Stephani regis maior et minor, atque legenda ab Hartvico episcopo conscripta / Praefata est, textum recensuit, annotationibus instruxit Emma Bartoniek // SRH. T. 2. S. 389, 423.*

³⁰⁷ Györffy Gy. *Kontakty Polski i Węgiel w dobie tworzenia się obu państw // Kwartalnik historyczny. 1988. R. XCV. № 4. S. 17.*

³⁰⁸ *Ипатьевская летопись. Стб.129.*

³⁰⁹ *Kronika Thietmara S. 234–235.*

³¹⁰ *Ibidem. S. 411.*

останній наказав вирізати польське військо, що змусило Болеслава Хороброго утікати, а сам руський князь подався до печенігів³¹¹. Наступного року номади спільно з колишнім турівським князем воювали на р. Альті проти Ярослава Володимировича³¹².

Про короткотривалість співпраці печенігів з Болеславом I свідчать й уривчасті згадки інших джерел. Галл Анонім через 100 років після подій не згадував печенізької підтримки Болеслава Хороброго 1018 р., проте занотував їхнє перебування у ворожому війську руського князя, разом із половцями³¹³. Він вказував, що тоді зібрав князь Ярослав русь, половців і печенігів і з ними напав на польського короля на річці Буг³¹⁴. Ні у Вінцентія Кадлубка, ні у літописах цієї інформації немає³¹⁵. У «*Annales*» Я. Длугоша читаємо як про Ярославових печенігів, так і про печенізькі зағони його ворога Болеслава I та князя Святополка, котрий підтримав польського тестя³¹⁶. Неоднозначність та суперечливість повідомлень дозволяє припустити, що хроністам був відомий факт участі печенігів у цих походах, але вони навіть до кінця не розуміли, чію сторону степовики підтримували, адже згадувалися то поряд із Болеславом, то – на боці руських військ, що фактично, через союз Болеслава зі Святополком, було одним і тим ж.

Присутність у війську польського князя печенігів на початку XI ст. є малоімовірною з огляду на повідомлення літопису про відносини з номадами князя Ярослава³¹⁷. Позиція польських дослідників про наявність стосунків з печенігами та їхню підтримку польського володаря в обох походах на Русь заснована виключно на коротких повідомленнях Тітмара Мерзебурзького та Галла Аноніма. Неврахована інформація руського літописання, котра засвідчує

³¹¹ Ипатьевская летопись. Стб. 131.

³¹² Там же.

³¹³ Galla kronika. S. 403; Paroń A. Zjawisko zmiany kulturowej w społecznościach koczowniczych // Stare i nowe w Średniowieczu: Pomiedzy inniwasją a tradycją / pod. red. S. Moździocha. Wrocław : PAN, 2009. S. 471.

³¹⁴ «[...] collectis [...] Ruthenorum cum Plaucis et Pincinakitis», Galla kronika. S. 403.

³¹⁵ Ibidem. S. 403, przyp. 2; S. 441, przyp. 1; W. Świentosławski. Op. cit. S. 21.

³¹⁶ Ioannis Dlugossi. Annales. T. 1–2. S. 187–188; Jana Długosza. Roczniki. T. 1–2. S. 255–256.

³¹⁷ Ипатьевская летопись. Стб. 129–131.

тривалий зв'язок Болеславоного зятя зі степовиками і до, і після зазначених війн, спричинила формування некоректної з наукового погляду гіпотези, що, у свою чергу, спровокувало пошук джерел виникнення нібито певний час існуючого якогось польсько-печенізького союзу. Так виникла теза про причетність до цього місії Бруно з Кверфурту до печенігів 1008 р.

На нашу думку, немає суттєвих аргументів, котрі б засвідчили наявність безпосередніх польсько-печенізьких відносин, а відповідно й посередницьку роль у цьому пруського місіонера. В обох походах на Київ Болеслава Хороброго печеніги взяли участь лише завдяки князеві Святополку, відносини котрого із печенігами мали тривалу традицію.

Загалом, до зустрічі із половцями у державі П'ястів вже було уявлення про подібних східних народів. Безперервні контакти з новим угорським сусідом та епізодичні військові кампанії за участі печенігів однозначно дозволили польським інтелектуальним елітам станом на час появи у регіоні половців розуміти цивілізаційні відмінності та особливості цих народів у порівнянні зі слов'янськими сусідами.

Аналіз польських відомостей про угрів доби *honfoglalás* і зіставлення їх з повідомленнями інших джерел засвідчують обізнаність у п'ястівській Польщі з кочовим минулим сусіда та традицією поєднувати походження угрів з гунами та Аттілою. Однак суттєво, що в польському історіописанні інакше розставлені акценти щодо цього: Аттілу та угрів польськими хроністами «слов'янізовано» та ідентифіковано не за етнічним походженням, а за місцем проживання, свідченням чого є широке вживання щодо угрів терміну «паннонці».

Відомостей про печенігів у польських джерелах обмаль, однак їх доповнюють свідчення німецького хроніста Тітмара Мердзєбурзького та лист єпископа Бруно з Кверфурту. Ними підтверджено факт присутності печенігів у складі допоміжних військ у походах Болеслава Хороброго на Русь 1013 і 1018 рр. Засвідчено зневажливе ставлення польського володаря до печенізьких військ, що трансльовано джерелами.

Розділ III. Половецько-польські зв'язки XI–XIII ст.

3.1. Відомості про половців у польських джерелах (до Яна Длугоша)

Після кочових угрів та печенігів у середині XI ст. степи Північного Причорномор'я зайняли половці. Їхня активна всебічна подальша діяльність у країнах Європи викликали справедливий інтерес у народів, котрі з ними зустрілися. Це, відповідно, відобразилося у джерелах. Найбільше відомостей про прибулих містять наративи династій, котрі з номадами підтримували постійні контакти – Русі, Ромейської імперії та Угорщини. Обабіч цих зв'язків, на перший погляд, перебували П'ясти.

Аннали

Із хронологічного погляду варто розпочати з аналізу анналістики. У середньовічній Польщі про степовиків знали, що засвідчено інформацією найдавніших польських джерел – рочників (анналів). Про них міститься чимало епізодичних свідчень. Наприклад, чи не вперше номади згадуються 1135 р. при спаленні містечка Віслиці. Звинувачують у цьому кочівників *Траський, Краківський, Сендзівова* і *Малопольський рочники*. Цікавим є окреслення ними номадів. *Траський рочник* коротко згадує їх як «*Plaucorum*»³¹⁸, *Краківський* додає «*Plaucorum sive Comanorum*»³¹⁹, *Рочник Сендзівова* уточнює – «*Plaucorum sive Hungaros*»³²⁰, а *Малопольський*, не вказуючи назви народу, зазначає тільки, що це зробили варвари («*raganorum*»)³²¹. *Свентокшиський* і *Краківський короткий рочники* згадують факт спалення міста, не називаючи винуватця³²².

Попри занотовані відомості рочників, сучасні хроніки замовчували участь половців у цій події. Зокрема Вінценій Кадлубек, а за ним і автор «*Великопольської хроніки*» звинувачували у спаленні Віслиці перемишльського

³¹⁸ Rocznik Traski. S. 832.

³¹⁹ Rocznik krakowski. S. 832; Rocznik kapituły krakowskiej. S. 57.

³²⁰ Rocznik Sędziwoja. S. 875.

³²¹ Rocznik małopolski 965–1415. S.153.

³²² Rocznik krótki krakowski. S. 797; Rocznik świętokrzyski do r. 1490. S. 69.

князя Володимирка Володаревича (1104–1154), котрий в організації нападу використав угорця (*Pannoniis*), ніяких половців тут не згадують³²³.

Кадлубек, від якого запозичили інформацію наступні хроністи, переповідаючи ці події, більше уваги приділив участі згаданого угорця, котрого зрештою осліпив руський князь³²⁴. В окресленому повідомленні метою автора було, радше, показати негативний образ зрадника або найманця, аніж передати хід події³²⁵. Опираючись на згадані повідомлення джерел, має сенс думка дослідниці текстів Кадлубка Б. Кюрбіс про те, що Володимирко, підтримуючи угорського короля проти князя Болеслава, організував напад половців на польські землі³²⁶. Ймовірно, у грабунку і спаленні Віслиці ініціаторами були угорці, а русько-половецькі війська підтримали його здійснення.

Польські рочники зберегли ще одне повідомлення про степовиків. Під 1259 р. згадується напад татар на Сандомирську землю³²⁷, відомий і з «Каталогу краківських єпископів»³²⁸. *Короткий рочник* згадує з ними й русь, литву та «*Bersabensis*» (Я. Длугошем названі *Bessarabi*)³²⁹. У *Другому Познанському рочнику* (молодшому) у названій події згадуються кумани³³⁰. «*Великопольська хроніка*» цей сюжет передає розлогіше, зазначивши, що із татарами напали «пруси, русь, кумани та інші народи» («*Pruthenis, Ruthenis,*

³²³ Chronica Polonorum Magistri Vincentii dicti Kadlubek. S. 110–111; Mistrz Wincenty (tzw. Kadłubek). Kronika Polska. S. 148–149; Cronica Poloniae Maioris. S. 40, 45; Kronika wielkopolska. S. 124.

³²⁴ Chronica Polonorum Magistri Vincentii dicti Kadlubek. S. 110; Mistrz Wincenty (tzw. Kadłubek). Kronika Polska. S. 147–149.

³²⁵ Żmudski P. Najemnicy na Rusi i w krajach sąsiednich w X–XII w. S. 13. Про «паннонця», який впустив невідомого за літописами руського володаря Ярополка (?) грабувати місто, згадував і Ян Длугош. Див.: Długossi Ioannis. Annales. T. 3–4. S. 326; Długosza Jana. Roczniki. T. 3–4. S. 396.

³²⁶ Mistrz Wincenty (tzw. Kadłubek). Kronika Polska. S. 148.

³²⁷ Rocznik kapitulny krakowski S. 806; Rocznik krótki krakowski. S. 806; Rocznik Traski. S. 839; Rocznik świętokrzyski do r. 1490. S. 73.

³²⁸ Katalogi arcybiskupów gnieźnieńskich I–II. / ed. Dr. X. Liske // MPH. Lwow : Nakładem Akademii Umiejętności, 1878. T. 3. S. 361.

³²⁹ Rocznik krótki krakowski. P. 806; Rocznik krótki // MPH / ed. Z. Kozłowska-Budkowa. Warszawa : PWN, 1978. Seria Nova. T. 5. S. 242, przyp. 39.

³³⁰ Rocznik Poznański II (młodszy) // MPH / ed. B. Kurbis. Warszawa : PWN, 1962. Seria Nova. T. 6. P. 137.

Comani set aliis gentilibus»)³³¹. Із руських князів названо Василька Романовича (1203–1269), брата Данила (1201–1264), та синів останнього – Лева (1228–1301) і Романа (?–1258)³³². Це повідомлення хроніки є найобширнішим з-поміж усіх, що містяться у польських джерелах про цю подію³³³, синхронізуючись із повідомленнями частини *Іпатівського літопису*, відомої як «Галицько-Волинський літопис» або «Хроніка Романовичів»³³⁴.

Однак лише *Другий Познанський рочник* та «Великопольська хроніка» згадують у поході саме куманів, а відтак складно відповісти, чи були вони присутні у складі військ під час цього походу. З другої половини XIII ст. частина половецьких володарів потрапила під безпосереднє підпорядкування татар і брала участь у їхніх військових кампаніях. Водночас, зазначена згадка куман польськими джерелами могла бути анахронізмом. У будь-якому випадку, згадуючи степовиків, польські автори мали певне уявлення про цей народ.

Хроніки

Дещо більше відомостей про половців у різних, часом не пов'язаних між собою подіях містять польські хроніки. Перша серед відомих на сьогодні «Хроніка» Галла Анноніма³³⁵ володіє інформацією про участь номадів у подіях боротьби Болеслава I Хороброго за Київ 1018 р., де автор згадує їх поряд із печенігами у складі руських військ³³⁶. Доречно зауважив один з перших критиків польських джерел А. Бельовський, що про половців тоді ще не було

³³¹ Cronica Poloniae Maioris. S. 113

³³² Ibidem.

³³³ Kronika wielkopolska. S. 186, przyp. 419.

³³⁴ Ипатьевская летопись. Стб. 849–854; Chronica Galiciano-Voliniana. S. 420–423.

³³⁵ Щодо походження Галла Аноніма існує декілька версій. Згідно з останніми дослідженнями Дороти Гацької (*1975), найімовірнішим є його етнічно слов'янське походження, але прибув до Польщі він із Угорщини. Відтак відображення образу кочівників у Галла може віддзеркалювати його набуті в Угорщині знання та уявлення. Детальніше про концепції походження Галла Аноніма див.: Gaska D. Przegląd koncepcji dotyczących pochodzenia Galla Anonima. Od Kromera do badaczy współczesnych // Nobis operique favete. Studia nad Gallem Anonimem / red. A. Dąbrowski, E. Skibińskiego i W. Wojtowicza. Series nova. T. XLVI (CII). Warszawa, 2017. S. 23–57.

³³⁶ Galla kronika. S. 403.

відомо³³⁷, причому додамо, не лише у Польщі, а й на Русі. Дослідник вважав, що Галл міг зробити цю помилку в поспіху, адже в його часи половці були добре знаними³³⁸. Про специфічність цієї згадки зазначив і польський історик Маріан Плезя³³⁹. Не виключена й спроба таким чином автором підкреслити величність польського князя через перебільшення складу війська ворога³⁴⁰.

Вдруге у Галла Аноніма згадані кочівники затоновані близько 1101 р. під час війни з Болеславом III Кривоустим. Хроніст називає їх «половцями» («Bolezlawo itague milire noviter constituto, in Plaucis Deus revelavit, quanta per eum operari debeat in futuro»³⁴¹) і «поганими» («paganorum»³⁴²). Говорячи про напад кочівників на Польщу 1101 р., автор підкреслив, що Бог допоміг християнам «згубити поган», оскільки ті посміли напасти у святковий день³⁴³. Така оцінка степовиків пов'язана з притаманним їм образом усіх поган у сучасному «дусі християнства»³⁴⁴.

У Вінцентія Кадлубка «*Plauci*» також згадуються. Він відзначає отруєні половецькі стріли, котрими користалися передові війська Болеслава Кривоустого у битві проти німців 1109 р. на Собачому полі³⁴⁵. Можливо, у наведеному випадку йдеться не про половецький, а загалом кочовий спосіб ведення війни³⁴⁶, а не конкретно про участь номадів у цій події.

³³⁷ Ibidem. S. 403, przyp. 2.

³³⁸ Ibidem. S. 441, przyp. 1.

³³⁹ Anonim tzw. Gall. Kronika Polska / opr. M. Plezia, R. Grodecki. Wrocław ; Warszawa ; Kraków : Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1975. S. 24, przyp. 7.

³⁴⁰ Галл Анонім ідеалізував Польщу. Восхвалення втором країни свідчить, що люди з його оточення любили і пишалися нею, а аналізована хроніка є першим свідченням етнічної само-свідомості поляків. Про це див.: Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху раннего средневековья / ред. Л. Заборовский, В. Королюк и др. Москва : Наука, 1982. С. 158–163. Водночас, від Галла в польській середньовічній історіографії бере відлік традиція висвітлювати русь в польсько-руських відносинах переважно у негативному світлі (див. історіописання від В. Кадлубка до Я. Длугоша). Див.: Алпатов М. Указ. соч. С. 87.

³⁴¹ Galla Kronika. S. 441.

³⁴² Ibidem. S. 442.

³⁴³ Ibidem.

³⁴⁴ Grabski A. Polska w opiniach obcych. S. 49.

³⁴⁵ «Toxicatis Plauorum sagittis», Chronica Polonorum Magistri Vincentii dicti Kadlubek. S. 106.

³⁴⁶ Kronika polska / Mistrz Wincenty Kadlubek / red. nauk. S. Sierpowski. Kraków : Marketing Room Polska, 2010. S. 138, przyp. 97.

Зауважмо, що крім терміну «половці» («*Plauci*») у польських хроніках зустрічаються й інші варіанти окреслення куманів-половців. Кадлубек декілька разів у своїй праці веде мову про так званих «партів» («*Parthis*»), у котрих критики джерела вбачають саме половців³⁴⁷. Ще наприкінці XIX ст. німецький дослідник Освальд Блау, аналізуючи етимологію назв половців у різних джерелах, вважав, що за походженням вони були парнами (партами). Так, ромеї називали їх скіфами також за географічним принципом. Історик наголошував на зв'язку назви Парфянської держави «*Parthiene, Parthwa, Pahlav*» з термінами «*Plauci, Falben*»³⁴⁸.

Для розуміння підстав порівняння половців із партами коротко звернемося до історії партів-парнів та їх відображенні у джерелах. Парти, або парни – античний народ массагетської (скіфської) групи, котрий відіграв ключову роль в історії Парфянського царства. Римським авторам вони були добре відомі через війни проти імперії в I ст. до н. е., і саме від партів римляни зазнали однієї з найбільших поразок – у битві при Каррах, котра завершилася загибеллю полководця Марка Красса (115–53 рр. до н.е.) та його війська. Після перемоги протягом кількох років цьому народу вдалося захопити Сирію, основну частину Малої Азії та Палестину, що вдарило по могутності Риму. Американський орієнталіст та антикознавець Нельсон Карел Дібвойс (1903–1992) зазначав: «[...] для пересічного жителя Риму Парфія означало не більше ніж назва. Тому пробудження виявилось неочікуваним і досить болісним»³⁴⁹. Згодом у римських авторів зросла кількість свідчень про партів, причому притаманним було вживання характерних епітетів, котрі «стали шаблонними і ще довго жили в літературі, в той час як події, що викликали їхню появу, стали вже древньою історією»³⁵⁰. За своїм походженням парти були напівкочовим

³⁴⁷ «Parthos autem Vincentius Plaucos vocat», *Cronica Poloniae Maioris*. S. 167, prz. 211; *Chronica Polonorum Magistri Vincentii dicti Kadlubek*. S. 22, przyp. 17, 1.

³⁴⁸ Blau O. Ueber Volksthum und Sprache der Kumanem // *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*. 1875. № 29. S. 587.

³⁴⁹ Debevoise N. *A Political History of Parthia*. Chicago : The University of Chicago Press, 1938. S. 179.

³⁵⁰ *Ibidem*.

народом. Давньогрецький історик і географ Страбон (бл. 63 до н. е. – бл. 24 н. е.) у своїй «*Географії*» зауважив на способі життя парнів – постійних грабіжницьких нападах на сусідів³⁵¹.

Через римських авторів інформація про партів-парнів потрапила до середньовічних західноєвропейських істориків. Згаданий Н. Дібвойс зазначав на використанні в англійських джерелах повідомлень ромулів³⁵². Польський історик Ян Домбровський (1890–1965) писав, що серед найдавніших джерел Кадлубка були роботи Юстина (III ст.), у котрого той шукав аналогії з польською історією. У часи пізнього середньовіччя Юстин був популярним в Англії та Франції, де, ймовірно, під час свого навчання польський автор і одержав доступ до римських джерел³⁵³. Хроніст приписав легендарному польському князю Лешкові III (VIII ст.) перемоги над римлянами, котрі насправді належали володарям Парфянського царства з династії Аршакідів, що за етнічним походженням були кочівниками парнами (pl. *Partowie*). Також Кадлубек повідомляв про трьохразову перемогу польського князя над Гаєм Юлієм Цезарем (100–44 до н. е.)³⁵⁴, котра, згідно з твердженнями римських авторів, належить парнам³⁵⁵. Перемога над полководцем Марком Красом, приписана Лешкові III³⁵⁶, насправді історично належить царю парнів Ородові II (57–38 рр. до н. е.)³⁵⁷. Про вливання парнами (Лешком III у Кадлубка) у горло Красові розплавленого золота³⁵⁸ Кадлубек однозначно запозичив з «*Римської*

³⁵¹ Страбон. География : в 17 кн. / пер. и комм. Г. А. Стратановского. Ленинград : Наука, 1964. С. 484.

³⁵² Debevoise N. Op. cit. S. 182.

³⁵³ Dąbrowski J. Op. cit. S. 76.

³⁵⁴ Miersuae Chronicon. S. 179; Chronica Polonorum Magistri Vincentii dicti Kadlubek. S. 22; Mistrz Wincenty (tzw. Kadłubek). Kronika Polska. S. 31.

³⁵⁵ Miersuae Chronicon. P. 179, przyp 2.

³⁵⁶ Ibidem. P. 179; Chronica Polonorum Magistri Vincentii dicti Kadlubek. S. 22; Mistrz Wincenty (tzw. Kadłubek). Kronika Polska. S. 31.

³⁵⁷ Mistrz Wincenty (tzw. Kadłubek). Kronika Polska. S. 31, przyp. 90.

³⁵⁸ Ibidem.

історії» Діона Кассія (155–230 рр. до н. е), бо лише той повідомляв про екезекуції над римським полководцем³⁵⁹.

У Кадлубка повідомляється, що польський князь володарював над гетами («*Gethis*»), партами («*Parthis*») та іншими країнами, що перебувають поза партами («*regiones trans parthanis*»)³⁶⁰. За словами М. Плезі, для хроніста «*Gethis*» – це пруси, а «*Parthis*» – половці³⁶¹, котрі заселяли лівобережжя Дніпра («*regiones trans parthane*»³⁶²). Версія польського дослідника у будь-якому випадку вимагає детальнішого дослідження³⁶³. Зокрема критик хроніки Кадлубка Ян з Домбрувки пояснив цей сюжет так: гети – це пруси, а парти – русь та інші народи, що мешкали на схід від Русі³⁶⁴. Б. Кюрбіс вважала, що Кадлубкові парти – це народ, котрий займав землі на південь від Каспійського моря³⁶⁵. Можливо, автор називав партами усіх кочівників, про яких йому було хоч щось відомо, що також слід брати до уваги. У будь-якому випадку половці у хроніста називалися так. Наприклад, коли йдеться про облогу руського міста Берестя польським військом 1182 р., Кадлубек зазначив, що на допомогу містянам прибув белзький князь Всеволод Мстиславович (?–1195) зі всіма володимирськими, галицькими князями, загонами найманців, «з тисячами партів» («*cum Parthorum milibus urbis subsidio*»³⁶⁶). У коментарі Яна з Домбрувки дублюється присутність при Бересті тисячі партів і тібіанців³⁶⁷. Б. Кюрбіс при цьому зазначила, що тібіанцями (*tibianeorum*) Кадлубек називав

³⁵⁹ Dio's Roman History // The loeb classical library / ed. by T. Page, W. Rouse. London : William Heinemann ; New York : The Macmillan, 1914. T. 3. S. 446–447.

³⁶⁰ Chronica Polonorum Magistri Vincentii dicti Kadlubek. S. 157.

³⁶¹ Ibidem. S. 22.

³⁶² «Populum Turcicum suo tempore ad Pontum Euxinum habitantem; inde «regiones transparthan» sunt terrae in extremo oriente (trans Borysthenem) sitae», Chronica Polonorum Magistri Vincentii dicti Kadlubek. S. 157.

³⁶³ Ibidem. S. 8.

³⁶⁴ Iohannes de Dąbrówka. Commentum in Chronicam Polonorum magistri Vincentii dicti Kadlubek. S. 46.

³⁶⁵ Mistrz Wincenty (tzw. Kadlubek). Kronika Polska. S. 10, przyp.19.

³⁶⁶ Chronica Polonorum Magistri Vincentii dicti Kadlubek. S. 157.

³⁶⁷ Ioannes de Dąbrówka. S. 242; Chronica Polonorum Magistri Vincentii dicti Kadlubek. S. 157; Mistrz Wincenty (tzw. Kadlubek). Kronika Polska. S. 216.

іноземні війська без чіткої їх ідентифікації³⁶⁸, нотуючи у хроніці їх декілька разів³⁶⁹. Припускаємо, це були найманці³⁷⁰.

Згодом автор згадав «землю партів» у контексті розмови між Романом Мстиславовичем (бл. 1152–1205) і краківським князем Лешком Білим (1186–1227)³⁷¹. Цей епізод загалом скептично сприймається дослідниками, бо згідно з твердженням автора, руський князь буцімто просив протекції польського. З цього приводу Б. Влодарський підкреслив, що не варто вірити інформації Кадлубка про те, наче Роман Мстиславович прагнув краківської зверхності, радше висловлюючи вдячність Лешкові за нещодавнє отримання Галича 1198/9 р.³⁷² На думку ж Н. Щавелевої, остання книга Кадлубка писалася за часів Лешка Білого, тому, природно, завданням хроніста було показати здобуття краківським князем руської землі, навіть всупереч історичній правді³⁷³. Дослідники зазначають, що серед інших сучасних хроніці Вінцентія Кадлубка праць, складно знайти такі, котрі були б настільки насичені вигадками, створеними з метою возвеличення власного народу³⁷⁴.

Однак нас більше цікавить у наведеному пасажі згадка про союзників руських князів половців-партів, чим автор репрезентує розуміння П'ястами

³⁶⁸ Mistrz Wincenty (tzw. Kadłubek). Kronika Polska. S. 216.

³⁶⁹ Chronica Polonorum Vincentii Cracoviensis episcopi // MPH / wyd. A. Bielowski. Lwow : Nakładem własnym, 1872. T. 2. P. 306, 368, 408; Chronica Polonorum Magistri Vincentii dicti Kadlubek. S. 65, 121, 158; Mistrz Wincenty (tzw. Kadłubek). Kronika Polska. S. 88, 163, 216.

³⁷⁰ Подібно у вересні 1157 р. німецький імператор Фрідріх I (1122–1190) в листі до свого сповідальника єпископа Вібальда, описуючи перемогу над поляками, доносить, що тим допомагали русь, парти, прусси і поморці: «Gentium Ruthenorum, Parthorum, Pruscorum, Pomeranium, maximum exercitum collegisset». Див.: Fryderik I cesarz donosi Wibaldowi o zwycięstwie odniesionem nad Polakami // MPH / wyd. A. Bielowski. Lwów : Nakładem własnym, 1972. T. 2. S. 22.

³⁷¹ «Ut eius obsequio cunctis Rutenororum principibus ac Parthorum per ipsum partibus imperet, dummodo ipsum non principem Galiciae ed procuratorem ibi suum constitua», Chronica Polonorum Magistri Vincentii dicti Kadlubek. S. 183; Chronica Polonorum Vincentii Cracoviensis episcopi. S. 437.

³⁷² Włodarski B. Polska i Ruś. S. 21.

³⁷³ Щавелёва Н. Польские латиноязычные... С. 134, прим. 8.

³⁷⁴ Исаевич Я. Этническое самосознание польской народности в XII–XIV вв. // Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху зрелого феодализма / Отв. ред. Г. Литаврин, В. Иванов. Москва : Наука, 1989. С. 258.

походження найманих військ на Русі, переважно – степовиків та пруссів³⁷⁵. Кадлубек вважав Русь споконвічним ворогом Польщі, тому природно пов'язував русь зі всіма ворогами польської династії, зокрема: ятвягами, гетами (пруссами), партами (половцями), поморянами, навіть «шляхом відвертого фальшу»³⁷⁶. А. Грабський, підкреслюючи негативне ставлення Кадлубка до руських князів, зазначив, що не останню роль у цьому відіграли тісні відносини останніх із кочівниками, «якимись далекими язичниками, до котрих Володимир галицький відправляв полонених»³⁷⁷. Вживаний Кадлубком щодо східного сусіда термін «*Orientalis*», на думку вченого, включав не лише Русь, а й інших східних сусідів³⁷⁸. Несправедливий характер оцінок інших етносів для Кадлубка слугував протиставленням «вони-ми». Негативні стереотипи щодо «чужих» часто мали більшу силу впливу, аніж позитивні характеристики тих, з ким він себе ідентифікував («ми»). Вінцентій загострив чимало зі стереотипних оцінок Галла Аноніма³⁷⁹.

У Кадлубка згадується ятвязьке плем'я полекшан (*Pollexiani*) (мешкали на річці Лека), яких 1192 р. здолав Казимир II Справедливий. Автор називав їх плем'ям гетів, тобто прусів («*Pollexiani Getharum uel Prussorum genus*»), котрі в його уяві були язичниками³⁸⁰. Хроніст писав, що «той народ є дуже диким, жахливіший від всіх диких звірів» («*gens atrocissima, omni ferarum in manitateruculentior*»)³⁸¹. Цікавим є те, що Ян з Домбрувки, переповідаючи цей епізод та моралізуючи з приводу їхньої поразки, згадував партів і те, що «[...] народ партів, котрі є найбільш марнотратним» («*gens Partorum [...] quod*

³⁷⁵ Там же. С. 23.

³⁷⁶ Semiańczuk A., Semiańczuk H. *Oblicza Wschodu w dziejopisarstwie polskim końca XVI wieku // Oblicza Wschodu w kulturze polskiej / pod red. G. Kotlarskiego i M. Figury. Poznań : Wyd-wo Poznańskie, 1999. S. 25.*

³⁷⁷ Grabski A. *Polska w opiniach obcych. S. 65.*

³⁷⁸ *Ibidem. S. 66.*

³⁷⁹ Исаевич Я. *Указ. соч. С. 258.*

³⁸⁰ *Chronica Polonorum Magistri Vincentii dicti Kadlubek. S. 166; Mistrz Wincenty (tzw. Kadłubek). Kronika Polska. S. 231, przyp. 220; Nalepa J. Połekszenie (Pollexiani) – plemie jaćwieskie u północno-wschodnich granicach Polski // Rocznik Białostocki. 1966. T. 7. S. 7–33.*

³⁸¹ *Chronica Polonorum Magistri Vincentii dicti Kadlubek. S. 166; Mistrz Wincenty (tzw. Kadłubek). Kronika Polska. S. 231.*

luxoriosissima est»)³⁸². Незрозуміло, чому в цьому сюжеті коментатор додав характеристику партів. Можливо Кадлубкових «партів» він сприйняв як народ, пов'язаний з «гетами», адже той попередньо згадував їх як два підвладні польському князю народи³⁸³. Припускаємо, що під Кадлубковими «партами» Ян з Домбрувки міг розуміти або непокірних язичників, котрих потрібно завоювати, або якісь маловідомі йому народи, з котрими полякам довелося зіткнутися.

Однак те, що Кадлубек під партами розумів саме половців, підтверджує вживана щодо степовиків термінологія інших тогочасних джерел. Так, у німецьких середньовічних хроніках половців називали вальвами³⁸⁴. Зокрема, у «Лівонській хроніці» («*Heinrici Cronicon Lyvoniae*») Генріха Латвійського (1188–1259), описуючи бій на Калці 1223 р. між монголами та половцями, автор зазначив, що останніх ще деякі називають партами: «Tatari in terra Valvorum (половців) paganorum, qui Parthia quibusdam dicuntur»³⁸⁵. У «Саксонській світовій хроніці» («*Sächsische Weltchronik*»), написання якої хронологічно співпадає з Лівонською, також зустрічають назви половців типу «*Valwen*», «*Walwin*», «*Walwen*», «*Parthi*»³⁸⁶.

Польським джерелам на загал були добре відомі німецькі окреслення половців (що засвідчує жвавий обмін інформацією про степовиків). Сілезька «Хроніка Польських князів» XIV ст. повідомляє що «Половці, котрих алемани [німці. – *I. T.*] називають балвенами (*Balwen*), у багаточисельній кількості, як і перед тим, пройшлися через Польщу»³⁸⁷. Основними джерелами цієї хроніки

³⁸² Ioannes de Dąbrówka. S. 261.

³⁸³ Chronica Polonorum Magistri Vincentii dicti Kadlubek. S. 157.

³⁸⁴ Golden P. The Shaping of the Cuman-Qipčaq and Their World. S. 249–250; Хаутала Р. От «Давида, царя Индии» до «ненавистного плебса сатаны». Антология ранних латинских сведений о татаро-монголах. Казань : Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2015. С. 133–134, 285.

³⁸⁵ Heinrici Cronicon Lyvoniae / ed. L. Arbusow, A. Bauer // MGH. Scriptores Rerum Germanicarum. Hannoverae : Impensis Bibliopolii Hahniani, 1955. T. 31. P. 186.

³⁸⁶ Sächsische Weltchronik / ed. L. Weiland // MGH. Scriptores. Deutsche Chroniken. Hannover : Hahn, 1877. T. 2. P. 243, 254.

³⁸⁷ «Plaucos, qui Almanice Balwen (Blawen) dicuntur innumerabiles convenire moreque ut prius solito discurrere per Poloniam», Chronica principum Poloniae. S. 457.

були «Хроніка» Галла Аноніма і «Польська хроніка»³⁸⁸, однак у жодній з них не згадується цей етнонім, тому, ймовірно, одержав ці відомості сілезький автор безпосередньо з німецьких джерел. Чітко вказано про німецьку традицію у листі братів проповідників від 1241 р., котрі повідомляли: «[...] у татарському війську є кумани, котрих німці називають валванами»³⁸⁹. У виданні джерела Віри Матузової (*1944) наведений сюжет містить термін «*Values*»³⁹⁰. Подібно у листі від 1254 р. францисканського монаха Гільйома де Рубрука (1220–1293): «комани, звані кипчаками ; від тевтонів, названих однак валанами, від провінції Валанія»³⁹¹. Російський історик другої половини XIX ст. П. Голубовський вважав, що німецька форма «*Blawen*» виникла на основі польського «*Plauci*»³⁹². Існує думка, що угорське «*Palocz*», чеське та польське «*Plauci*» та німецьке «*Falones*» і «*Blawen*» є похідними від руського «половці», оскільки Русь перша зіткнулася із кочівниками, а вже через неї про них дізнався й Захід³⁹³.

Радянська дослідниця О. Скржинська вважала, що під «*falones*» у хроніці німецького автора XII ст. Оттона Фрейзингенського (1114–1158) слід розуміти саме половців³⁹⁴. Дослідниця навела змістовні аргументи, додаючи, що у новому виданні хроніки «*falones*» прирівняно до німецького «*falben*» від прикметника «*falb*» – «світло-жовтий»³⁹⁵. Однак, якщо існує зв'язок між *Balwen* (*Blawen*, *Valwen*) та *Falben*, *Parthimo*, то Кадлубкові «парти» – однозначно половці.

³⁸⁸ Dąbrowski J. Op. cit. S. 166.

³⁸⁹ «[...] et Comani, quos Theotonice Valwen appellamus», FF. Praedicatorum et Minorum uniuersis fratribus suis Tartarorum in Hungariam irruptionem, et Belae Regis fugam notificant // CDH / studio et opera G. Fejér. Budae : Typis Typogr. Regiae Universitatis Hungaricae, 1829. T. 4. Vol. 1. S. 213.

³⁹⁰ Матузова В. Английские средневековые источники IX–XIII вв.: тексты, перевод, комментарий. Москва : Наука, 1979. С. 131, 158, 170.

³⁹¹ «Comana, qui dicuntur Capchat ; a Tentonis vero dicuntur Valani, et prouincia Valania», Litterae Fratris Wilhelmi de Rubruguis, Ordinis FF. MM. a rege Galliae ad Tartaros, qui Hungariam deuastarunt, missi, ad Ludouicum IX. Relatoriae // CDH / studio et opera G. Fejér. Budae : Typis Typogr. Regiae Universitatis Hungaricae, 1829. T. 4. Vol. 2. S. 268.

³⁹² Голубинский П. Обь Узахъ и Торкахъ. С. 5.

³⁹³ Пономарев А. Куман-половцы. С. 366.

³⁹⁴ Скржинская Е. Половцы. С. 263.

³⁹⁵ Там же.

Відомості про половців містить також так звана «*Великопольська хроніка*», у якій є згадки про напади татар на Польщу після смерті Мешка II (1025–1034). У наративі також йдеться про партів часів Цезара, що автор, без сумнівів, запозичив у Кадлубка³⁹⁶. Магістр був прикладом історіописання для наступників, тому не дивно, що «*Великопольська хроніка*» також продублювала інформацію про половців (партів) князя Всеволода³⁹⁷ та інші схожого змісту запозичені у Кадлубка події.

Знання географії Куманії і куманів до Польщі могли також потрапити з поверненням францисканської місії Іоанном Плано де Карпіні до монголів 1245–1246 рр. Сам Карпіні повідомляв у своїй «*Історії монголів*», що з ним перебував брат Бенедикт Поляк³⁹⁸. Про участь у місії поляка, котрий усно розповів жителям німецького міста Кельн (лат. *Colonia*) про свою подорож до татар, повідомляється у «*Кельнських анналах*» («*Annales Sancti Pantaleonis Coloniensis*»)³⁹⁹. Сам Бенедикт у своєму «*Звіті*» зазначив, що приєднався до місії у Вроцлаві⁴⁰⁰. Він повідомив, що за два тижні дійшли вони до Куманії, котра колись називалася Понтом⁴⁰¹. Сумнівно, що під «*Куманією*» йдеться про причорноморських половців, адже Понтом називали північно-східну частину Малої Азії⁴⁰². Половців він не згадував, однак продемонстрував хороше знання географії та народів Азії⁴⁰³. Є. Стжельчик припустив, що місіонер на той момент уже мав певний «руський» досвід, тому перекладав Карпіні дорогою через Русь⁴⁰⁴. Зі знаннями, одержаними у подорожі, Бенедикт Поляк повернувся до Польщі, де він пізніше згадувався серед свідків одного з див краківського

³⁹⁶ «Aurum, inquit, sitisti, aurum bibe!», *Chronica Polonorum Magistri Vincentii dicti Kadlubek*. S. 22; *Cronica Poloniae Maioris*. S. 10.

³⁹⁷ «Parthorum innumerabilibus turmis», *Cronica Poloniae Maioris*. S. 61.

³⁹⁸ Jan di Piano Carpini. *Historia Mongolów*. S. 117.

³⁹⁹ *Annales Sancti Pantaleonis Coloniensis* / ed. Hermanno Cardauns // *MGH Scriptores. Hannoverae : Impensis Bibliopoli Avlici Hahniani*, 1872. T. 22. P. 542.

⁴⁰⁰ *Relation Fr. Benedicti Poloni*. S. 47.

⁴⁰¹ «[...] post dua sebdomada segressisunt Comaniam [...] Nam hec terra olim dicebatur Pontus», *Ibidem*. S. 48.

⁴⁰² *Ibidem*. S. 80.

⁴⁰³ *Ibidem*. S. 48–49.

⁴⁰⁴ Strzelczyk J. *Od Lyonu do Mongolii*. S. 32.

єпископа св. Станіслава⁴⁰⁵. У протоколі чітко зазначається «Бенедикт, котрий був серед татар» («Benedictum [...] qui fuit apud Tartaros»)⁴⁰⁶.

У 1965 р. вченими з Єльського університету було відкрито нове джерело місії Карпіні, автор котрого підписався «Ц. де Брідія» (C. De Bridia) («*Hystoria Tartarorum fratri C. De Bridia*»)⁴⁰⁷. Історики сходяться на думці, що він також був поляком. Сам автор адресує свою «*Історію татар*» братові Богуславу, «управителю міноритів у Богемії та Польщі» («*fratri Boguslao ministro fratrum minorum in Voemia et Polonia degencium*»)⁴⁰⁸. На думку Є. Стжельчика, версія імені, вказана у джерелі, ближча польському «*Bogusław*», ніж чеському «*Bohuslav*», а отже адресувалося теж полякові⁴⁰⁹. Місіонер особисто не потрапив до татар, а був затриманий по дорозі, тому його повідомлення є розповіддю того, що він дізнався від учасників подорожі⁴¹⁰. Ц. де Брідія зазначив, що лише переповідає те, що зрозумів про татар від братів ордену Іоана, Бенедикта Поляка і Чеслава Богемського⁴¹¹. У XII розділі згадує про похід сина Тосука проти «куманів, котрі живуть над Азою у західній стороні» («*Comanos, quisiti [sunt] super Aza plagam occidentalem*»)⁴¹². Ймовірно, йдеться про Азовське море⁴¹³. Повідомляв і про битву татар з русько-половецькими («кумани») військами на Калці, про яку дізнався від «тих, хто брав участь у битві» («*equorum, sicut qui bello inter fuerant referebant*»)⁴¹⁴, переповідав про підкорення Русі і Великої Куманії Бату⁴¹⁵.

Дослідники вважають, що цей текст належить Бенедиктові Поляку, точніше, є копією його незбереженого донесення, написаною згаданим Ц.,

⁴⁰⁵ *Miracula sancti Stanislai* / wyd. W. Kętrzyński // МРН. Lwów : W komisie księgarni Gubrynowicza i Schmidta, 1884. Т. 4. S. 301.

⁴⁰⁶ *Ibidem*.

⁴⁰⁷ Strzelczyk J. *Od Lyonu do Mongolii*. S.32.

⁴⁰⁸ *Hystoria Tartarorum fratri C. De Bridia*. S. 77.

⁴⁰⁹ Strzelczyk J. *Spotkanie dwóch światów*. S. 83.

⁴¹⁰ *Ejusdem*. *Od Lyonu do Mongolii*. S. 33.

⁴¹¹ *Hystoria Tartarorum fratri C. De Bridia*. S. 77.

⁴¹² *Ibidem*. S. 80.

⁴¹³ C. de Bridia. *Historia Tatarów*. S. 257.

⁴¹⁴ *Hystoria Tartarorum fratri C. De Bridia*. S. 84.

⁴¹⁵ *Ibidem*. S. 87.

уцілілою в рукописі XV ст.⁴¹⁶ Інформацію про битву на Калці автор отримав безпосередньо від куманів, оскільки подає ряд їхніх етимологічних пояснень, котрі могли знати лише степовики⁴¹⁷. Ц. де Брідія, розповідаючи про релігію татар, зазначив, що демон, котрому вони поклоняються у «команів», називається Кодар⁴¹⁸. В алтайських татар та киргизів це божество відоме як «Kudai». Польські дослідники цього джерела вважають, що Іоанн Плато де Карпіні зробив помилку, говорячи про куманське божество Кам, замінивши «Кодар» на частіше чуто ним «Кам». А згаданий Ц. де Брідія не зробив такої помилки тому, що, будучи затриманим у дорозі до татар, пробув певний період у Куманії, де мав можливість краще вивчити мову її мешканців⁴¹⁹.

Та не варто під «куманами» перелічених католицьких проповідників завжди розуміти половців. Інформація Ц. де Брідія про «*terram Cuspcas, idest Comaniam*»⁴²⁰ подібна до формули Рубрука «*Comana, qui dicuntur Carchat*»⁴²¹. Ототожнення куман, кипчаків та половців досі в історіографії викликає дискусію⁴²², однак принаймні в одній зі згадок «куманів» (битва на Калці) польськими місіонерами йшлося про половців, а отже, є підстави говорити про чергове джерело відомостей щодо цих номадів у середньовічній Польщі.

⁴¹⁶ Християнський мир и «Великая Монгольская империя». С. 5–6.

⁴¹⁷ Там же. С. 236.

⁴¹⁸ *Hystoria Tartarorum fratri C. de Bridia*. S. 93.

⁴¹⁹ C. de Bridia. *Historia Tatarów*. S. 265.

⁴²⁰ *Hystoria Tartarorum fratri C. de Bridia*. S. 84.

⁴²¹ *Litterae Fratris Wilhelmi de Rubrugis*. S. 268.

⁴²² Баскаков Н. Тюркская лексика в «Слове о полку Игореве». Москва : Наука, 1985. С. 123; Кляшторный С., Султанов Т. Казахстан. Летопись трех тысячелетий. Алма-Ата : Рауан, 1992. С. 116–138; Евстигнеев Ю. Кыпчаки/куны/половцы/куманы – один этнос или четыре? // Лавровский сборник: Материалы XXXIV и XXXV Среднеазиатско-Кавказских чтений 2010–2011 гг.: Этнология, история, археология, культурология. Санкт-Петербург : МАЭ РАН, 2011. С. 50–56; Его же. Половцы: кто они? (К вопросу об их этнической идентичности) // Лавровский сборник: Материалы XXXIV и XXXV Среднеазиатско-Кавказских чтений 2010–2011 гг.: Этнология, история, археология, культурология. Санкт-Петербург : МАЭ РАН, 2011. С. 57–62; Его же. Кыпчаки/половцы/куманы и их потомки: к проблеме этнической преемственности. Санкт-Петербург : Астерион, 2011. 131 с.; Его же. Половцы: кто они? К вопросу об этнической идентификации половцев // Общество. Среда. Развитие (Terra Humana). 2011. №2. С. 119–123; Его же. Куманы/куны: кто они? // Общество. Среда. Развитие (Terra Humana). 2012. №2. С. 91–97.

Повідомлення про половців до західноєвропейських джерел потрапили через середньовічну Польщу або поляків. Одним характерних прикладів є звістки про степовиків у «*Імператорських дозвіллях*» («*Otia imperialia*») англійського автора Гервазія Тільберзького. Над джерелами його інформації польські дослідники працювали ще на початку ХХ ст. На думку Станіслава Кетржинського (1876–1950), відомості про Польщу та Русь Гервазій почерпнув у Кадлубка, з яким познайомився у Болоньї, де він викладав право, а майбутній польський хроніст був студентом⁴²³. Цю думку розкритикував О. Бальзер⁴²⁴, при цьому не заперечував польського походження інформації Гервазія, з чим згодні й сучасні вчені⁴²⁵.

Наприклад, Є. Стжельчик вважав беззаперечним фактом інформованість Гервазія котримось поляком чи поляками⁴²⁶, з чим погодився й Анджей Поппе (1926–2019)⁴²⁷. В «*Імператорських дозвіллях*» повідомляється, що про Польщу і Русь англійський інтелектуал дізнався від місцевих мешканців – «*ab ipsis indigenis*»⁴²⁸, а відтак відомості про кочівників Північного Причорномор'я мушили мати аналогічне походження. Про половців під терміном «кумани» автор згадує на початку опису земель Європи: «Кумани, які вшановують/цінять все, що відбувається/стається з ними рано-вранці»⁴²⁹. Далі зазначає про гетів та коралів («*Gete et Coralli*»)⁴³⁰. В іншому місці повідомляє: «між Грецією та Руссю живуть гети, планети та корали, найжорстокіші серед язичників, котрі вживають сире м'ясо»⁴³¹. А. Поппе вважав, що цей сюжет свідчить про

⁴²³ Kętrzyński S. Ze studyów nad Gerwazym z Tilbury. S. 169.

⁴²⁴ Balzer O. Studium o Kadłubku. S. 81–140.

⁴²⁵ Strzelczyk J. Gerwazy z Tilburu. S. 32–33.

⁴²⁶ Ibid. S. 158–169.

⁴²⁷ Поппе А. Ще раз про повідомлення Гервазія Тільберзького // Український історичний журнал (далі – УІЖ). 1972. № 3. С. 79.

⁴²⁸ Strzelczyk J. Gerwazy z Tilburu. S. 158.

⁴²⁹ «Cumani, adorantes quidquid illis primo mane occurrit», E Gervasii Tilleberiensis. Otiis imperialibus. S. 371.

⁴³⁰ Op. cit. S. 371.

⁴³¹ «Inter Graeciam et Russiam sunt Getae, Planeti et Coralli, paganorum gens ferocissima, carnibus crudis utens pro cibus», Матузова В. Английские средневековые источники IX–XIII вв. С. 65. На сьогодні єдиним виданням цього джерела мовою оригіналу у повному обсязі залишається

інформованість Гервазія представниками духівництва. На думку історика, те, що автор назвав згаданих кочівників «найжорстокішими серед язичників», а ятвягів «найчеснішими серед язичників»⁴³² наряду пов'язано з невдачею місіонерської діяльності серед тюрків Причорномор'я наприкінці XII – у першій половині XIII ст.⁴³³

На походження інформації вказують і вжиті назви народів. В історіографії згадані «*Getae*» у цьому сюжеті ідентифікуються з печенігами⁴³⁴, «*Planeti*» – з половцями⁴³⁵, а «*Coralli*» – з тюрками⁴³⁶. Є. Стжельчик зазначив, що в іншому списку нарративу (класично використовують список виданий 1710 р. Готфрідом Лейбніцем) вжито не «*Planeti*», а «*Placti*», під котрими історик вбачав валахів⁴³⁷. Однак такий варіант ще більше схиляє до думки, що йдеться саме про половців, адже «*Placti*» фонетично близьке до «*Plauci, Plaucos*». Якщо в період написання «*Імператорських дозвіль*», тобто XIII ст., у польських джерелах половців під етнонімом «*Cumani*» зустрічаємо рідко, то терміни «*Plauci, Plaucos*» вже були відомі. Погоджуємося з думкою про те, що вживання двох термінів свідчить про різні джерела автора, одне з котрих, без сумнівів було слов'янського походження⁴³⁸. Термін «*Plauci*» притаманний польським та чеським джерелам, і в цьому випадку правдоподібно повідомив про них поляк, оскільки «*Planeti (Placti)*» згадані по сусідству з Руссю (про котру поряд з Польшею Гервазій знав від «місцевих»).

публікація 1710 р. Готфріда Лейбніца в *Scriptores rerum Brunsvicensium*. Оскільки доступ до нього обмежений, то використовуємо доступні неповні видання.

⁴³² Матузова В. Английские средневековые источники IX–XIII вв. С. 65–66.

⁴³³ Пашуто В. О политике папской курии на Руси (XIII в.). С. 54–55; Его же. Половецкое епископство. С. 573–581; Поппе А. Ще раз про повідомлення Гервазія Тільберзького. С. 80.

⁴³⁴ Поппе А. Назв. праця. С. 80.

⁴³⁵ Kętrzyński S. Ze studyów nad Gerwazym z Tilbury. S. 158; Пашуто В., Шталь І. Забуте повідомлення про рабство у червонорусів (XIII–XII ст.) // УІЖ. 1971. № 3. С. 87; Поппе А. Назв. праця. С. 80.

⁴³⁶ Поппе А. Назв. праця. С. 80. Згідно античної традиції, коралами називався народ, що проживав у Нижній Мезії в гирлі Дунаю. Див.: Пашуто В., Шталь І. Указ. соч. С. 87.

⁴³⁷ Strzelczyk J. Gerwazy z Tilburu. S. 159.

⁴³⁸ Поппе А. Назв. праця. С. 80.

Одним із західноєвропейських джерел інформації про Східну Європу є «Хроніка» монаха-цистерціанця Альбрика із монастиря Труа-Фонтен. Сам автор ніколи не виїжджав з монастиря і всі повідомлення отримував через листування з іншими обителями чину⁴³⁹. Його праця містить ряд відомостей і з історії Польщі, тому не виключено використання ним, поряд із іншими джерелами, й польських⁴⁴⁰. Польща цікавила Альбрика з тієї причини, що там були сильні позиції цистерціанців, до яких він сам належав⁴⁴¹. Так О. Майоров, досліджуючи проблему інформованості Альбрика про похід руського князя Романа Мстиславовича до Польщі 1205 р., дійшов висновку, що французький монах дізнався про це від ченців з монастирів у Малопольщі, заснованих цистерціанцями з абатства Морімон, сусіднього з монастирем Труа-Фонтен⁴⁴² і відомих там від середини XII ст.⁴⁴³

Хроніка містить інформацію про половців, котрі виступають під окресленням «*Comani*»⁴⁴⁴. Це повідомлення стосується взаємин номадів з Угорським королівством, і погоджуємося, – автор отримав його, радше, від угорських монахів⁴⁴⁵. У французького монаха перебував папський легат Яків із Пренеста, котрий впродовж 30–40-х рр. XIII ст. виконував ряд місій і в

⁴³⁹ Хаутала Р. Указ. соч. С. 120.

⁴⁴⁰ Майоров А. Русь, Византия и Западная Европа. С. 128.

⁴⁴¹ Там же. С. 138.

⁴⁴² Там же. С. 150, 152.

⁴⁴³ Dunin-Wąsowicz T. Rola cystersów w rozwoju kultury materialnej w Polsce wczesnośredniowiecznej // Cystersi w kulturze średniowiecznej Europy / red. J. Strzelczyk. Poznań : Uniwersytet im. A. Mickiewicza w Poznaniu, 1992. S. 9–24; Wyrwa A. Rozprzestrzenianie się cystersów w Europie Zachodniej i na ziemiach polskich // Cystersi w kulturze średniowiecznej Europy / red. J. Strzelczyk. Poznań : Uniwersytet im. A. Mickiewicza w Poznaniu, 1992. S. 43–44; Architektura opactw cysterskich : małopolskie filie Morimond / E. Łużyniecka, Zygmunt Świechowski, R. Kunkel ; [trans. M. Łuczkiwicz]. Wrocław : Oficyna Wydawnictwa Politechniki Wrocławskiej, 2008. 610 s.; Milecka M. Ogrody cystersów w krajobrazie małopolskich opactw filii Morimundu. Lublin : KUL, 2009. 412 s.; Drożdżik P., Wcześny M. Cystersi w Polsce. Nowy Sącz : GOLDRUK, 2009. S. 19; Milecka M. Badania ogrodów i kompozycji krajobrazowych cysterców w Polsce // Przyszłość badań nad historią i kulturą cysterską w Polsce / pod red. E. Łużynieckiej, A. Galar. Wrocław : TARS, 2011. S. 160.

⁴⁴⁴ Albrici monachi Triumphontium Chronicon / ed. P. Scheffer-Boichorst // MGH. Scriptores. Hannover : Impensis Bibliopoli Avlici Hahniani, 1874. T. 23. S. 911, 912, 920, 921, 948.

⁴⁴⁵ Майоров А. Русь, Византия и Западная Европа. С. 127; Spinei V. The Cuman bishopric – genesis and evolution. S. 423; Хаутала Р. Указ. соч. С. 140, 282;

Угорському королівстві. Завдяки йому до хроніки потрапили свідчення про відносини угорців з половцями⁴⁴⁶. Втім, про зв'язки номадів з польськими землями хроніст не згадав ні разу, хоча мусив такою інформацією володіти, бо перша половина XIII ст. у Галицькій землі й на Волині, як відомо, рясніла конфліктами угорсько-польського союзу з різними руськими князями, яким не раз на допомогу прибували половецькі сили. Нерідко, як показує дослідження М. Волощука, польські володарі разом з угорськими потрапляли й у половецький полон⁴⁴⁷. Інформація про номадів, відтак, могла черпатися авторами джерел і з усних переказів згодом звільнених бранців, як це мало місце після полонення 1221 р. в Галичі юного сімейства галицького короля Коломана та його дружини Саломеї у супроводі як угорських, так і польських вельмож. Частина з них випустили на волю на початку 1222 р. за результатами складних і тривалих перемовин.

Мовні запозичення між слов'янськими народами та половцями, відомі ще з середньовічної доби, у середині XX ст. дослідив А. Зайончковський. У результаті аналізу «*Куманського кодексу*» XIII ст. вчений дійшов висновків про запозичення ряду відомих на Русі слів саме від половців⁴⁴⁸. Зокрема, термін «булава», відомий лише на Русі та в Польщі, був однозначно перейнятий від них⁴⁴⁹. При цьому складно відповісти, на польських теренах він з'явився через Русь, чи, можливо, у результаті безпосередніх контактів з кочівниками.

Черговим свідченням джерел, пов'язаним із половцями, є так звана «*Сілезька татарська легенда*». Ще 1842 р. чеський вчений Франтішек Палацький (1798–1876) пов'язав повідомлення *Іпатіївського літопису* про вбивство німцями внучки чернігівського князя Михайла Всеволодовича (1179–1246) із чеською легендою замордування ними ж татарської княжни Кублаєвни,

⁴⁴⁶ Майоров А. Русь, Византия и Западная Европа. С. 127.

⁴⁴⁷ Волощук М. Руські бранці Арпадів та угорські бранці Рюриковичів XI–XIII ст.: порівняльний аспект // *Byzantinoslovasa*. Bratislava, 2020. R. VII. S. 128–129.

⁴⁴⁸ Zajączkowski A. Związki językowe połowiecko-słowiańskie. S. 18–20.

⁴⁴⁹ Ejusdem. *Studia orientalistyczne z dziejów słownictwa Polskiego*. Wrocław : Nakładem Wrocławskiego Towarzystwa Naukowego, 1953. S. 50.

що спричинило напад татар на Чехію. За його словами, така трансформація від руської княжни до татарки могла виникнути у зв'язку з тим, що вбитою мала бути представниця відверто східної зовнішності, половчанка, бо з половцями чернігівські князі підтримували «дружбу»⁴⁵⁰. Думку про вплив руського літопису на формування чеської легенди підтримали В. Пашуто та канадський історик Мартін Дімнік (*1941 р.)⁴⁵¹.

У літописі коротко повідомляється про те, що Михайло Всеволодович перед нашествям татар втік до П'ястів, а вбивство його внучки описане так: «иде в землю Воротьславскоу и приде ко мѣстоу Немѣцкомуу именемъ Серѣда оузрѣвши же Нѣмци како товара много есть избиша емоу люди и товара много ѿаша и оуноукоу его оубиша»⁴⁵². Думка про те, що під назвою «Серѣда» йдеться про місто Серадз на р. Варта (поблизу сучасного м. Лодзь)⁴⁵³ не витримала критики. Ряд істориків, з яких останнім О. Майоров, аргументовано довели, що руський князь направився до міста Сърода-Шльонська (пол. Środa Śląska), поблизу Вроцлава, котру у XIII ст. здебільшого населяли німці⁴⁵⁴. Це місто має й німецьку назву – Ноймаркт («Neumarkt in Schlesien»). У списку 1504 р. «Житія Святої Ядвіги» («*Vita Sanctae Hedwigis*») або «Легенди Святої Ядвіги» («*Legenda de vita beate Hedwigis quondam ducisse Slesie*») є розділ про те, як міська община Ноймаркту вбила дружину татарського володаря, після чого той з помсти напав на Польщу та Угорщину⁴⁵⁵. Схожість сюжетів очевидна, тому теза Ф. Палацького виглядає правдоподібнішою щодо Сілезької

⁴⁵⁰ Palacky F. Der Mongolen Einfall im Jahre 1241. S. 405.

⁴⁵¹ Пашуто В. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. С. 221; Dimnik M. The Dynasty of Chernigov, 1146–1246. New-York : Cambridge University Press, 2003. S. 358.

⁴⁵² Ипатьевская летопись. Стб. 784; Chronica Galiciano-Voliniana (Chronica Romanoviciana). S. 225–226.

⁴⁵³ Карпов А. Батый. Москва : Молодая гвардия, 2011. С. 188.

⁴⁵⁴ Zientara B. Cesarzowa tatarska na Śląsku – geneza i funkcjonowanie legendy // Kultura elitarna a kultura masowa w Polsce Późnego Średniowiecza / pod red. B. Geremka. Wrocław ; Warszawa ; Kraków ; Gdańsk : PAN, 1978. S. 177; Ejustdem. Walloons in Silesia in the 12th and 13th Centures // Quaestiones Mediae Aevi. 1981. Vol. 2S. 127–150; Майоров А. Михаил Черниговский в Силезии и битва под Легницею. С. 23.

⁴⁵⁵ Vita sanctae Hedwigis ducissae Silesiae / ed. A. Semkowicz // МРН. Lwów : Nakładem Akademii Umiejętności w Krakowie, 1884. T. 4. S. 562–563.

легенди. До того ж, уже з XIII ст. в Сілезії почали працювати чеські бенедиктинці, а особливо з другої половини XIV ст., коли край відійшов до Чеської Корони⁴⁵⁶. Ймовірно, саме через них у дещо зміненому варіанті легенда про вбивство татарки потрапила до Чехії.

Кілька десятиліть тому польським дослідником С. Соліцьким у складі «Всесвітньої хроніки Шеделя» («*Liber Chronicarum*») XV ст. (оригінал котрої зберігається у Вроцлавському університеті (шифр: XV F 142) було ідентифіковане окреме джерело, котре за початковим реченням «*Historia ducis Henrici, filii Sanctae Hedwigis, facta cum imperatore Turcorum sive Thartarorum in loco Wolstad, incipit*» («Починається історія дій князя Генріха, сина Святої Ядвіги, з турками, чи татарами у Вольстаді») автор назвав «*Історія князя Генріха*» («*Historia ducis Henrici*»), або коротко «*Історія*»⁴⁵⁷. Весь її текст мовою оригіналу з коментарями дослідника видано у польському періодичному журналі «Соботка» 1992 р.⁴⁵⁸ При зіставленні зазначеного джерела з інформацією «*Життя Святої Ядвіги*» 1504 р., С. Соліцький визначив, що татарську легенду автор «*Життя*» запозичив із «*Історії князя Генріха*»⁴⁵⁹. Нововідкрите джерело також повідомляє про вбивство жителями Ноймаркта татарки, що призвело до розорення Сілезії кочівниками⁴⁶⁰.

Відповідність інформації «*Історії князя Генріха*», «*Життя Святої Ядвіги*» та літописання не залишають сумнівів серед дослідників у тому, що європейські джерела й літопис говорять про одну й ту ж подію⁴⁶¹. У такому випадку виникає питання: чому у Сілезії внучка руського князя ототожнювалася з татаркою, «жінкою чужої віри»⁴⁶²? Непереконливою видається думка польського дослідника Бенедикта Зентари (1928–1983), що

⁴⁵⁶ Solicki S. Geneza legendy tatrskiej na Śląsku. S. 137–138.

⁴⁵⁷ Ibidem. S. 129.

⁴⁵⁸ Solicki S. «Historia ducis Henrici». S. 452–455.

⁴⁵⁹ Ibidem. S. 449–455; Ejustdem. Geneza legendy tatrskiej na Śląsku. S. 125–150.

⁴⁶⁰ Solicki S. «Historia ducis Henrici». S. 452.

⁴⁶¹ Zientara B. Cesarzowa tatarska na Śląsku. S. 177; Solicki S. Geneza legendy tatarskiej na Śląsku. S. 134–135; Майоров А. Михаил Черниговский в Силезии и битва под Легницей. С. 32.

⁴⁶² Vita sanctae Hedwigis. S. 561.

мешканці міста почувалися винними за смерть онучки князя Михайла й використали факт татарської навали, створивши легенду про смерть татарки, а не руської княжни⁴⁶³. Варто шукати якийсь «східний елемент» в обозі Михайла Всеволодовича. Джерела не повідомляють про наявність тісних зв'язків цього князя з половцями. Однак відомо, що серед руських володарів гілка Ольговичів, до котрої він належав, найактивніше підтримувала зв'язки з кочівниками.

Так, у 30-х рр. XIII ст. літопис неодноразово згадує у союзі з Михайлом Всеволодовичем Ізяслава, котрий постійно запрошував до їхньої коаліції проти Данила Романовича половців⁴⁶⁴. Хоча ідентифікація згаданого Ізяслава – досі предмет гострих суперечок, є підстави погодитися з М. Дімніком, який вважає його батьком Володимира Ігоревича (1186–1255), двоюрідного брата князя Михайла⁴⁶⁵. У такому разі союзник Михайла Всеволодовича був з роду, який вже не в одному поколінні зберігав тісний зв'язок з половцями, адже матір'ю Ізяслава Володимировича була половчанка Кончаківна⁴⁶⁶.

Половці не раз потрапляли до складу коаліцій обох названих руських володарів та мазовецького князя Конрада (1183–1247), до якого, згідно з літописом, і втікав Михайло в роки татарської загрози («возвелъ бо башеть на Данила Михаиль и Изаславъ Лахъ и Роусъ и Половецъ множество»)⁴⁶⁷. Наведені факти дозволяють припустити, що в обозі Михайла Всеволодовича, пограбованого поблизу Сьроди-Шльонської, були половці, що й призвело до «отатарення» цієї делегації. Зрештою, «східний елемент» міг бути присутнім серед речей половецького походження, супроводу чи зовнішнього вигляду безпосередньо когось із представників роду Ігоревичів, які через шлюби з кочівниками, ймовірно, мали монголоїдні риси. Не виключено, що у складі табору, що втікав від татар, була присутня й представниця жіночого роду

⁴⁶³ Zientara V. Cesarzowa tatarska na Śląsku. S. 177.

⁴⁶⁴ Ипатьевская летопись. Стб. 772, 773, 775; Chronica Galiciano-Voliniana (Chronica Romanoviciana). S. 188–189, 193, 198.

⁴⁶⁵ Димник М. Борьба за Галич между Даниилом Романовичем и Михаилом Всеволодовичем (1235–1245 гг.) // ROSSICA ANTIQUA. Исследование и материалы. 2013. № 1. С. 58.

⁴⁶⁶ Ипатьевская летопись. Стб. 659.

⁴⁶⁷ Там же. Стб. 775.

Ігоревичів (якщо князь втікав від татар, то мав брати з собою й сім'ю), котра загинула від рук нападників, що й призвело до трансформації події у легенду про смерть татарської княжни.

У контексті активних відносин між Польщею і Руссю XI–XIII ст. дивним є факт обмеженої кількості інформації про половців (близько пов'язаних з руськими князями) у головних польських джерелах – анналах та хроніках. До того ж номади підтримували відносини з Угорщиною та Візантією, з якими польські князі також зберігали активні відносини. Відтак питання, чому польські хроністи так мало згадують про активних у регіоні кочівників, цілком закономірне.

Яскравим прикладом цього парадоксу слугує «Угорсько-польська хроніка» XIII ст. Згідно з дослідженнями М. Гомзи, її текст постав при дворі галицького короля Коломана чи князя Андрія (1210–1233) – відповідно, другого і третього синів угорського короля Андрія II, тісно пов'язаного з номадами. Однак анонімний автор, вочевидь, маючи на меті відобразити іншу сюжетну лінію твору, взагалі не згадує про них, при тому, що користався й угорськими, і ромейськими джерелами⁴⁶⁸, у котрих, як відомо, міститься більш ніж достатньо відомостей про цих степовиків.

Підводячи підсумки, вважаємо, що у середньовічній Польщі кочівники зі Сходу не становили особливого зацікавлення, а згадувалися лише епізодично, як це можна побачити на прикладі анналів (рочників). Натомість польські хроністи на сторінках своїх розлогих наративів, не проявляючи надмірного інтересу до половців, неодноразово нотували їхню присутність в землях П'ястів, застосовували щодо них окреслення, властиві середньовічному грецькому, німецькому, угорському історіописанню. Звідси – роззосередженість джерельних звісток про номадів та потреба їх комплексного узагальнення для конструювання характерного образу половців у польській історичній думці означеного часового проміжку.

⁴⁶⁸ Homza M. Uhorsko-poľská kronika. S. 29.

Однак вузловим є питанням про причини настільки мізерної кількості повідомлень про них, всупереч дійсно активним дво- і тристороннім контактам за посередництвом інших династій, зокрема з Русі та Угорщини.

3.2. Військово-політичні контакти між П'ястами і половцями XI–XIII ст.

3.2.1. Половці у русько-польських відносинах

Із джерел та наукових досліджень добре відомо, що половці під час перебування у Європі найбільше підтримували відносини з руськими князями, а також з володарями Угорщини, Візантії, Болгарії тощо. Беручи до уваги географічне положення Польщі та її контакти з вказаними країнами, зрозуміло, що поляки чи місцева керівна династія П'ястів постійно пересікалися з цими кочівниками.

Уперше половці й поляки спільно згадуються *«Повістю временних літ»* під 1092 р. у короткій нотатці про військові дії теребовлянського князя Василька Ростиславовича (1066–1124), коли він разом із номадами заатакував ляхів, тобто поляків⁴⁶⁹. Сюжет згодом був запозичений Я. Длугошем⁴⁷⁰, маючи й певну історіографічну традицію. Так С. Плетньова зазначила, що невідомо, був це військовий союз проти Польщі, чи половці виступали лише як найманці руського князя⁴⁷¹. О. Головка звернув увагу на активність кочівників у карпатському регіоні і на боротьбу з ними угорців наприкінці XI ст. На думку історика, це все може свідчити про порозуміння між ними та Ростиславовичами на початку 20-х рр. XII ст., а спільний напад на Польщу ті здійснили, скорис-

⁴⁶⁹ «Воеваша Половцѣ Лахи с Васильемъ Ростиславличем», Ипатьевская летопись. Стб. 206.

⁴⁷⁰ «[...] ingressus torrenter et festine», Dlugossi Ioannis. Annales. T. 3-4. S. 146; Długosza Jana. Roczniki. T. 3–4. S. 174.

⁴⁷¹ Плетнева С. Половцы. С. 42.

тавшись із кризи в державі П'ястів⁴⁷². М. Фонт вважає, що Володар використовував половецьку допомогу й під час боротьби за землі померлого брата⁴⁷³.

Князь Василько з половцями неодноразово нападали на Польщу. Після його осліплення автор літопису цитує володаря так: «Азь бо Лахомъ много зла створихъ и еще есмь хотѣль створити и мьстити Русьскую землю»⁴⁷⁴. Аргументом на підтримку думки про союз Ростиславовичів і половців у боротьбі з П'ястами слугує наведена інформація польських джерел про спалення містечка Віслиці, де польські аннали винуватцями назвали половців, а хроніки – Володимирка Володаревича. Згадана акція відбулася після викупу останнім свого батька з польського полону, куди той потрапив 1122 р.⁴⁷⁵ Про половецький грабіжницький напад на Польщу на початку XII ст. повідомляла й «Хроніка» Галла Аноніма. Переповідаючи діяльність Болеслава Кривоустого, автор згадує про його боротьбу проти кочівників 1101 р.⁴⁷⁶ Хроніст детально описав хід подій: про те, як половці розділилися на декілька частин і вночі форсували Віслу, а зранку, напавши, набрали здобичі. Привертає увагу заключення Галла, що ті «планували як завжди грабувати Польщу»⁴⁷⁷. На основі цих слів автора можна припустити, що їхні напади могли часто повторюватися. Слушною є думка, що згадана Галлом атака номадів відбулася за участі, а то й провокації Ростиславовичів, бо саме через їхні землі проходив маршрут степовиків на захід⁴⁷⁸, відповідно, дивним було б якби їхній перехід через ці території відбувся без певної домовленості з її володарем.

⁴⁷² Головка А. Древняя Русь и Польша. С. 60.

⁴⁷³ Фонт М. Роль соседних кочевников в формировании древнерусских княжеств южного региона // Место России в Евразии. The Place of Russia in Eurasia. Budapest : Magyar Ruzsisztikai Intézet, 2000. С. 62.

⁴⁷⁴ Ипатьевская летопись. Стб. 240.

⁴⁷⁵ Головка О. Русь і руські князівства на сторінках польських нарративних джерел // Terra Cossacorum : Студії з Давньої і Нової історії України [Наук. збірник на пошану доктора історичних наук, проф. В. Степанкова]. Київ : Інститут історії НАН України, 2007. С. 363.

⁴⁷⁶ Galla kronika. S. 441.

⁴⁷⁷ Ibidem. S. 441.

⁴⁷⁸ Головка А. Древняя Русь и Польша. С. 57.

У Кадлубка розширене повідомлення Аноніма скорочено до одного речення: «Знову парти [тобто половці – *I. T.*] пустошили кордони Польщі»⁴⁷⁹. У Я. Длугоша стаття про ці події практично копіює повідомлення Галла Аноніма про напад половців та перемогу над ними Болеслава I Хороброго, однак з тією умовою, що компілятор героями дійства називає не половців, які у Галла були єдиними нападниками, а заміняє їх руськими князями⁴⁸⁰. Зіставлення повідомлень наведених джерел дозволяє стверджувати, що, однозначно, на рубежі XI–XII ст. відбувся напад русько-половецької коаліції на польські землі. Для нашого дослідження несуттєво, які руські князі у цьому брали участь, вагомим є факт присутності половців. Те, що Анонім згадує лише їх, а пізніший автор з XV ст. Я. Длугош, (котрий, без сумнівів, користувався текстом першого при написанні статті 1101 р.) замість степовиків називає русь, наводить на такі спостереження: 1) автор XV ст. зіставив повідомлення Галла Аноніма та невідомого руського джерела, де з першого у розширеній формі «списав» хід подій, а з другого – учасників. 2) Я. Длугош свідомо замінив руськими князями половців (або упустив останніх, якщо користався ще й руським джерелом), бо знав половців лише у контексті їхніх відносин з руссю, відповідно у цьому випадку ототожнив їх, або хотів перекласти вину за грабіжницький напад на польські землі на русь, котрі неодноразово воювали з польськими князями (на відміну від половців). До того ж хроніст негативно й вороже сприймав руського сусіда, що чітко простежується в його праці⁴⁸¹.

⁴⁷⁹ «rursus [...] Parthi Polonie fines populantur», *Chronica Polonorum Magistri Vincentii dicti Kadlubek*. S. 70; *Mistrz Wincenty (tzw. Kadłubek). Kronika Polska*. S. 94.

⁴⁸⁰ *Galla kronika*. S. 441–442; *Długoszi Ioannis. Annales*. T. 3–4. S. 249–251; *Długosza Jana. Roczniki*. T. 3–4. S. 206–208.

⁴⁸¹ *Długoszi Ioannis. Annales*. T. 3–4. P.121, 321, 330; *Ejusdem*. T. 5–6. *Varsaviae* : PAN, 1973. S. 204–205; *Ejusdem*. T. 7–8. *Varsaviae* : PAN, 1975. S. 58, 125; *Długosza Jana. Roczniki*. T. 3–4. S. 143, 391, 401; *Ejusdem*. T. 5–6. *Warszawa* : PWN, 1973. S. 254–255; *Ejusdem*. T. 7–8. *Warszawa* : PWN, 1974. S. 71, 157.

У 20–60-і рр. XII ст. відносини між руськими князями та половцями перейшли в етап укладення перманентних союзів⁴⁸². Як тільки князі почали укладати домовленості з половецькими володарями, кочові загони перетворилися на відносно надійну, хоча й непостійну військову підтримку. На жаль, у сучасній історіографії половецький чинник у відносинах між Руссю та Польщею практично ігнорується. Беручи до уваги характер тогочасних русько-половецьких взаємин, вважаємо за правдоподібне надання половцями підтримки князям у конфліктах з П'ястами. Наприклад, під 1120 р. в літописі читаємо, як Володимир Мономах (1053–1125) послав свого сина Андрія «з поганими», тобто половцями, «з ляхами воювати»⁴⁸³.

У 40-х рр. XII ст. київський князь Всеволод Ольгович (1139–1146) налагодив мирні відносини з краківським князем Володиславом (1105–1159). Літопис під 1141 р. згадує про видання руським князем своєї дочки «у ляхи»⁴⁸⁴. Під наступним літописець уточнив, що видано її за Болеслава Високого (1127–1201) («дчѣрь свою Звѣнисловоу в Лахы за Болеслава»)⁴⁸⁵, сина краківського володаря. Тоді ж літописець неодноразово нотував підтримку один одного між руським і польським правителями⁴⁸⁶. Вінцентій Кадлубек у боротьбі між синами Болеслава III Кривоустого постійно фіксував «іноземців» на боці Володислава⁴⁸⁷. Ймовірно, це були руські союзники⁴⁸⁸, разом з якими брали участь у «польських подіях» і половці, бо 1140 р. київський князь налагодив з ними мирні відносини⁴⁸⁹. Принаймні літописом у поході Всеволода на Галич у

⁴⁸² Історія відносин між половцями і Руссю умовно поділена в історіографії на чотири періоди (Плетнева С. Половецкая земля С. 265-266). Доба 20–60-х рр. XII ст. стосується другого етапу.

⁴⁸³ «Посла Володимеръ Андрѣа с поганьыми на Лахы», Ипатьевская летопись. Стб. 286.

⁴⁸⁴ Там же. Стб. 308.

⁴⁸⁵ Там же. Стб. 313.

⁴⁸⁶ Там же. Стб. 313–319.

⁴⁸⁷ Chronica Polonorum Magistri Vincentii dicti Kadlubek. S. 120–122; Mistrz Wincenty (tzw. Kadłubek). Kronika Polska. S. 161–162.

⁴⁸⁸ Головка О. Русь і руські князівства на сторінках польських наративних джерел. С. 365.

⁴⁸⁹ Ипатьевская летопись. Стб. 308.

1146 р. серед його союзників вказуються половці й зять Болеслав – «и Болеслава Ладьскаго кн̄за зата своѣ и Половцѣ дикѣи вси»⁴⁹⁰.

Названих «диких половців» С. Плетньова ділила на дві групи, одна з яких локалізувалася десь на заході від Київського князівства⁴⁹¹. Імовірно, саме вони 1159 р. підтримали князя Івана Берладника, землі якого були у Прутсько-Дністровському межиріччі. Його галицький супротивник Ярослав Володимирович, прозваний у «Слові о полку Ігоревім» Осмомислом († 1187), заручившись підтримкою угорського короля Гейзи II (1146–1172) і польських правителів, рушив проти Івана. Літопис повідомляє, що Іван «же тогда оуполошивъса ѣха в поле къ Половцемъ и шедъ с Половци и ста в городехъ Подунаискыѣхъ»⁴⁹². Згідно з літописом, битва між двома коаліціями, за участі половців та поляків по різні ворогуючі боки, відбулася у містечку Ушиці⁴⁹³.

У *Київському літописі* 60-х рр. XII ст. декілька разів згадується воєвода Володислав Воротиславич (?), поляк за походженням («Ростиславъ Володислав Лях») на службі у смоленських Ростиславовичів⁴⁹⁴. Знаково те, що він принаймні тричі контактував із половцями⁴⁹⁵. Літопис під 1167 р. зазначає, що під час нападів степовиків на грецьких купців київський князь Ростислав Мстиславович (?–1167/68) відправив воєводу захистити їх від номадів: «Половци вже кн̄зи не в любви живуть шедше в порогы начаша пакостити Гречникомъ и посла Ростиславъ Володисла(вѣ) Лаха с вои и възведоша Гречникы»⁴⁹⁶. Під 1170 р. двічі згадується Володислав у боротьбі руських князів проти кочівників⁴⁹⁷.

⁴⁹⁰ Там же. Стб. 319.

⁴⁹¹ Плетнева С. Половцы. С. 91.

⁴⁹² Ипатьевская летопись. Стб. 355.

⁴⁹³ Там же. Стб. 355.

⁴⁹⁴ Там же. Стб. 526, 549.

⁴⁹⁵ Про Володислава Ляха див.: Nagirnyy V. Antroponimizacja etnonimu «Ляхи» na Rusi w XI–XII w. // *Colloquia Russica. Publication from the 9th International Scientific Conference, Przemyśl, December 5th–8th* / ed. V. Nagirnyy and T. Pudłocki. Kraków, 2019. Series I. T. 9 : Rus' and Poland (10th–14th centuries). 2018. S. 197–205.

⁴⁹⁶ Ипатьевская летопись. Стб. 526.

⁴⁹⁷ Там же. Стб. 549, 562–563.

Цікавими для нас є події 1182 р., коли польські війська краківсько-сандомирського князя Казимира Справедливого оточили руське місто Берестя. Як писав В. Кадлубек, «на допомогу містові прийшов князь Всеволод зі всіма володимирськими князями, галицькими воїнами, з найманцями, з тисячами партів»⁴⁹⁸, тобто половців. Окрім Кадлубка, лаконічно розповідає про цю битву «*Великопольська хроніка*»⁴⁹⁹. Коротко про це йдеться у *Краківському капітульному* («князь Казимир перемиг русь») ⁵⁰⁰ та *Траському рочниках*⁵⁰¹. Одним з вагомих елементів окресленого повідомлення Кадлубка є поєднання відомостей про берестську кампанію з подіями здобуття польськими військами Галича 1189 р., про що автор вестиме мову дещо пізніше⁵⁰².

Руські джерела не згадують про цю подію взагалі, що дало підставу Н. Щавелевій сумніватися в її історичності⁵⁰³. Однак, навіть якщо ця битва вигадана, для нашого дослідження вагомою є згадка автором партів у складі військ руських князів, що справедливо породжує питання про джерела інформації самого Кадлубка. Можливо, очима хроніста, спільне з руссю перебування половецьких військ у землях П'ястів було звичним явищем. Не виключено, що у середньовічній Польщі добре знали про номадів як руських найманців і, правдоподібно, за таких умов, у цьому статусі вони неодноразово могли спільно з руськими князями воювати проти П'ястів. Польські автори просто не приділяли уваги половцям-найманцям, котрі виступали як військова підтримка, а не самостійна сила. У «*Великопольській хроніці*», говорячи про боротьбу князя Казимира проти русі, автор написав, що руські князі поклалися радше на велику кількість своїх військ, ніж на їхню якість⁵⁰⁴.

⁴⁹⁸ «Cum parthorum milibus urbis subsidio», *Chronica Polonorum Magistri Vincentii dicti Kadlubek*. S. 157.

⁴⁹⁹ *Cronica Poloniae Maioris*. S. 61–62; *Kronika wielkopolska*. S. 166–167.

⁵⁰⁰ «Dux Kazimirus devicit Ruthenos», *Rocznik kapitulny krakowski*. S. 799.

⁵⁰¹ *Rocznik Traski*. S. 835.

⁵⁰² «*Великопольська хроніка*» також у цих подіях згадує партів. Див.: *Cronica Poloniae Maioris*. S. 61; *Kronika wielkopolska*. S. 167.

⁵⁰³ Щавелева Н. Указ. соч. С. 128.

⁵⁰⁴ «Ipsum animose aggreditur plus de multitudine copiosa quam destrenuitate suorum presumens», *Cronica Poloniae Maioris*. S. 61.

Більшість руських військ мали становити найманці, тому половці згадуються як значна частина руських військ.

У ході активних дій Ольговичів у боротьбі за Галицькі землі на початку XIII ст. польські князі також неодноразово стикалися із половцями. Під 1206 р. *Лаврентіївський літопис* у складі союзу Ольговичів та Ігоревичів, які направилися з Києва на Галич, згадує половців («Половци придоша к ним мнози»⁵⁰⁵). Водночас «ляхи», рушили на Володимир («а ѿшнолѣ Лахове поидоша на Володімерь»⁵⁰⁶). Повідомлення літопису вказує на те, що це мала бути спільна операція проти угорського короля Андрія II. Однак до об'єднаних дій цієї коаліції так і не дійшло – Андрій під волинським Володимиром порозумівся з Лешком Білим («король же шмиривъ Лахы») ⁵⁰⁷. Б. Влодарський припустив: з огляду на факт, що станом на 1210/1211 р. у Перемишлі сидів Святослав Ігоревич (1177–1210/1211), то, ймовірно, з тогочасним краківсько-сандомирським володарем було укладено якусь домовленість ⁵⁰⁸. До того ж, дочка руського князя Агафія (?–1247) вийшла заміж за його молодшого брата – мазовецького князя Конрада ⁵⁰⁹. Згаданий Святослав Ігоревич був онуком половчанки, що додає ймовірності використання ним підмоги степовиків.

Під час широкомасштабної кампанії проти Ігоревичів влітку – восени 1210/1211 р., ініційованої галицькими боярами та підтриманої угорським королем, *Іпатіївський літопис* вказував, що на боці коаліції брав участь відправлений також князем Лешком Судислав Бернатович («ѿ Лестка из Лаховъ Соудиславъ Бернатовичъ со многими Поланы»). Натомість Роман Ігоревич (?–1210/1211), змушений захищатися від ворога, привів на допомогу

⁵⁰⁵ Лаврентьевская летопись // ПСРЛ / пред. С. Кюсса. Т. 1. М.: АРК, 1997. Стб. 426.

⁵⁰⁶ Там же.

⁵⁰⁷ Там же. Стб. 427.

⁵⁰⁸ Włodarski B. Polska i Ruś. S. 44.

⁵⁰⁹ Войтович Л. Княжа доба. С. 411; Волощук М. До питання присутності русинів при дворі княгині Агафії Святославівни (між 1207/1209–1247/1248) – дружини мазовецького князя Конрада // *Inter Regnum et Ducatum. Studia ofiarowane Profesorowi Janowi Tęgowskiemu w siedemdziesiątą rocznicę urodzin* / red. Piotr Guzowski, Marzena Liedke i Krzysztof Boroda. Białystok, 2018. S. 633–657.

половців⁵¹⁰. Однак з розповіді літописця випливає, що бойові дії розгорнулися між угорсько-половецькими військами, допоміжні руські та польські сили не прибули («не приѣхалѣ Лаховѣ и Роусь»)⁵¹¹.

Сутички поляків з половцями князя Котяна (?–1241) в землях Рюриковичів 20–30-х рр. XIII ст. слід пов'язувати з родинними зв'язками галицького володаря Мстислава Мстиславовича (1180–1228) (відомо, що він був одружений з дочкою Котяна). Так, на початку 1219 р. угорсько-польське військо було переможене руськими силами на Волині. У літописі побіжно описано й роль кочівників у цих подіях⁵¹². О. Головка вважає, що причиною такої уваги слугувала зацікавленість літописця передусім діяльністю руських володарів⁵¹³. Але, зі слів цього ж автора, якби не Мстислав з половцями, то руські князі зазнали б у цій війні поразки («Не бѣ бо има помощи ни ѿ кого же развѣе ѿ Ба̄ дондеже приде Мъстиславъ с Половци»)⁵¹⁴.

Не менш вагомою є спершу перемога навесні 1221 р. під Галичем угорсько-польських сил військами князя Мстислава Мстиславовича в союзі із половцями, а згодом облога отаборених за стінами Успенського собору юних Коломана та Саломеї, їхнього найближчого оточення. До полону переможців (зокрема й половців) потрапило чимало знаті, викликавши небувалий досі резонанс не тільки в літописанні, а й у польських джерелах⁵¹⁵.

Наступною подією, в якій по різні боки конфлікту руських правителів брали участь половці та поляки, була війна тестя Мстислава Мстиславовича з його зятем Данилом Романовичем 1224 р. Згідно з літописом, за намовою белзького володаря Олександра Всеволодовича (?–1234), князь Мстислав

⁵¹⁰ Ипатьевская летопись. Стб. 725; Chronica Galiciano-Voliniana (Chronica Romanoviciana). S. 34–35.

⁵¹¹ Ипатьевская летопись. Стб. 725; Chronica Galiciano-Voliniana (Chronica Romanoviciana). S. 36.

⁵¹² Ипатьевская летопись. Стб. 736–737; Chronica Galiciano-Voliniana (Chronica Romanoviciana). S. 76–77.

⁵¹³ Головка О. Б. Половецький фактор. С. 64.

⁵¹⁴ Ипатьевская летопись. Стб. 736; Chronica Galiciano-Voliniana (Chronica Romanoviciana). S. 76.

⁵¹⁵ Докладно про подію: Волощук М. Руські бранці Арпадів. С. 128. прим. 39–40.

запросив до себе половців і збирався йти військовим походом на поляків, котрі в той час підтримували князя Данила: «И быѣ по сихъ приведѣ Мъстиславъ Котана и Половци многы и Володимера Киевьского твораса на Лахы ида»⁵¹⁶. До військових дій так і не дійшло. Як зазначив Д. Домбровський, у Перемишлі відбувся князівський з'їзд, на якому князя-інтриганта Олександра викрили, і супротивники швидко дійшли згоди⁵¹⁷.

Погоджуємося з думкою про те, що саме факт тодішньої появи половців був використаний місцевими противниками князя Мстислава як аргумент для нової інтриги⁵¹⁸. Літопис повідомляє, що галицький боярин Жирослав⁵¹⁹ пустив слух серед бояр про те, що правитель збирається їх «предати тестеви своєму Котаню на избитье»⁵²⁰. Те, що бояри спробували використати присутність степовиків у Галичі проти Мстислава, засвідчує значний вплив їхніх сил на місцеве населення й еліти.

Правдоподібно, не без участі половців проходили й події у Галичі 1226–1227 рр., коли угорський король Андрій разом з поляками пішов війною проти галицького володаря Мстислава. Сили краківського палатина Пакослава та угорського короля напали на Перемишль, а згодом й на інші порубіжні міста, однак опір військ Мстислава Мстиславовича разом із союзними половцями врешті зупинив просування ворога⁵²¹.

Після смерті князя Мстислава 1228 р. номади переорієнтувалися на інших руських князів. Зокрема, вони, як і окремі польські володарі, увійшли до коаліції київських та чернігівських князів. Водночас, деяких кочовиків служити саме йому також зумів переконати Данило Романович. У літописі читаємо, що Данило сам поїхав до мазовецького правителя Конрада просити допомоги, а

⁵¹⁶ Ипатьевская летопись. Стб. 746; *Chronica Galiciano-Voliniana (Chronica Romanoviciana)*. S. 105.

⁵¹⁷ Dąbrowski D. *Daniel Romanowicz krol Rusi (ok. 1201–1264)*. S. 126.

⁵¹⁸ Головка О. Половецький фактор. С. 67; Włodarski B. *Polska i Ruś*. S. 85.

⁵¹⁹ Волощук М. «Русь» в Угорському королівстві. С. 182–184.

⁵²⁰ Ипатьевская летопись. Стб. 747; *Chronica Galiciano-Voliniana (Chronica Romanoviciana)*. S. 107–108.

⁵²¹ Ипатьевская летопись. Стб. 749; *Chronica Galiciano-Voliniana (Chronica Romanoviciana)*. S. 113–115.

свого боярина Павла відіслав до Котяна: «Данило бо творащоус миръ сотворити с ними перевода ими и ѣха в Лахы по помощь а Павла своего посла ко Котаневы река ѿче измати воиноу сю приими ма в любовь собѣ ѿн же ѣхавъ вза землю Галичьскоую иде в землю Половецкоую и не ѿбратиса к нимъ бѣ»⁵²².

Наступним прикладом спільних польсько-половецьких заходів в землях Рюриковичів слугують події 1230 р., коли обидві сторони підтримували Данила Романовича проти угорського короля Андрія II. Йдеться про намір «молодшого короля», принца Бели (майбутній король Бела IV, 1235–1270), при підтримці інших половецьких загонів князя Беговарса оволодіти Галичем. Літопис нотує події так: «Даниль же приведе к собѣ Лахы и Половцѣ Котаневы а оу корола бѣахоу Половци Бѣговарьсови»⁵²³. Вчені вважають, що Беговарс з літопису – це відомий з угорських джерел Бортс⁵²⁴. Близько 1229 р. католицькі місіонери охрестили його разом з усією ордою, після чого він підпорядкувався спеціально створеному в Мілково католицькому єпископству⁵²⁵.

Ще в другій половині 20-х рр. XIII ст. в половецькі степи з Угорщини проникли домініканські монахи, які заснували тут католицьку єпископію, що провадила місіонерську діяльність серед кочівників, а припинила існувати, за повідомленням угорського хроніста Рогерія, після нападу монголів 1241 р.⁵²⁶ Так, участь охрещеного половецького володаря у війську короля не викликає подиву, як і те, що в Галичі перебували половці по обидві сторони конфлікту. Коли восени 1230 р. угорські війська рушили на Галич, Данило Романович уже встановив мир з Котяном, про що свідчить згадана вище літописна цитата. Контакти обох сторін (половців та поляків) у подібних випадках розвивалися, радше, на тлі військових подій, безпосередньо залежачи від їхнього перебігу.

⁵²² Ипатьевская летопись. Стб. 753; *Chronica Galiciano-Voliniana (Chronica Romanoviciana)*. S. 128–129.

⁵²³ Ипатьевская летопись. Стб. 761; *Chronica Galiciano-Voliniana (Chronica Romanoviciana)*. S. 151.

⁵²⁴ Пашуто В. Русь. Прибалтика. Папство С. 578.

⁵²⁵ Там же.

⁵²⁶ *Epistola magistri Rogerii im Miserabile Carmen* // *SRH. Budapestini: Typographiae Reg. Universitatis Litter. Hung. sumptibus*, 1938. Т. 2. Р. 564.

Близько 1235 р. окремі польські та половецькі підрозділи підтримали вже не Данила, а його ворогів – Михайла Всеволодовича та Ізяслава Володимировича (?) – в їхньому спільному поході на Галич. Літописець повідомив, що князі Михайло та Ізяслав привели проти Данила: «Бо башеть на Данила Михайль и Изаславъ Лахъ и Роусь и Половецъ множество»⁵²⁷. Під «ляхами» тут слід вбачати військо мазовецького князя Конрада. Відповідно до припущення українського дослідника Миколи Котляра (*1932 р.), той був дуже незадоволений контактами Данила з литовськими володарями, від нападів яких потерпали мазовецькі землі, натомість від колись союзного руського сусіда допомоги не надходило⁵²⁸. З ходу подій випливає, що «половци же придоша в землю Галичькоюю не восхотѣша ити на Данила вземшю всю землю Галичькоюю возвратишася»⁵²⁹. Невідомо, котрий половецький командувач допомагав ворогам Данила, але, напевно, йшлося про якусь іншу орду. Цілком припустимо, в цих подіях Котян підтримав якраз Данила Романовича, і, можливо, саме тому половці з ворожого клану не захотіли з ним воювати.

Правдоподібно, у цей період князь Данило вже мав сталих половців-союзників. Важко визначити, були це половці Котянової орди чи якоїсь іншої, але факт підтримки степовиками Данила виглядає досить переконливо. Літопис упродовж 30–40-х рр. XIII ст. неодноразово згадував «половців Данилових». Імовірно, багато хто з номадів перейшов на службу до нього впродовж 1230–1240 рр. у зв'язку із появою в степах монголів. У ці роки половці неодноразово згадуються в складі військ Романовичів⁵³⁰. Більше того, ймовірно, степовики потрапили до найближчого кола слуг Данила, бо під 1243 р. знаходимо згадку

⁵²⁷ Ипатьевская летопись. Стб. 775; Chronica Galiciano-Voliniana (Chronica Romanoviciana). S. 197.

⁵²⁸ Галицько-Волинський літопис. Дослідження. Текст. Коментар. С. 3.

⁵²⁹ Там само.

⁵³⁰ Осіп'ян О. Поширення християнства серед половців в XI–XIII ст. // Київська старовина. 2005. № 1. С. 9.

про те, що князю у Холмі приносить інформацію про небезпеку від монголів «Половчинь его именемь Актаи»⁵³¹.

Однією з останніх вагомих подій в історії південно-західних земель Русі, в якій істотна роль належала половцям та полякам, була битва під Ярославом 17 серпня 1245 р. Тоді спільно з волинськими князями проти угорців, поляків та Ростислава Михайловича виступили половці, котрі першими й розпочали битву, здійснивши атаку на ворожі війська: «И приѣхаша Половци напередъ и приѣхавше видиша стада ихъ»⁵³². Як відомо, битва закінчилася поразкою угорсько-польського війська, чимало вельмож потрапило до полону Романовичів або загинули на полі бою⁵³³.

Наведені, зіставлені на основі руських літописів та польських хронік факти засвідчують, що половці та поляки як союзники й безпосередні учасники бойових дій брали активну участь у міжкнязівських конфліктах на Русі. В будь-якому випадку, між ними мав місце безпосередній постійний контакт. За логікою – це сприяло двостороннім зв'язкам, як видно з присутності «половецької крові» у представників династії П'ястів упродовж XI–XIII ст. та подій понад 30-річної боротьби за спадщину австрійської династії Бабенбергів другої половини XIII ст.

3.2.2. Половці-кумани та польські князі у боротьбі за австрійські землі (1246–1278 рр.)

В історичній науці неодноразово вивчали використання половецької військової сили різноманітними князями з династії Рюриковичів у боротьбі за

⁵³¹ Ипатьевская летопись. Стб. 794; Chronica Galiciano-Voliniana (Chronica Romanoviciana). S. 257. Див. також про Актая: Jusupović A. Elity ziemi Halickiej i Wołyńskiej w czasach Romanowiczów (ok. 1205–1269). Studium prozopograficzne. Kraków : Avalon, 2013. S. 101–102.

⁵³² Ипатьевская летопись. Стб. 802; Chronica Galiciano-Voliniana (Chronica Romanoviciana). S. 276.

⁵³³ Волощук М. М. Просопографічні студії битви під Ярославом 17 серпня 1245 року // Colloquia Russica / за ред. В. Нагірного і М. Волощука. Івано-Франківськ ; Краків : Лілея НВ, 2017. Series II. V. 3 : Данило Романович і його часи. С. 103–122.

руські землі⁵³⁴, коли степовики часто перетиналися з іншим зацікавленим сусідом – П'ястами, даючи останнім належну інформацію про себе та свою діяльність. При цьому практично відсутній інтерес вчених до участі кочівників у різноманітних міждинастичних конфліктах, що спорадично розгорталися на континенті. При цьому джерела не раз згадували і номадів, і польських князів у подіях поза Руссю.

Завдання підрозділу – простежити участь обох суб'єктів у тривалому міждинастичному конфлікті впродовж 1246–1278 рр., відомого в історіографії під назвою «боротьба за Бабенберзьку спадщину»⁵³⁵.

Названа суперечка розгорілася навколо австрійських земель після смерті останнього представника династії Бабенбергів Фрідріха II Войовничого (1210–1246). За його правління Австрія перетворилася в одне з наймогутніших герцогств Священної Римської імперії, а відсутність спадкоємця чоловічої статі стала приводом до зазіхання на ці території німецького імператора, чеського та угорського королів, які у своїх політичних інтригах часто використовували сусідні сили. Як результат – у 32-літній боротьбі взяли участь династи більшості держав так званої Молодшої Європи, зокрема польські та руські правителі, а також степовики. Половців задокументовано серед військової допоміжної сили: у складі військ угорського короля («кумани») та руських

⁵³⁴ Головка О. Половецький фактор. С. 60–72; Толочко П. Указ. соч. С. 129–149.

⁵³⁵ Флоровский А. Указ. соч. С. 212–239, 251–254; Barciak A. Polacy w bitwie pod Suchymi Krutami. S. 9–16, 20–23; Ejusdem. Między Polską a Czechami. S. 40–56; Dąbrowski D. Daniel Romanowicz król Rusi. S. 319–328, 335–349, 422–426; Ejusdem. Stosunki polityczne Lwa Daniłowicza z sąsiadami. S. 46–50; Mika N. Walka o spadek po Babenbergach (1246–1278); Ejusdem. Wyprawa wojenna księcia Daniela Romanowicza. S. 145–158; Войтович Л. Лев Данилович и загадки «австрийского узла» (1272–1278) // ROSSICA ANTIQUA. Исследование и материалы. 2011/2 (4). С. 134–135; Його ж. Загадки австрійського узла (1272–1278). С. 11–22; Майоров А. В. Поход русских войск в Моравию и борьба за «австрийское наследство» в 1252–1253 гг. С. 49–54; Александрович В., Войтович Л. Король Данило Романович // Славетні постаті Середньовіччя. Біла Церква : Видавець Олександр Пшонківський, 2013. Вип. 3. С. 32–141, 202–206; Паршин І. Галицькі війська у битві при Дюрнкруті 1278 року. С. 58–59; Його ж. «Rex Russiae» у битві на річці Лейті. С. 123–132; Комендова Й. Опавський поход Даниїла Романовича : чеський вигляд // Colloquia Russica. Rurikids in dynastic relations : politics, customs, culture, religion (10th–16th C.) Publication after 4th International Conference, Mogilno, 14–16th November, 2013 / ed. V. Nagirnyy. Kraków, 2014. Series I. Vol. 4. S. 85–192; Roháč P. Voj o babenberské dedičstvo a I. česko-uhorská vojna 1252–1254 // Vojenská história. 2016. R. 1. S. 18–42; Федорук А. Назв. праця. С. 223–248 та ін.

князів («половці»). У цих подіях польські володарі занотовані по обидва боки ворогуючих сторін, тому з кочівниками одні представники династії П'ястів стикнулися як із союзниками, інші – як із противниками.

В історіографії війну за «бабенберзьку спадщину» поділено на чотири етапи: 1) 1247–1254 рр. – від смерті Фрідріха II Войовничого до Будинського миру; 2) 1254–1260 рр. – діяльність Пшемисла II Оттокара у підкоренні Пруссії та Баварії, відновлення військових дій з ключовою битвою при Крессенбрунні та непевним перемир'ям; 3) 1261–1270 рр. – чергове відновлення війни і перемир'я; 4) 1270–1278 рр. – наступ нового угорського короля Стефана V (1239–1272) і аж до битви на Моравському полі та смерті Пшемисла II Оттокара⁵³⁶. Фактично, на кожному етапі цієї боротьби згадуються як польські князі, так і кумани-половці, бо і ті, й інші брали участь у найбільших військових кампаніях майже кожного з періодів.

Степовиків під терміном «кумани» вперше у подіях цієї війни нотують німецькі джерела у складі військ угорського короля Бели IV під час його нападу на австрійське пограниччя влітку 1250 р.⁵³⁷, а згодом – 1250 (1252) р. на Нижню Австрію⁵³⁸. Під 1252 р. у чеському літописанні «Доповнення до чеської хроніки Косьми» міститься коротке повідомлення про напад з Угорщини на Моравію великої кількості куманів, котрі забили багато тисяч християн, не зважаючи на стать та вік. Зазначено, що серед загиблих було також багато духівництва⁵³⁹. Пулкава, котрий користувався попередніми джерелами, переповідаючи ці події, зазначив, що кумани забрали з собою до вічної служби чоловіків, жінок з

⁵³⁶ Marsina R. Přemysl Otakar II a Uhorsko // Folia Historica Bohemica. 1979. № 1. S. 37–65.

⁵³⁷ Auctarium Mellicenses / ed. W. Wattenbach // MGH. Scriptores. Hannoverae : Impensis Bibliopoli Avlici Hahniani, 1851. T. 9. S. 647. П. Рохач припустив, що того літа угорські війська кілька разів здійснили напад на Австрію. Roháč P. Op. cit. S. 29.

⁵³⁸ Annales Mellicenses / ed. W. Wattenbach // MGH. Scriptores. Hannoverae : Impensis Bibliopoli Avlici Hahniani, 1851. T. 9. S. 508; Continuatio Lambacensis / ed. W. Wattenbach // MGH. Scriptores. Hannoverae : Impensis Bibliopoli Avlici Hahniani, 1851. T. 9. S. 559.

⁵³⁹ «[...] multitudo Comanorum de finibus Ungariae prorumpens, multa millia christianorum in Moravia peremit, nulli penitus sexui parcens vel aetati. Inter quos multi clericorum perierunt», Kosmowa letopisu českého pokračovatelé. S. 291.

дітьми⁵⁴⁰. Згадує цей напад і Неплахова хроніка⁵⁴¹. Зазначмо, що серед чеських матеріалів лише серія літописів, кодифікована під спільною назвою «Доповнення до чеської хроніки Косьми», була написана сучасниками тих подій, решта – запозичували з неї⁵⁴².

Під наступним роком джерела згадують про повторне пограбування Моравії куманами. «Доповненням до чеської хроніки Косьми» передано спустошення, завдане Моравії в околицях Оломоуца угорцями й куманами. Зокрема, багато тисяч християн було вбито кочівниками поблизу Оломоуца за один день, а ще незліченна кількість утопилося, втікаючи від них⁵⁴³. З попереднього досвіду чехи добре розуміли, яких результатів принесе їм куманська загроза. Автором зазначено, що перед прибуттям номадів чеський король Вацлав (1230–1253) наказав зібрати в костелі Святого Юри на Празькому замку велику кількість припасів їжі⁵⁴⁴. Оломоуцький єпископ Бруно повідомляв про грабунок Райградського монастиря куманами та угорцями, котрі забрали з собою навіть святий вітвар⁵⁴⁵. Ним же повідомляється про індульгенції церкві міста Чейч після того, як «втекли» кумани⁵⁴⁶. Зберігся й лист Пшемисла II Оттокара до папи Александра IV, де він пише про потребу збереження монастиря у Тішнові після грабунків татар, куман і угорців⁵⁴⁷. З жахом про ці події повідомляє й «Чеська Хроніка Пулкави»⁵⁴⁸.

⁵⁴⁰ «Cumani mulieres et viros cum suis parvulis secum ducunt ad propria captivos, in servitute ipsos perpetuum redigentes», Pulkavy Kronika Česka / vyd. J. Emler a J. Gebauer // FRB. Praha : Nákladem Nadání Františka Palackého, 1893. T. V. S. 143, 299.

⁵⁴¹ Kronika Neplachova / J. Emler // FRB. Praga : Nákladem Nadání Františka Palackého, 1882. T. 3. S. 474.

⁵⁴² Bláhová M., Obraz Přemysla Otakara II. v českém středověkém písemnictví. S. 154; Žemlička J. Přemysl Otakar II. : král na rozhraní věků. Praha : Nakladatelství Lidové noviny, 2011. S. 29–30.

⁵⁴³ Kosmowa letopisu českého pokračovatelé. S. 291.

⁵⁴⁴ Ibidem.

⁵⁴⁵ CDM / ed. A. Boczek. Olomucii : Aloysii Skarnitzl, 1841. T. 3. № CCXXI. P. 197.

⁵⁴⁶ Ibidem. № CCLV. P. 243.

⁵⁴⁷ «Monasterium pater reverende enormiter sit lesum tam a tartaris, quam ab hungaris ac comanis», Ibidem. № CCXXV. P. 202.

⁵⁴⁸ Pulkavy Kronika Česka / vyd. J. Emler a J. Gebauer. S. 143, 299.

У «*Annales*» Я. Длугоша під 1252 р. міститься повідомлення про нищення угорцями й куманами Моравії⁵⁴⁹, а також повторний напад наступного 1253 р.⁵⁵⁰ Запозичив автор цю інформацію з «*Чеської Хроніки Пулкави*» XIV ст.⁵⁵¹ Переповідаючи другий похід на Моравію 1253 р., польський автор акцентував, що чехи настільки боялися жорстокості куманів, що біля всіх замків і міст подвоїли охорону, а Прагу зміцнили новими мурами і фортифікаціями⁵⁵². Про страх жителів Праги перед куманами та іншими допоміжними військами Бели IV після їхнього походу на Моравію повідомляють й німецькі джерела⁵⁵³. Літопис зазначав, що угорський король «самъ бо плѣнаше землю Моравьскоую и многы городы расыпа и вси пожъже и велико оубииство створи землѣ тои»⁵⁵⁴. Ймовірно, масштаб розорень був справді величезний. За словами дослідника Роберта Антоніна, найбільше постраждали села – демографія і господарство відновлювалися після цього декілька років⁵⁵⁵.

Водночас відбулася кампанія русько-польських союзників угорського короля й на Опаву. Опавська кампанія об'єднаних військ зовсім не згадується у чеських хроніках та анналах, ймовірно для празьких авторів це був мало знаковий епізод⁵⁵⁶. Чеська дослідниця Їтка Комендова (* 1976 р.) із цього приводу зазначала, що для чеських джерел цей похід залишився «у тіні червневого нападу угорсько-половецьких військ», а в поодиноких згадках

⁵⁴⁹ Długoski Ioannis. *Annales*. T. 7–8. S. 81; Długosza Jana. *Roczniki*. T. 7–8. S. 101.

⁵⁵⁰ Długoski Ioannis. *Annales*. T. 7–8. S. 94; Długosza Jana. *Roczniki*. T. 7–8. S. 116.

⁵⁵¹ Přebíka z Radenina řečeného Pulkavy. *Kronika Česka*. P. 299; Semkowicz A. *Op. cit.* S. 271; Grzesik R. *Polska Piastów i Węgrzy Arpadów we wzajemnej opinii*. S. 97.

⁵⁵² «Quo quidem novo vulgate, tantus Venceslaum Bohemie regem et universes Bohemos Cumanorum crudelitatem perhorrentes, metusinvavit, ut in singulis castris et civitatibus munitis duplicarentur custodie, et Pragensis civitas novis muris novisque reficeretur munitionibus», Długoski Ioannis. *Annales*. T. 7–8. S. 94; Długosza Jana. *Roczniki*. T. 7–8. S. 116.

⁵⁵³ Die Chroniken der mährischen Minoriten / von Aug. Neumann. In Olmütz : Selbstverlag, 1936. P. 16.

⁵⁵⁴ Ипатьевская летопись. Стб 821; *Chronica Galiciano-Voliniana (Chronica Romanoviciana)*. S. 334.

⁵⁵⁵ Antonin R. *České země za posledních Přemyslovců*. Praha : Nakladatelství Libri, 2012. D. 1 : (1192–1253). S. 396.

⁵⁵⁶ Mika N. *Wyprawa wojenna księcia Daniela Romanowicza*. S. 147.

грамот фігурують лише польські сили⁵⁵⁷. О. Майоров зауважив, що масштаби русько-польського вторгнення були не у порівнянні з угорсько-куманською кампанією, тому чеські джерела й мовчать про неї⁵⁵⁸. Про цю подію повідомляють польські та руські джерела⁵⁵⁹.

Б. Влодарський припустив, що у цьому другому поході взяли участь й війська галицьких князів⁵⁶⁰, що з огляду на факт здійсненого за підбурення Бели IV одруження руського князя Романа Даниловича з племінницею Фрідріха II Гертрудою Баденською (1226–1288) Н. Міка вважає правдоподібним⁵⁶¹. Натомість згадані німецькими джерелами «схизматики і нехристияни» під Віднем могли бути руссю і половцями⁵⁶². Згідно з іншими джерелами, Данило Романович в той час перебував у чеських землях спільно з польськими володарями. Зокрема, за словами Я. Длугоша, краківський князь Болеслав Сором'язливий (1226–1279) «[...] через натиски і прохання зі сторони свого тестя, угорського короля Бели [...]» воював у Чехії разом із руським князем Данилом⁵⁶³. «Галицько-Волинський літопис» повідомляв про зустріч князів Данила і Болеслава біля Опави, де згодом до них приєднався й опольсько-ратиборзький правитель Володислав Опольський (1225–1281)⁵⁶⁴.

Літописець у деталях передав хід опавської кампанії русько-польських військ, після завершення якої війська Романовичів повернулися до Холма⁵⁶⁵, а

⁵⁵⁷ Комендова Й. Указ. соч. С. 189.

⁵⁵⁸ Майоров А. Русь, Византия и Западная Европа. С. 647; Его же. Поход русских войск в Моравию. С. 50.

⁵⁵⁹ Rocznik kapituły krakowskiej. S. 85; Rocznik krótki. S. 241; Cronica Poloniae Maioris. S. 11; Ипатьевская летопись. Стб. 821–826; Chronica Galiciano-Voliniana (Chronica Romanoviciana). S. 334–346.

⁵⁶⁰ Włodarski B. Polska i Czechy w drugiej połowie XIII – początkach XIV wieku. S. 13.

⁵⁶¹ Mika N. Walka o spadek po Babenbergach. S. 38–39.

⁵⁶² «[...] diversis nationibus non christianis sibi in auxilium venerant», Chronicon Magni Presbiteri continuatio / ed. W. Wattenbach // MGH Scriptorum. Hannoverae : Impensis Bibliopoli Avlici Hahniani, 1861. T. 17. P. 530; Mika N. Walka o spadek po Babenbergach. S. 39.

⁵⁶³ «[...] Bela Hungarie rege socero suo solicitante et deprecante [...]», Długosza Ioannis. Annales. T. 7–8. S. 94; Długosza Jana. Roczniki. T. 7–8. S. 116.

⁵⁶⁴ Ипатьевская летопись. Стб. 821–822; Chronica Galiciano-Voliniana (Chronica Romanoviciana). S. 334–339.

⁵⁶⁵ Ипатьевская летопись. Стб. 821–826; Chronica Galiciano-Voliniana (Chronica Romanoviciana). S. 334–346.

М. Грушевський, на основі детального опису літописцем походу, чи не першим дійшов висновку, що він не був надто тривалим⁵⁶⁶. *Аннали краківської капітули* повідомляли наступне: «[...] князі краківський Болеслав і опольський Володислав разом з руськими військами знищили Опавську землю, а русь також забрала значну кількість людей та іншу здобич»⁵⁶⁷. Літопис також інформує про повернення з награбованим армії Данила та малопольських князів⁵⁶⁸.

Отже, у кампанії на Моравію 1253 р. були задіяні польські, куманські і, ймовірно(!), половецькі (союзні чи залежні від Романовичів) сили, однак джерела не повідомляють про їхні безпосередні спільні дії. У цьому поході Бела IV та його спільники діяли двома окремими загонами: у той час, як угорський король із кочівниками напали на південну і центральну Моравію, русько-польські війська пустошили північніше Опави. Д. Домбровський зазначив, що обидві акції відбувалися одночасно – з кінця червня до початку липня 1253 р., і саме тому про дії русько-польських військ як окрему подію нічого не згадують німецькі та чеські джерела⁵⁶⁹. Н. Міка вважає, що повідомлення літопису про те, що русько-польські війська, дійшовши до містечка Глубчице («поиде плѣнага и жга ко Глоубичичемъ»)⁵⁷⁰, не продовжили далі свій похід, а повернули назад («яко всю землю поплѣнилъ»)⁵⁷¹, засвідчує намір руського літописця показати цілковитий успіх завершення чеської кампанії. Він мав на меті описати головну мету походу: розділити чеську армію Пшемисла II Оттокара й унеможливити скупчення усіх сил противника проти

⁵⁶⁶ Грушевський М. Хронологія подій Галицько-Волинської літописи. С. 36.

⁵⁶⁷ «[...] dux Bolezlaus Cracivie et dux Wladislaus Opoliensis cum Ruthenorum exercitu terram Opaviensem vastaverunt et multam familiam et predam aliam idem Rutheni abduxerunt», *Rocznik kapitulny krakowski*. S. 805.

⁵⁶⁸ Ипатьевская летопись. Стб. 825–826; *Chronica Galiciano-Voliniana (Chronica Romanoviciana)*. S. 345–348.

⁵⁶⁹ Dąbrowski D. *Daniel Romanowicz król Rusi*. S. 344–345.

⁵⁷⁰ Ипатьевская летопись. Стб. 825; *Chronica Galiciano-Voliniana (Chronica Romanoviciana)*. S. 345.

⁵⁷¹ Ипатьевская летопись. Стб. 825; *Chronica Galiciano-Voliniana (Chronica Romanoviciana)*. S. 345.

угорсько-куманських військ під Оломоуцем⁵⁷². О. Мартинюк переконаний, що розорення Опавської землі походом не передбачалося. Посилаючись на археологічні дані, історик твердить, що фактично там не було з ким воювати – на шляху Данила Романовича, де літопис згадував «гради», були села. Тож нічого не заважало Данилу на шляху з Опави до Оломоуца, щоб з'єднатися з Белою IV і успішно завершити кампанію. Однак він повернув у протилежний бік. Це власне літописець вигадував у своєму творі неіснуючі перешкоди⁵⁷³. Віталій Нагірний (* 1978 р.) зазначив, що у військовому плані похід не приніс Романовичам жодної користі, але мав зміцнити їхній міжнародний авторитет⁵⁷⁴.

На присутність половців у складі Данилового війська описаної кампанії вказує те, що після смерті Мстислава Мстиславовича 1228 р. князь скористався тісними контактами з номадами свого покійного тестя. Після битви під Ярославом 17 серпня 1245 р. колись союзні Мстиславові кочівники остаточно підпорядкувалися Данилові⁵⁷⁵, тому залучення їх до складу війська князя у поході на Моравію зрозуміла. Як про «руські посилення» їх згадував пізніше й Я. Длугош⁵⁷⁶.

Продовжуючи окреслену тему, Д. Домбровський припустив, що наприкінці 40-х рр. XIII ст. Данило налагодив контакти з половцями не як з військовими найманцями, а на політичному рівні. За аргументи історик взяв повідомлення літопису про участь на боці князя 1250 р. та 1251 р. проти литовців половців свата (!) Тегака (? – після 1256)⁵⁷⁷. Факт сватовства є свідченням рівноправного союзу⁵⁷⁸. Однак, – продовжує дослідник, – на момент

⁵⁷² Mika N. Walka o spadek po Babenbergach. S. 46; Ejusdem. Wyprawa wojenna księcia Daniela Romanowicza. S. 156.

⁵⁷³ Мартинюк А. До Герберштейна: Австрия и Восточная Европа в системе персональных связей и культурных контактов (XIII–начало XVI века). Москва : Квадрига, 2019. С. 122–123.

⁵⁷⁴ Nagirnyy V. Polityka zagraniczna księstw ziem halickiej i wołyńskiej 1198/99–1264. Kraków : PAU, 2011. S. 276.

⁵⁷⁵ Живачівський А. Половці на службі Данила Галицького // Colloquia Russica / pod red. V. Nagirnego. Kraków, 2013. Series I. Vol. II. S. 84.

⁵⁷⁶ Długoski Ioannis. Annales. T. 7–8. S. 94; Długosza Jana. Roczniki. T. 7–8. S. 116.

⁵⁷⁷ Ипатьевская летопись. Стб. 816, 818–819; Chronica Galiciano-Voliniana (Chronica Romanoviciana). S. 325, 326.

⁵⁷⁸ Dąbrowski D. Daniel Romanowicz król Rusi. S. 301.

походу в Чехію 1253 р. союз між Романовичем та половецьким князем Тегаком було розірвано, причому через можливість укладення зв'язку з вигіднішою партією – Гертрудою Бабенберг. Тому літопис і не згадував у цих подіях конкретно половців⁵⁷⁹.

До слова, тематично яскравим прикладом запозичень між сходом-заходом слугують артефакти із Чингульського кургану, де, на переконання археолога Віталія Отроценка (* 1945 р.), власне поховано згаданого половецького князя Тегака⁵⁸⁰. Речі з поховання характеризуються широкою географією походження: поясні набори – характерні зразки західної рицарської культури, датовані серединою – другою половиною XIII ст. Їхні аналоги відомі в Німеччині (Відень, Фейнбург) та угорських похованнях кочівників 40–60-х рр. XIII ст.⁵⁸¹ Курильниця подібна до церковних посудин типу «циборіум», що виготовлялися між 1150–1250 рр. у Франції та Німеччині. Деяка схожість і з Сургутською чашею з Приоб'я та чашею з поховання поблизу Таганчі на Київщині⁵⁸². Орнаменти на ножах схожі до руських⁵⁸³. Каптани оздоблені золототканими ромейськими стрічками, що виготовлялися до розгрому Константинополя учасниками Четвертого хрестового походу 1204 р., а сам каптан подібний до імператорського, теж золототканий⁵⁸⁴. Доцільне зауваження археолога, що компоненти одягу з кургану схожі з літописним описом до вбрання Данила Романовича під час зустрічі з королем Угорщини Белою IV 1252 р. у Братиславі⁵⁸⁵, що, зрештою, також додає аргументів думці про залучення князем Данилом Тегака до військової кампанії 1253 р.

⁵⁷⁹ Ibidem. S. 323, 336; Ejustdem. Król Rusi Daniel Romanowicz. O ruskiej rodzinie książęcej, społeczeństwo i kulturze w XIII w. Kraków : Avalon, 2016. S. 148.

⁵⁸⁰ Отроченко В., Рассмакін Ю. Половецький комплекс Чингульського кургану // Археологія. 1986. Вип. 53. С. 33–34.

⁵⁸¹ Там само. С. 31. .

⁵⁸² Там само. С. 31. Додаток 1.В.

⁵⁸³ Там само. С. 32. Додаток 1.А.

⁵⁸⁴ Додаток 1. Б. Появу в половецькій скульптурі фігур, сидячих по-європейськи та високу культуру різьблення половців, знавець скульптури Любов Гераськова (* 1946 р.) також пов'язує із впливом найближчих сусідів ромейів та русі. Див.: Гераськова Л. Скульптура середньовічних кочовиків степів Східної Європи. Київ : Наук. думка, 1991. С. 101.

⁵⁸⁵ Отроченко В., Рассмакін Ю. Назв. праця. С. 32.

Удруге П'ясти перетиналися з кочівниками в ході боротьби за спадок Бабенбергів під час чесько-угорської війни 1260 р., коли на боці короля Бели IV виступили краківський князь Болеслав Сором'язливий, серадзький Лешко Чорний (1241–1288), Данило Романович, кумани та ін.⁵⁸⁶ Присутність куманів засвідчують різнопланові іноземні джерела. Наприклад, італійські *«Аннали абатства святого Августина»* повідомляють про «значну кількість куманів, котрі допомагали угорському королю»⁵⁸⁷, *«Аннали віденських домініканців»* зазначають, що до армії Бели IV входили «русь і кумани»⁵⁸⁸. *«Tartari»* в угорському війську згадуються й німецькими джерелами⁵⁸⁹.

У *«Доповненні до чеської хроніки Косьми»* вказано, що на стороні Угорщини були кумани, а Пшемисла II Оттокара підтримали польські князі – вроцлавський Генріх III (1227/1230–1266) і опольсько-ратиборзький Владислав (1225–1281/1282)⁵⁹⁰. У польській історіографії існує припущення про участь легніцького князя Болеслава Лисого (між 1220/1225–1278) та глоговського – Конрада (між 1228/1230–1273)⁵⁹¹. Про перебіг битви оповідають чеські джерела, зокрема *«Доповнення до чеської хроніки Косьми»* та римована хроніка Даліміла початку XIV ст.⁵⁹², котра, ймовірно, запозичила цю інформацію з першої.

«Доповнення до чеської хроніки Косьми» у дусі пропаганди політики Пшемисла II Оттокара, інтерпретувала чеське військо як «табір Божий»,

⁵⁸⁶ Kosmowa letopisu českého pokračovatelé. S. 315–316.

⁵⁸⁷ «[...] multitudo Cumanorum, qui venerut in auxilium regis Ungariae», *Annales Sanctae Justinae Patavini* / ed. Ph. Jaffé // MGH. Scriptores. Hannoverae : Impensis Bibliopolii Hahniani, 1851. T. 19. S. 181.

⁵⁸⁸ *Continuatio Praedicatorum Vindobonensium* / ed. W. Wattenbach // MGH. Scriptores. Hannoverae : Impensis Bibliopolii Hahniani, 1851. T. 9. S. 728.

⁵⁸⁹ *Continuatio Sancrucensis secunda* / ed. W. Wattenbach // MGH. Scriptores. Hannoverae : Impensis Bibliopolii Hahniani, 1851. T. 9. S. 644. Під 1259 р. ряд джерел згадує й про спустошення куманами Штирії та Каринтії. Див.: *Chronicon rhythmicum Austriacum* / ed. W. Wattenbach // MGH Scriptores. Hannoverae : Impensis Bibliopolii Hahniani, 1880. T. 25. S. 362; *Continuatio Sancrucensis secunda*. S. 644.

⁵⁹⁰ Kosmowa letopisu českého pokračovatelé. P. 312–313.

⁵⁹¹ Jureczko A. *Henryk III Biały : książę wrocławski (1247–1266)*. Kraków : Avalon, 2007. S. 102.

⁵⁹² *Rýmovaná kronika česká tak řečeného Dalimila* / upr. J. Jireček // FRB. Praga : Nákladem Nadání Františka Palackého, 1882. T. 3. S. 190–191.

«християнське військо» у боротьбі проти «безбожників»⁵⁹³. У складі хроніки міститься лист чеського короля до папи Александра IV, датований 8 жовтня 1260 р.⁵⁹⁴, наповнений пропагандою: показати бій чеського християнського війська проти «нехристиян», «антихристиян»⁵⁹⁵. Тут автор перелічив весь етнічний склад угорського війська «[...] і руський король Данило та його сини, та інша русь і татари, котрі як найманці прийшли, і Болеслав Краківський та Лешко та незлічена кількість нелюдського люду куманів, угорців [...]»⁵⁹⁶. Знаково, що в переліку всіх народів єдиним куманам надано характеристику – «незліченої кількості нелюдських людей». Такий акцент на кочівниках не був випадковим: джерела свідчать, як вони відзначилися у ході цієї кампанії, до того ж ще свіжими в пам'яті були збитки, завдані Моравії номадами декілька років перед тим.

Згадане чеське джерело *«Доповнення до чеської хроніки Косьми»* повідомляє, що, за угорським планом, степовики мали напасти на групу військ на чолі із сілезькими князями, союзниками Пшемисла II Оттокара, однак вночі не зорієнтувалися і були несподівано розбиті місцевими австрійськими військами⁵⁹⁷. У вирішальній битві цієї кампанії 12 липня 1260 р. під Кресенбрунном перемогу одержала чеська коаліція⁵⁹⁸. Про те, що в ній з обох сторін брали участь П'ясти, а також кумани у складі угорських військ, засвідчує *«Доповнення до чеської хроніки Косьми»*. Так, хроніст зазначив, що перед битвою польські князі Генріх і Владислав від страху хотіли навіть повертатися

⁵⁹³ Kosmowa letopisu českého pokračovatelé. S. 315 ; Kuthan J. Přemysl Otakar II. Král železný a zlatý. S. 27.

⁵⁹⁴ У історіографії є дискусійним питання належності авторства листа Пшемислу II Оттокару.

⁵⁹⁵ Žemlička J. Přemysl Otakar II. : král na rozhraní věků. S. 112; Ліхтей І. Друга чесько-угорська війна (1260 р.) та участь у ній короля Русі Данила Романовича // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Історія». Вип. 2 (37), 2017. С. 69.

⁵⁹⁶ «[...] et Daniele Regem Russie, et filios eius, et ceteros Ruthenos, ac Thartaros, qui eidem in auxilium venerant, et Boleslaum Cracoviensem, et Laczkonem, iuenem Lansacie Duces, et innumeram multitudinem inhumanorum hominum Cumanorum, Ungarorum», Kosmowa letopisu českého pokračovatelé. S. 315.

⁵⁹⁷ Ibidem. S. 311–312.

⁵⁹⁸ Mika N. Walka o spadek po Babenbergach. S. 61.

додому, проте залишилися⁵⁹⁹. А після перемоги військ Пшемисла II Оттокара автор дякував Богові за перемогу над ворогами, у переліку яких названі кумани та польські князі: «[...] проти відомих угорських королів Бели та його сина Стефана, і Данила, короля Русі, та його синів, та інших руських і татар, котрі їм прийшли на допомогу, і Болеслава краківського і молодого Лешка, летицького князя і незліченої безлічі нелюдського люду куманського і угорського [...]»⁶⁰⁰. П. Жмудський зауважив, що для польського князя Лешка Чорного участь у битві під Кресенбрунном на боці угорської коаліції була дебютом на арені великої політики⁶⁰¹. Татари участі у війську Данила на той час брати не могли, адже він був для них «емігрантом, який втік від покарання», а за них було сприйнято частину Данилового війська, озброєного на ординський манер⁶⁰². Про увагу до вигляду війська руського князя на східний манер зазначалося ще під час згаданого з'їзду в Братиславі 1252 р.⁶⁰³ Не виключено, що під «татарами» автор міг розуміти половців, що прийшли з князем Данилом, бо зазначив про них разом. Окреслений погляд поділяє чернівецький дослідник А. Федорук, наводячи аналогію з битвою під Мюльдорфом 1322 р., де на боці римського антикороля Фрідріха III Красивого (1289–1330) взяли участь угорські кумани, яких хроніки назвали «*Tartaros*», «*paganos*»⁶⁰⁴. О. Мартинюк

⁵⁹⁹ Kosmowa letopisu českého pokračovatelé. S. 314.

⁶⁰⁰ «[...] adversus Belam et natum eiusdem Stephanum, Ungariae reges illustres, et Danielem, regem Rusiae, et filios eius, et ceteros Ruthenorum ac Tataros, qui eidem in auxilium venerant et Boleslaum Cracoviensem et Lestkonem iuvenem, Lasiciae duces, et innumeram multitudinem inhumanorum hominum Comanorum et Ungarorum [...]», Kosmowa letopisu českého pokračovatelé, S. 315–316.

⁶⁰¹ Żmudzki P. Studium podzielonego Królestwa Książę Leszka Czarnego. Warszawa : NERITON, 2000. S. 125, 128.

⁶⁰² Александрович В., Войтович Л. Назв. праця. С. 203; Dąbrowski D. Daniel Romanowicz król Rusi. S. 426; Войтович Л. Галицько-Волинські етюди. Біла Церква : Видавець Олександр Пшонківський, 2011. С. 276; Його ж. Галич у політичному житті Європи XI–XIV століть. С. 210. А. Федорук не виключає можливості участі невеликої кількості татарських військ на боці руського короля. Див.: Федорук А. Назв. праця. С. 236.

⁶⁰³ Ипатьевская летопись. Стб. 814; Chronica Galiciano-Voliniana (Chronica Romanoviciana). S. 312. Див. також: Мартинюк А. «Немци же дивящесья оружию татарському»: с кем и когда встречался Даниил Романович в Пожони? // Colloquia Russica. Rus' and Central Europe from the 11th to the 14th Century / ed. V. Nagirnyy and A. Mesiarkin. Kraków ; Bratislava, 2015. Series I. Vol. 5. S. 159; Его же. До Герберштейна. С. 92.

⁶⁰⁴ Федорук А. Назв. праця. С. 235–236.

зазначає, що пізніші згадки пруссів і татар в угорському війську слід розглядати «як яскравий приклад стереотипу сприйняття народів сходу Європи як ворогів Латинського світу»⁶⁰⁵.

З іншого боку, в історіографії є сумніви про достовірність повідомлення чеського хроніста, котрий міг «дописати» самого князя Данила і татар у війську противника, щоб так з одного боку знеславити угорського короля за зв'язок зі схизматиками й поганами, а з іншого – підкреслити власну звитягу⁶⁰⁶. До того ж, літописець, котрий із зацікавленням детально передав хід походу 1253 р., зовсім нічого не згадував про участь Данила у подіях 1260 р., описану у ряді інших джерел, зокрема в листі Пшемисла II Оттокара до папи Александра IV (1185–1261)⁶⁰⁷. За змістом останнього, в угорському війську згадуються кумани, русь й «інші варвари», а на боці чехів – німецькі найманці⁶⁰⁸. Вочевидь, мали рацію М. Кордуба та М. Грушевський, вважаючи, що Данило взяв участь у битві випадково, бо саме втік від монголів до Угорщини і потребував допомоги проти них від Бели IV⁶⁰⁹.

Попри гіпотетичну участь «руських половців», факт зустрічі на полі бою «угорських куманів» та польських князів не викликає жодних сумнівів. Угорські джерела повідомляють навіть ім'я куманського вождя Альпра⁶¹⁰. Їхню участь засвідчують й іноземні джерела. Наприклад, італійські «*Аннали абат-*

⁶⁰⁵ Мартынюк А. До Герберштейна. С. 183.

⁶⁰⁶ Ковалев В. Чешский король Пшемисл Оттокар II и русские князья : взаимные контакты на фоне международных отношений в Центральной Европе второй половины XIII века // Русин. 2005. № 2. С. 59; Nagirnyy V. Polityka zagraniczna księstw ziem halickiej i wołyńskiej. S. 287; Mika N. Polityka czeska kniazia Lwa Daniłowicza. Z dziejów stosunków rusko-czeskich w drugiej połowie XIII wieku. S. 167; Александрович В., Войтович Л. Назв. праця. С. 203.

⁶⁰⁷ Příběhy krále Přemysla Otakara II S. 315. Більше про участь Данила в згаданій події та історіографію див. Dąbrowski D. Daniel Romanowicz król Rusi. S. 424–426; Nagirnyy V. Polityka zagraniczna księstw ziem halickiej i wołyńskiej. S. 286–287.

⁶⁰⁸ «Ungarus equidem Rucenos, Comanos et alias diversas barbaras naciones [...] eduxit ad prelium. Bohemus vero diviciarum thesauros aperies [...] Theotonicorum evocavit miliciam», Chronica S. Petri Erfordensis moderna // Scriptores Rerum Germanicarum. Monumenta Erphesfurtensia saec. XII. XIII. XIV. / ed. O. Holder-Egger. Hannoverae ; Lipsiae : Impensis Bibliopoli Hahniani, 1899. T. 42. S. 250.

⁶⁰⁹ Кордуба М. Участь Данила в битві під Крессенбрунн. С. 2; Грушевський М. Історія України-Руси (до року 1340). С. 76.

⁶¹⁰ «Alpra duce Cumanorum», Chronicon Posoniense. S. 43.

ства святого Августина» («*Annales Sanctae Justinae Patavini*») повідомляли про «[...] значну кількість куманів, котрі допомагали угорському королю»⁶¹¹, «*Аннали віденських домініканців*» зазначали, що до армії Бели IV входили «русь і кумани»⁶¹². А П. Рохач на основі цього навіть припустив, що однією з причин поразки угорської коаліції могли бути мовні та етнічні непорозуміння⁶¹³.

Наступного разу у ході боротьби за австрійську спадщину «угорські кумани» та князі з династії П'ястів зіткнулися у першій половині 1271 р. Наприкінці 1270 р. новий угорський король Стефан V, користуючись відсутністю Пшемисла II Оттокара, спільно з куманами напав на Австрію і Штирію, серйозно спустошивши їх⁶¹⁴. Чисельність угорсько-куманських військ у цьому поході, згідно з джерелами, становила 50 (60) тисяч⁶¹⁵. У відповідь чеський король рушив до Угорщини. У складі його військ австрійські джерела нотують «польських князів» («*duces Polonie*»)⁶¹⁶. Н. Міка вважав, що йшлося про сина Генріха III вроцлавського князя Генріха IV Пробуса (1258–1290) і глоговського володаря Конрада, котрі згадуються союзниками чеського короля в мирному договорі 14 липня 1271 р.⁶¹⁷ На полі бою джерела засвідчують підтримку куманами та польськими князями обох супротивників⁶¹⁸.

⁶¹¹ «*multitudo Cumanorum, qui venerut in auxilium regis Ungariae*», *Annales Sanctae Justinae Patavini*, S. 181.

⁶¹² *Continuatio Praedicatorum Vindobonensium*. S. 728.

⁶¹³ Roháč P. II česko-uhorská vojna o babenberské dedičstvo 1260 a bitka pri Kressenbrune // *Vojenská história*. 2016. R. 2. S. 33.

⁶¹⁴ *Annales Mellicenses*. S. 510; *Annales sancti Rudberti Salisburgenses* / ed. W. Wattenbach // *MGH. Scriptores. Hannoverae : Impensis Bibliopoli Avlici Hahniani*, 1851. T. 9. S. 798; *Continuatio Vindobonensis* / ed. W. Wattenbach // *MGH. Scriptores. Hannoverae : Impensis Bibliopoli Avlici Hahniani*, 1851. T. 9. S. 703; *Continuatio Praedicatorum Vindobonensium*. S. 729; *Continuatio Zwetlensistertia* / ed. W. Wattenbach // *MGH. Scriptores. Hannoverae : Impensis Bibliopoli Avlici Hahniani*, 1851. T. 9. S. 656; *Hermannii Altahensis annales* / ed. Ph. Jaffé // *MGH Scriptores. Hannoverae : Impensis Bibliopoli Avlici Hahniani*, 1861. T. 17. S. 406.

⁶¹⁵ *Continuatio Vindobonensis*. S. 703; *Chronicon minor auctore minorita Erphordiensi* / ed. O. Holder-Egger // *MGH Scriptores. Hannoverae : Impensis Bibliopoli Avlici Hahniani*, 1879. T. 24. S. 213.

⁶¹⁶ *Continuatio Vindobonensis. Continuatio Claustroeburgensis sexta* / ed. W. Wattenbach // *MGH. Scriptores. Hannoverae : Impensis Bibliopoli Avlici Hahniani*, 1851. T. 9. S. 743.

⁶¹⁷ *Codex Diplomaticus et epistolaris Regni Bohemiae* (далі – CDRB) / ed. J. Šebánek et S. Dušková. Pragae : Nákladem Nadání Františka Palackého, 1981. T. 5. (2). № 637. S. 247–260.

⁶¹⁸ *Continuatio Claustroeburgensis sexta*. S. 743.

Після цього австрійські джерела знову зафіксували нищення угорцями та куманами східної Австрії та Моравії 1271 р.⁶¹⁹, причому одних лише куманів названо чисельністю 30 тис.⁶²⁰ «Краківські капітульні аннали» також нотували, що після походу Пшемисла II Оттокара на Угорщину 1271 р. Стефан V у відповідь відправив куманів спустошити Моравію⁶²¹. «Чеська Хроніка Пулкави» у повідомленні про похід Оттокара до Угорщини містить пізніше вставлену інформацію про відправлення у відповідь Стефаном V до Моравії куманів та угорців, що «через підпали, грабунки та вбивство великої кількості народу принесло найбільше зла»⁶²². Австрійські аннали міста Клостернойбург у складі угорської коаліції при переліку зібраних Стефаном V *gentium* нотують куманів, русь, греків, болгар, валахів⁶²³. А. Фроловський виходячи з контексту, в котрому згадані тут «*Ruteni*», припустив, що це могли бути руські найманці, а не відправлені князями власні війська⁶²⁴.

Водночас інші союзники угорського короля – коаліція краківського князя Болеслава, великопольського Болеслава Побожного (між 1224/1227–1279), Лешка Чорного, мазовецького князя Конрада II, руських князів, куманів та литовців, – напали на Вроцлавське князівство, яке тоді належало союзникові Оттокара II Генріхові IV Пробусу⁶²⁵. Автор «Краківських капітульних анналів» нічого не повідомив про цю акцію, можливо, з тієї причини, що плундрування зазнало церковне майно. Відтак, можливо, фіксувати такий ганебний факт

⁶¹⁹ *Annales capituli Cracovienses* / ed. R. Röpell // MGH. Scriptores. Hannoverae : Impensis Bibliopoli Avlici Hahniani, 1851. T. 19. S. 605; *Hermanni Altahensis annals*. S. 406. *Historia annorum 1264–1279* / ed. W. Wattenbach // MGH. Scriptores. Hannoverae : Impensis Bibliopoli Avlici Hahniani, 1851. T. 9. S. 651.

⁶²⁰ *Continuatio Vindobonensis*. S. 704.

⁶²¹ *Rocznik kapitulny krakowski*. S. 813; *Rocznik kapituły krakowskiej*. S. 101.

⁶²² «[...] rex Ungarie, post recessum regis Boemie missis in Moraviam Ungaris et Cumanis per incendia et rapinas et multas strages hominum plurima mala gessit», *Príbika z Radenina řečeného Pulkavy. Kronika Česka*. S. 159.

⁶²³ «Comanorum, Rutenorum, Grecorum, Bulgarorum, Belachorum, Ungarorum et aliorum suarum terrarum habitatorum immensa congregata multitudinem», *Continuatio Claustro-neoburgensis sexta*, S. 743.

⁶²⁴ Фроловский А. Указ. соч. С. 253.

⁶²⁵ *Mika N. Walka o spadek po Babenbergach*. S. 76.

вищому краківському духівництву не імпонувало⁶²⁶. Про нищення військами Болеслава Сором'язливого та Конрада II «з руссю, куманами та литовцями» («et Rutenorum, Comanorum et Litanorum») поселень Вроцлавського князівства та земель Любуського єпископства повідомив вроцлавський єпископ Томаш II Заремба (1230–1292) у своїх листах від 28 квітня 1271 р. до архієпископа Гнезно Януша (1258–1271), познанського єпископа Миколая (1267–1278) та мазовецького єпископа Петра (1232–1239)⁶²⁷.

В історіографії наведені події розглядаються як спланована диверсія польсько-руських військ, спрямована на те, щоб вроцлавський князь не зміг надати підтримку Пшемислові II Оттокару в Угорщині⁶²⁸. З іншого боку, Генріх IV Пробус був ще малолітнім, відтак слушним виглядає зауваження про те, що діяльністю коаліції керувала не так потреба диверсії, як бажання наживитися за рахунок слабкості вроцлавського князя⁶²⁹. Л. Войтович вважає, що згадані у листах кумани й литовці були приведені сином Данила Романовича – князем Левом⁶³⁰. Однак, по-перше, літопис, повідомляючи про участь руських володарів у вроцлавських подіях, половців не згадував, хоча серед названої «раті» Володимира Васильковича (1249–1288) вони цілком могли бути⁶³¹. По-друге, вроцлавський єпископ у своєму листі вжив термін «кумани», а не «половці». Як відомо, за літописами, поряд з руськими князями їхніх союзників-номадів зазвичай називали «Половци» («*Plaucos*» у латиномовній версії терміну). Тому, ймовірніше, йдеться про, так би мовити, «угорських куманів».

Не виключено, що в подіях літа – осені 1273 р. (які відбувалися за сценарієм 1271 р.), коли угорський король знову напав на Австрію і Моравію, а Пшемисл II Оттокар відповів вторгненням до Угорщини, також задіявалися

⁶²⁶ Rocznik kapituły krakowskiej. S. 101. przyp. 397.

⁶²⁷ Schlesisches Urkundenbuch. Band 4 (1267–1281). № 124, 126, 127. S. 91–93.

⁶²⁸ Dąbrowski D. Stosunki polityczne Lwa Daniłowicza. S. 46, 60; Войтович Л. Князь Лев Данилович. С. 103–104; Grodecki R. Dzieje polityczne Śląska do r. 1290. S. 262.

⁶²⁹ Jasiński K. Rodowód Piastów śląskich : Piastowie wrocławscy i legnicko-brzescy. S. 161–163; Міка N. Polityka czeska kniazia Lwa Daniłowicza. S. 169.

⁶³⁰ Войтович Л. Князь Лев Данилович. С. 103; Його ж. Загадки австрійського узла. С. 17.

⁶³¹ Ипатьевская летопись. Стб. 870; Chronica Galiciano-Voliniana (Chronica Romanoviciana). S. 472.

кумани та польські князі, хоч джерелами їх не задокументовано⁶³². Відомо лише, що напередодні, у лютому, разом з угорськими військами до Австрії, Штирії та Моравії вторглися й кумани на чолі з Олдамиром⁶³³.

В останні роки боротьби за «австрійську спадщину» головним конкурентом чеського короля став німецький володар Рудольф Габсбург, союзник угорського короля Володислава IV (1272–1290). Пшемисл II Оттокар на етапі підготовки до чергового зіткнення з ворогом, звернувся з листом-підтримкою до князів з династії П'ястів⁶³⁴. Джерела свідчать, що на завершальному етапі війни влітку 1278 р. його головною союзною військовою силою були поляки⁶³⁵. Чеський анналіст Інджих із Хеймбургу зазначив, що, окрім них, в Оттокара майже не було «гостей» («*paucos hospites, preter Polonos*»)⁶³⁶.

Антоній Барчяк зауважив, що чеським джерелам XIII ст. було властиво ідеалізувати польсько-чеські стосунки та підкреслювати зацікавлення поляків у чеських політичних акціях⁶³⁷. Р. Гродецький підрахував, що у війську Пшемисла II Оттокара польські сили становили близько третини від усіх підрозділів⁶³⁸. У німецькій віршованій хроніці Оттокара Штирійського названо поіменно всіх польських князів, що взяли участь на боці чеського короля⁶³⁹, що на сьогодні далеке від достовірності в силу неоднозначності самого джерела як за походженням, так і за жанром та структурою. Відтак А. Барчяк, на основі аналізу низки джерел, дійшов висновку, що жоден з названих Оттокаром Штирійським польських князів участі у битві під Дюрнкрутом не брав, а

⁶³² Mika N. Walka o spadek po Babenbergach. S. 78–79.

⁶³³ Hermanni Altahensis annales. S. 407.

⁶³⁴ RDEBM / ed. J. Emler. Praga : Nákladem Nadání Františka Palackého, 1882. T. 2. № 1106. S. 466–468; Mika N. Walka o spadek po Babenbergach. S. 80–88.

⁶³⁵ Hermanni Altahensis annales. S. 410.

⁶³⁶ Heinrici de Heimburg annales a 861–1300 / ed. W. Wattenbach // MGH. Scriptores. Hannoverae : Impensis Bibliopoli Avlici Hahniani, 1861. T. 17. S. 716; Letopis Jindřicha Heimburského / ed. J. Emler // FRB. Praga : Вид-во, 1882. T. 3. S. 316.

⁶³⁷ Barciak A. Między Polską a Czechami. S. 30.

⁶³⁸ Grodecki R. Dzieje polityczne Śląska. S. 280.

⁶³⁹ Ottokars Österreichische Reimchronik / ed. J. Seemüller // MGH. Scriptores. Hannoverae : Impensis Bibliopoli Avlici Hahniani, 1890. T. 5. P. 1. S. 201.

Пшемисл II Оттокар тоді використовував лише наймані польські війська⁶⁴⁰. За словами дослідника, попри інформацію хроніста про те, що поляки становили два з шести загонів чеського володаря, це не свідчить, наче вони займали третину військ, оскільки загони не мали бути однаковими за кількістю осіб⁶⁴¹. Шимон Кеца у цій події також згадує польських найманців («Polonicon ductitii») ⁶⁴². Про те, що сили Оттокара становило наймане військо, повідомляє «Історія 1264–1279»⁶⁴³ та інші джерела⁶⁴⁴. Б. Влодарський писав, що неясно, котрі з польських князів брали участь у подіях 1278 р. особисто, а котрі лише прислали війська, бо з-поміж всіх джерел лише Оттокар Штирійський вказував про це докладніше, але його повідомлення сумнівні. Однак, попри все, факт присутності польських військ на полі бою беззаперечний⁶⁴⁵.

На боці ж Рудольфа Габсбурга також брали участь польські та руські князі, про що свідчить листування короля з францисканцем Генріхом з Брену, де він просив останнього подбати про своїх союзників⁶⁴⁶. На основі обробки угорського актового матеріалу підтримку руськими підрозділами німецького володаря у битві на Моравському полі встановив М. Волощук⁶⁴⁷. Натомість, зі

⁶⁴⁰ Barciak A. Polacy w bitwie pod Suchymi Krutami. S. 9–16, 20–23; Ejusdem. Między Polską a Czechami. S. 40–49, 53–55.

⁶⁴¹ Ejusdem. Polacy w bitwie pod Suchymi Krutami. S. 23; Ejusdem. Między Polską a Czechami. S. 56.

⁶⁴² Simonies de Keza. Gesta Hungarorum. S. 186; Simonis de Kéza. Gesta Hungarorum / ed. L. Veszprémy, F. Schaer. S. 152.

⁶⁴³ Historia Annorum 1264–1279. S. 653.

⁶⁴⁴ Annales sancti Rudberti Salisburgenses. S. 803; Hermannii Altahensis annales. S. 410.

⁶⁴⁵ Włodarski B. Polska i Ruś. S. 157. Mika N. Walka o spadek po Babenbergach. S. 90–91

⁶⁴⁶ Rudolfus, Romanorum imperator, fratri Henrico de Brene refert grates multas pro eo, quod negociis favet imperii, ipsa negocia apud Polonie et Ruscie principes promovenda sibi propensius recommendat, petens ut ad ipsum veniat in Austriam quam cito tempus concurreret oportunum, ut super quibusdam agendis, ipsius valeat consiliis informari. S. 474–475; Frater Henricus rescribit domino regi cum reverencia pro dignacione regalis magnificencie fraciaram humiles referens acciones. S. 475. Питання, кого із ворогуючих сторін підтримав руський князя Лев Данилович у битві під Дюрнкрутом, не має однозначної відповіді, хоча більшість дослідників схильні бачити у ньому союзника Пшемисла II Оттокара. Див.: Флоровский А. В. Указ. соч. С. 252–254; Пашуто В. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. С. 300–301; Mika N. Walka o spadek po Babenbergach. S. 91–92; Войтович Л. Лев Данилович и загадки «австрийского узла». С. 134–135; Dąbrowski D. Stosunki polityczne Lwa Daniłowicza z sąsiadami. S. 46–50; Паршин І. Галицькі війська у битві при Дюрнкруті. С. 58–59.

⁶⁴⁷ Волощук М. «Русь» в Угорському королівстві. С. 187.

слів А. Федорука, участі у битві на Моравському полі жоден з руських князів, зокрема Лев Данилович, не брав. Не було відправлено Пшемислові II Оттокарові від Романовичів жодної військової допомоги⁶⁴⁸.

Участь кочівників, окреслених терміном «кумани», занотована у війську Рудольфа Габсбурга австрійськими джерелами⁶⁴⁹. Серед «усіх варварських народів» («universas barbaras nationes»), що підтримали його, зазначені «найняті» («conduxerat») «Cumanos, Brutenos [ймовірно русь – «Rutenos» – I. T.], Ungaros»⁶⁵⁰. Вони ж – «численні сарацини» («multo Sarracenorum»), згадані анналістом з міста Енсдорф⁶⁵¹. У *Віденських анналах* зазначено, що, згідно з договором про союз між представниками династії Габсбургів і Арпадів, укладеним в листопаді 1277 р., окрім військової підтримки угорських військ обіцялася участь «усіх куманів» («omnes Comani») ⁶⁵². Генріх з Хайнсбурга також згадував куманів на боці Рудольфа у вирішальній битві 26 серпня 1278 р. під Дюрнкрутом (на Моравському полі) поблизу фортеці Девін в околицях Братислави⁶⁵³. Згадують їх у битві й німецькі джерела⁶⁵⁴. Оттокар Штирійський поетично повідомив, що напередодні вирішальної битви кумани («Valben») перехопили й знищили невеликий загін польських та саксонських військ і мали піднести Рудольфові їхні голови⁶⁵⁵.

В австрійській «Анонімній хроніці Леобенсіса» міститься інформація про поділ військ на полі бою під Дюрнкрутом, де із шести частин військ Пшемисла II Оттокара п'яту і шосту становили баварці і «польського народу сильна

⁶⁴⁸ Федорук А. Назв. праця. С. 242.

⁶⁴⁹ Continuatio Vindobonensis. S. 710–711; Historia annorum 1264–1279. S. 653; Annales Colmarienses minores / ed. Ph. Jaffé // MGH. Scriptores. Hannoverae : Impensis Bibliopoli Avlici Hahniani, 1861. T. 17. S. 192; Chronicon Colmariense / ed. Ph. Jaffé // MGH. Scriptores. Hannoverae : Impensis Bibliopoli Avlici Hahniani, 1861. T. 17. S. 250; Chronicon Magni Presbiteri. S. 533; Chronicon Magni Presbiteri continuation. S. 533.

⁶⁵⁰ Chronicon Magni Presbiteri. S. 533.

⁶⁵¹ Annales Ensдорфenses / ed. G. H. Pertz // MGH. Scriptores. Hannoverae : Impensis Bibliopoli Avlici Hahniani, 1852. T. 10. P. 6.

⁶⁵² Continuatio Vindobonensis. S. 709.

⁶⁵³ Heinrici de Heimburg annales a 861–1300. S. 716; Letopis Jindřicha Heimurského. S. 316.

⁶⁵⁴ Annales sancti Rudberti Salisburgenses. S. 802–805.

⁶⁵⁵ Ottokars Österreichische Reimchronik. S. 204.

зброя» («Polonicae gentis fortissima armatura»), а перша і друга частини сил Рудольфа – «угорські війська, вправні у стрільбі» («Hungaris, aptis ad jacula»)⁶⁵⁶, де, правдоподібно, йдеться про кочівників-лучників.

Закінчилася битва повною поразкою чеських військ та загибеллю самого короля. В одному з німецьких джерел повідомляється навіть, що вбили його «фалвени і погани» («den Falwen und den heiden»)⁶⁵⁷, тобто кумани. В історіографії існує й версія, що кумани розграбували вже мертве тіло чеського володаря, однак, переконливих даних ані про це, ані про те, що Оттокар помер від руки кочівника, немає⁶⁵⁸. Про значні втрати військ Пшемисла II Оттокара і поляків зазначали й чеські джерела⁶⁵⁹. Угорський хроніст XIII ст. Шимон Кеца підкреслив роль куманів, які в ході битви захопили й розігнали чеське військо. Він писав, що коли угорці та куманські лучники почали нещадно стріляти і гнати війська супротивника та їхніх коней, командувач Мілота не витримав угорських стріл⁶⁶⁰. Про втечу з поля бою чеських військ Мілоти через натиск угорсько-куманського гарнізону повідомляли й інші джерела⁶⁶¹. Куманська легка кіннота переслідували втікачів декілька кілометрів, нещадно вирізаючи їх⁶⁶². Показовою є інформація Шимона Кеци, що для закріплення вічного сорому і ганьби чехів, поляків та моравців, їхні щити та прапори були повішені на стіну церкви в Секешфегерварі⁶⁶³.

⁶⁵⁶ Anonymi Leobensis Chronicon libris sex comprehensum, a Christo nato usque ad annum ejusdem MCCCXLIII / R.D.P. Hieronymus Pez // Scriptorum Rerum Austriacarum veteres ac genuini. Lipsiae : Sumptibus Joh. Frid. Gleditschii B. Filii, 1721. T. 1. S. 848.

⁶⁵⁷ Deutsche Liederdichter des zwölften bis vierzehnten Jahrhunderts: eine Auswahl / von Karl Bartsch. Berlin : Behr, 1910. S. 378.

⁶⁵⁸ Kusternig A. Bitva na Moravském poli (u Suchých Krut a Jedenspeigen) 26 srpna 1278. S. 179, 183–187.

⁶⁵⁹ Heinrici de Heimburg annales a 861–1300. S. 716; Letopis Jindřicha Heimburského. S. 316.

⁶⁶⁰ Simonis de Keza. Gesta Hungarorum. S. 186; Simonis de Kéza. Gesta Hungarorum / ed. L. Veszprémy, F. Schaer. S. 152.

⁶⁶¹ Chronica S. Petri Erfordensis moderna / ed. O. Holder-Egger // Scriptorum Rerum Germanicarum. Hannoverae ; Lipsiae : Impensis Bibliopoli Hahniani, 1899. T. 42. S. 283.

⁶⁶² Pálóczi-Horváth A. Pechenegs, Cumans, Iasians: Steppe peoples in medieval Hungary / transl. T. Wilkinson. Gyomaendrőd : Kner Printing House, 1989. P. 72.

⁶⁶³ «[...] ob probrium sempiternum que dedecus Boemorum, Polonorum Morawanorum que scuta et vexilla in Albensi ecclesia», Simonis de Kéza. Gesta Hungarorum. S. 186; Simonis de Keza. Gesta Hungarorum / ed. L. Veszprémy, F. Schaer. S. 152.

Отже, аналіз джерел до історії протиборства за спадщину Бабенбергів 1246–1278 рр. засвідчує наявність переконливих фактів систематичної участі у ньому з одного боку польських князів, а з іншого номадів, серед яких регулярно нотувалися так звані «угорські кумани». Аналогічно ми вважаємо можливою присутність у ряді кампаній (зокрема 1253 та 1260 рр.) спільно з руськими князями й відданих їм половців. Польські князі надавали підтримку різним ворогуючим сторонам. Так, сілезькі та опольсько-ратиборзькі – чеському королю, а велико- та малопольські – угорському. Відповідно з «угорськими куманами» та «руськими половцями» одні виступили в союзних військах, інші – як супротивники.

Більшість інформації щодо участі степовиків у конфлікті отримано з німецьких та інших латиномовних джерел. Знаково, що польські джерела практично не згадують кочівників у цих подіях, при тому, що наведені відомості свідчать про кількаразову безпосередню зустріч польських та половецьких військ на полі бою. Навіть таке «мовчання» дозволяє переконливо засвідчити постійне поповнення інформацією та новими якостями уже давно відомого в землях П'ястів образу половців.

3.3. «Половецька кров» у шлюбній політиці П'ястів

У польсько-половецьких відносинах XI–XIII ст. не відомо жодного випадку безпосереднього укладення шлюбу між представниками династії П'ястів і нащадками половецьких князів, чому насамперед перешкождали конфесійні відмінності. Однак, на підставі джерел і генеалогічних студій, зазначмо, що у венах польських володарів все-таки текла «половецька кров». Звичайно, цьому сприяло посередництво третьої сторони, а саме руських Рюриковичів, не раз одружених із дочками половецьких володарів. Доньки,

онуки, народжені у таких шлюбах, виходили заміж за представників династії П'ястів, внаслідок чого «половецький елемент»⁶⁶⁴ потрапляв й до їхніх земель.

Наукові студії доводять, що польські князі дуже часто одружувалися з дочками руських Рюриковичів. Двосторонні матримоніальні зв'язки вже не один десяток років висвітлюються польськими та вітчизняними істориками: О. Бальзером⁶⁶⁵, К. Яшінським⁶⁶⁶, В. Пашуто⁶⁶⁷, Я. Тенговським⁶⁶⁸, Л. Войтовичем⁶⁶⁹, Д. Домбровським⁶⁷⁰, М. Волощуком⁶⁷¹ та ін. Сумарно впродовж XI–XIV ст. налічується 26-ть вінценосних двосторонніх шлюбів⁶⁷². У 19-ти випадках руська княжна прибувала до володінь П'ястів разом з особистим супроводом, склад і чисельність якого часом годі встановити⁶⁷³.

Водночас російський лінгвіст та історик Ф. Успенський наводить 11 випадків укладення протягом XII–XIII ст. русько-половецьких шлюбів, при цьому зауваживши, що на практиці їх мало би бути значно більше, а окреслені випадки – лише ті, що підтверджені писемними джерелами⁶⁷⁴. З таких свідчень відомо, що серед виданих за П'ястів руських князівен були дочки або внучки від шлюбів, укладених між руським князем і половчанкою. Йдеться про декілька випадків.

⁶⁶⁴ Під визначенням «половецький елемент» йдеться не лише про кровне змішування, а й про предмети матеріальної культури, супровід тощо.

⁶⁶⁵ Balzer O. *Genealogia Piastów*. 1020 s.

⁶⁶⁶ Jasiński K. *Rodowód pierwszych Piastów*. 306 s.

⁶⁶⁷ Пашуто В. *Внешняя политика Древней Руси*. 472 с.

⁶⁶⁸ Tęgowski J. *Kontakty rodzinne dynastów polskich i ruskich w średniowieczu*. S. 7–36.

⁶⁶⁹ Войтович Л. *Княжа доба на Русі*. С. 782.

⁶⁷⁰ Dąbrowski D. *Genealogia Mściśławowiczów : Pierwsze pokolenia (do początku XIV wieku)*. 816 s.; Его же. *Генеалогия Мстиславовичей : Первые поколения (до начала XIV в.)*. 828 с.

⁶⁷¹ Voloshchuk M. *Ruthenian-Polish matrimonial relations in the context of the inter-dynastic policy of the house of Rurik in the 11th–14th centuries: selective statistical data // Codrul Cosminului*. 2019. Vol. XXV. № 1. P. 95–126.

⁶⁷² Tęgowski J. *Op. cit.* S. 7; Волощук М. *Ruteni in Polonia XI–XIII вв.* S. 145; Його ж. *Рюриковичі та П'ясти: століття дружби, ворожнечі та взаємовпливів*.

⁶⁷³ Волощук М. *Ruteni in Polonia XI–XIII вв.* S. 145; Eiusdem. *Ruthenian court of the Rurik dynasty princess in the lands of the Piast dynasty of the 11th century: the attempt of the searching and reconstruction // Journal of Vasyl' Stefanyk PreCarpathian National University. Series of Social and Human Sciences*. 2019. Vol. 6. № 2. S. 37–48; Eiusdem. *Ruthenian-Polish matrimonial relations*. P. 106–126.

⁶⁷⁴ Успенский Ф., Литвина А. *Указ. соч.* С. 21. *Пор.*: Michalski W. *Op. cit.* S. 2.

Хронологічно першим прикладом є добре відомий і досліджений істориками шлюб, котрий відбувся близько 1103 р. між Болеславом Кривоустим і дочкою великого київського князя Святополка Ізяславовича (1050–1113) Збиславою (між 1085/1090 – між 1112/1114). Для князя Болеслава одруження слугувало запорукою одержання допомоги від руських родичів у боротьбі за владу в Польщі між синами польського князя Владислава Германа (1043–1102).

Про відправлення до Польщі Збислави згадує *Повість временних літ*⁶⁷⁵ і пізніше Я. Длугош⁶⁷⁶. На її руське походження та ім'я вказується у ряді польських наративів – «*Кам'янецьких анналах*», «*Великопольській хроніці*»⁶⁷⁷ і «*Родоводі польських князів*»⁶⁷⁸. Одруження Болеслава Кривоустого зі Збиславою «*Давні Свентокшиські аннали*» датують 1103 р.⁶⁷⁹, решта написаних у володіннях П'ястів джерел – 1104 р.⁶⁸⁰ Літопис згадує про відправлення 1102 р. Збислави з Русі до Польщі для укладення шлюбу із Болеславом⁶⁸¹. О. Бальзер зауважив, що названі джерелами різні дати 1102 і 1103 рр. не суперечливі, а навпаки підтверджують і доповнюють одна одну: «Нестор констатує факт виїзду Збислави з Русі до Польщі, а не сам шлюб, і якщо княжна вирушила наприкінці 1102 р., то природно, що шлюб мав відбутися 1103 р., як подають “Давні Свентокшиські аннали”»⁶⁸².

Відтак, матір'ю Збислави з високою ймовірністю була половецька дочка князя Тугоркана (1028–1096). На підтвердження запропонованої тези є ряд переконливих аргументів. Попри неясність дати народження Збислави, знаємо, що її батько Святополк Ізяславович вперше одружився саме з дочкою

⁶⁷⁵ Ипатьевская летопись. Стб. 252.

⁶⁷⁶ Ioannis Dlugossi. Annales. T. 3–4. S. 210; Jana Długosza. Roczniki. S. 255.

⁶⁷⁷ Chronica Poloniae maioris. S. 28.

⁶⁷⁸ Jasiński K. Rodowód pierwszych Piastów. S. 188; Rocznik kamieniecki // МРН. Lwów : Nakładem własnym, 1872. T. 2. S. 778.

⁶⁷⁹ Rocznik Świętokrzyski dawny. S. 773.

⁶⁸⁰ Rocznik kamieniecki. S. 778; Траські аннали згадують під цим роком народження першого сина від цього шлюбу. Див.: Rocznik Traski. S. 831.

⁶⁸¹ Ипатьевская летопись. Стб. 252.

⁶⁸² Balzer O. Genealogia Piastów. S. 219.

половецького князя 1094 р.⁶⁸³ До цього, як вважають історики, він мав зв'язок з якоюсь невідомою княжною чи наложницею⁶⁸⁴, що, по суті, виключає шанс шлюбівання поважним польським князем народженої від такого зв'язку доньки. Кілька слабких аргументів, які часом вживають задля спростування походження Збислави від змішаного русько-половецького шлюбу, заради справедливості слід навести:

1. Одруження Болеслава III Кривоустого зі Збиславою відбулося через дев'ять років після шлюбу її батька з половчанкою, а відомо, що на заході віддавати дівчаток заміж можна було не раніше ніж у 12-річному віці, а на Русі, згідно так званого «візантійського» уставу – 13-річному⁶⁸⁵. Відтак, Збислава мала народитися не пізніше, ніж на початку 1091 р.⁶⁸⁶;

2. Вже 1105 р. народився перший і єдиний син Болеслава Кривоустого у цьому шлюбі – Владислав Вигнанець⁶⁸⁷.

Насправді ж:

1. Попри чітко визначений дозволений для шлюбу вік, реальна практика свідчить, що далеко не завжди цих норм дотримувалися⁶⁸⁸. Зокрема, Д. Домбровський припустив, що у віці до 13-ти років були видані заміж наступні представниці гілки Мстиславовичів: за Ярослава Святополковича (1072–1123) – Н дочка Мстислава Володимировича (1076–1132)⁶⁸⁹; за польського князя Лешка Білого – Н дочка (можливо Гримислава) Інгвара Ярославовича (?–1220)⁶⁹⁰; Всеволод Юрійович (1154–1212) видав свою дочку Верхуславу (бл.

⁶⁸³ Лаврентьевская летопись. Стб. 216.

⁶⁸⁴ Tęgowski J. Op. cit. S. 14; Войтович Л. Княжа доба. С. 355.

⁶⁸⁵ Jasiński K. Rodowód Piastów śląskich. S. 24–25; Dąbrowski D. Genealogia Mściśławowiczów. S. 50; Его же. Генеалогия Мстиславовичей. С. 47; Омельяничук С. Брак и семья в Древней Руси IX–XIII веков : Учебное пособие. Владимир : Изд-во Владимирского государственного университета, 2010. С. 31.

⁶⁸⁶ Tęgowski J. Op. cit. S. 14; Michalski M. Op. cit. S. 23.

⁶⁸⁷ Balzer O. Genealogia Piastów. S. 220.

⁶⁸⁸ Dąbrowski D. Genealogia Mściśławowiczów. S. 51; Его же. Генеалогия Мстиславовичей. С. 48.

⁶⁸⁹ Dąbrowski D. Genealogia Mściśławowiczów. S. 83; Его же. Генеалогия Мстиславовичей. С. 78.

⁶⁹⁰ Dąbrowski D. Genealogia Mściśławowiczów. S. 337; Его же. Генеалогия Мстиславовичей. С. 348.

1180–?) заміж за Ростислава Рюриковича (1172–1217/1218) у 8-річному віці⁶⁹¹; напівдійсним (*matrimonium claudicans*) вважається шлюб малолітньої Феодори (між 1182/1184 – між 1241/1253), дочки Романа Мстиславовича, із Володимиром Ярославичем (1151–1199), котрий практично, зі зміною політичної ситуації у Галичі, одразу ж і розпався⁶⁹²; шлюб двох неповнолітніх – ростовського князя Костянтина Всеволодовича (1186–1218) та доньки Мстислава Романовича (1156–1223) Агафії (1185/1189–1221)⁶⁹³. Також не виключено, що Мстислав Мстиславович доволі рано віддав заміж своїх дочок Ростиславу (1198/1204–1216) за Ярослава Всеволодовича (1191–1246)⁶⁹⁴ і Анну (між 1204/1207 – між 1241/1246), пошлюблену з Данилом Романовичем⁶⁹⁵. Без сумніву, не досягла повноліття на момент шлюбу його молодша дочка Марія (1210/1211 – після 1227), дружина угорського королевича Андрія (1210–1233/1234)⁶⁹⁶. Наявність цих, далеко не повних за переліком, прикладів дозволяє датувати укладення шлюбу Збислави і Болеслава до досягнення нереченою дозволеного віку та народження нею сина вже наступного року.

2. Жодне джерело нічого не повідомляє про дружину Святополка, попередницю половчанки. Л. Войтович, покликаючись на російського історика початку ХХ ст. Ніколая фон Баумгартена, вважає її наложницею, втім без вказівки на якесь джерело⁶⁹⁷. У літописах знаходимо повідомлення про народження першого сина Святополка – Мстислава († 1099) від наложниці⁶⁹⁸. Російський дослідник О. Назаренко вважає, що дочка Тугоркана не могла бути

⁶⁹¹ Dąbrowski D. Genealogia Mściśławowiczów. S. 51, 465; Его же. Генеалогия Мстиславовичей. С. 488.

⁶⁹² Войтович Л. Княжа доба. С. 491; Dąbrowski D. Genealogia Mściśławowiczów. S. 295; Его же. Генеалогия Мстиславовичей. С. 303.

⁶⁹³ Dąbrowski D. Genealogia Mściśławowiczów. S. 514; Его же. Генеалогия Мстиславовичей. С. 539.

⁶⁹⁴ Dąbrowski D. Genealogia Mściśławowiczów. S. 557; Его же. Генеалогия Мстиславовичей. С. 583.

⁶⁹⁵ Dąbrowski D. Genealogia Mściśławowiczów. S. 565; Его же. Генеалогия Мстиславовичей. С. 591.

⁶⁹⁶ Dąbrowski D. Genealogia Mściśławowiczów. S. 569; Его же. Генеалогия Мстиславовичей. С. 595.

⁶⁹⁷ Войтович Л. Княжа доба. С. 355.

⁶⁹⁸ Лаврентьевская летопись. Стб. 270; Ипатьевская летопись. Стб. 245.

першою дружиною київського князя, бо неправдоподібно, аби князь уперше одружився у віці 44-х років⁶⁹⁹. Втім літописний пасаж: «Стополкъ же посади с̄на своего Володимери Мьстислава иже бѣ ѿ наложницѣ ему»⁷⁰⁰ свідчить, радше, що інший син Святополка, згаданий Ярослав не народжений від тієї ж наложниці, бо навряд чи так би висловився автор літопису (невідомо, на основі яких свідчень російський автор XVIII ст. В. Татищев вважав Ярослава і Мстислава єдиноутробними братами⁷⁰¹). На підставі цього О. Назаренко припустив, що мати Ярослава не була наложницею, а якоюсь невідомою дружиною Святополка, дочкою котрої є й Збислава⁷⁰².

3. Видається неможливим, щоб один із найавторитетніших польських князів, як вище зазначалося, погодився б на шлюб із народженою від наложниці жінкою, котра ще й доводилася йому близькою родичкою у третьому поколінні⁷⁰³. Дід Збислави – Ізяслав Ярославович (1024–1078) був одружений із сестрою діда Болеслава Кривоустого – Казимира I Відновителя (1016–1058)⁷⁰⁴. Галл Анонім повідомив, що одруження Збислави з Болеславом вимагало офіційної папської згоди – диспензи, отриманої все ж, попри канони і загальну практику⁷⁰⁵. Зауважмо, що, на загал, у середньовічній Європі шлюби між родичами в третьому поколінні не були поодинокими⁷⁰⁶.

⁶⁹⁹ Назаренко А. Древняя Русь на международных путях: Междисциплинарные очерки культурных, торговых, политических связей IX–XII вв. Москва : Языки русской культуры, 2001. С. 571.

⁷⁰⁰ Лаврентьевская летопись. Стб. 270; Ипатьевская летопись. Стб. 245.

⁷⁰¹ Татищев В. История Российская. Т. 2. С. 131.

⁷⁰² Назаренко А. Древняя Русь на международных путях. С. 572.

⁷⁰³ Jasiński K. Rodowód pierwszych Piastów. S. 189.

⁷⁰⁴ Balzer O. Genealogia Piastów. S. 218.

⁷⁰⁵ Galla kronika. S. 778.

⁷⁰⁵ Rocznik Śwętokrzyski dawny. S. 444.

⁷⁰⁶ Шлюби у родовому співвідношенні 3:3 відомі й у досліджуваних династіях. Наприклад, дочка Святополка Ізяславовича Предслава (померла після 1104) вийшла заміж за сина угорського короля Гейзи I (1044–1077), герцога Алмоша (1075–1129). Також син Святополка Ярослав (1072–1123) одружився із дочкою польського короля Володислава I Германа. В обох випадках наречені зберігали близьке спільне походження від Мешка II (990–1034). Див.: Balzer O. Genealogia Piastów. S. 224–225, Tabl. III; Войтович Л. Княжа доба. С. 357, 358; Historia Scopusii / red. naukowa M. Homza i St. Sroka. Bratislava : Katedra slovenských dejín UK FiF ; Kraków : Instytut Historii Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2010. V. 1. S. 141, tabl. 2–3.

Отже, приймаючи *a priori* версію про походження Збислави від наложниці, залишається без відповіді питання, для чого шанований польський володар, близький родич руського князя, погодився на шлюб з дочкою наложниці, до того ще й супроти канонічного права. Літопис повідомляє під 1104 р. про народження у князя Святополка сина Брячислава⁷⁰⁷, а отже, на момент переїзду Збислави половецька дружина київського правителя була живою. Тому, у будь-якому випадку, готувала Збиславу до шлюбу й відправляла до майбутнього чоловіка саме вона. Вважаємо, що до Польщі разом зі Збиславою відправили й половецьких слуг, східні скарби, багатства і т. д.⁷⁰⁸

На цьому тлі доречно згадати історію видання заміж дочки київського князя Всеволода Ярославовича (1030–1093) і половчанки, охрещеної під іменем Анна (?–1111) – Євпраксії (1071–1109). З німецької «Хроніки Розенфельдського монастиря» відомо, що вона приїхала до Німеччини як наречена з незліченим багатством, з верблюдами, навантаженими дорогими полотнами й камінням⁷⁰⁹. Ці екзотичні, не бачені у землях Імперії каравани привернули значну увагу сучасників, можливо, саме у зв'язку з оригінальністю посагу та використанням верблюдів. Верблюди не були традиційною складовою руських шлюбних посагів, зате свідчили про степове походження близьких родичів нареченої. Жодного іншого подібного випадку за участі руських князівен джерела не нотують, втім такий супровід завжди з'являється при описах східних

⁷⁰⁷ Ипатьевская летопись. Стб. 256.

⁷⁰⁸ У «Великопольській хроніці» міститься згадка про одруження польського воєводи Петра Власта чи Влостовича (1080–1153) із тіткою Владислава («Wladislawi amitam habebat uxorem»). Цей факт О. Бальзер вважав свідченням того, що йдеться про сестру Збислави. Відповідно, вона також мала бути напів-половецького походження, хоч на сьогодні родовід дружини вельможі досі чітко не встановлено. Див.: Chronica Poloniae maioris. S. 49; Kronika Wielkopolska. C. 88, 102; Balzer O. Genealogia Piastów. S. 219.

⁷⁰⁹ «Haec venit in istam regionem cum magna pompa, pretiosas vestes et gemmas camelis portantibus, divitiasque infinitas», Chronicon. monasterii Rosen-feldensis seu Hassefeldensis // Monumenta inedita rerum Germanicarum praecipue Bremensium / hrsg. von J. Vogt. Bremen : Jan, 1740. T. 1. S. 125.

посольств⁷¹⁰. На підставі наведених свідчень, Х. Рюсс переконаний в активній участі матері нареченої Анни у приготуванні приданого для дочки⁷¹¹.

Відтак можна провести деяку аналогію між Євпраксією та Збиславою, життя й діяльність яких припали практично на один і той самий час. Дружина Болеслава Кривоустого теж могла привезти до Польщі як посаг предмети східного походження, раніше не відомі в польських землях. Хоча автори джерел оминають цей випадок своєю увагою. До Німеччини Євпраксія їхала, радше, через польські землі. Хіба це не викликало б у поляків справедливого, такого як у німців, зацікавлення? До слова, про факт викупу з польського полону перемишльського князя Володаря Ростиславича, сучасні польські автори також повідомляли доволі стримано, обмежившись сухою констатацією виторгуваної суми⁷¹². Натомість німецький хроніст Герборд деталізував: «золота і срібла, і різних цінностей у вазах і одязі, та різних багатств привезено на колісницях і верблюдах до Польщі стільки, що вся Русь незвично збідніла»⁷¹³.

Порівняно з іншими, польські джерела нічого не згадують й про незвичну зовнішність чи поведінку руських (напівполовецьких) наречених. Наприклад, інтерес до особистості Євпраксії відомий за різними джерелами. Привертають увагу повідомлення про норавливий характер імператриці, її привабливість і красу. Існує думка, що саме східне походження жінки виділяло її з-посеред німецьких⁷¹⁴. До слова, у німецьких «*Анналах святого Дісібоді*» зазначено, що імператор Генріх IV (1050–1106) «палав» шаленою пристрастю до неї⁷¹⁵. Російська дослідниця Єлена Мельникова (*1941) вважає це свідченням укладення шлюбу не з політичних міркувань, а природного інтересу німецького

⁷¹⁰ Рюсс Г. Указ. соч. С. 61.

⁷¹¹ Там же.

⁷¹² Ioannis Dlugossi. Annales. Т. 3–4. S. 210; Jana Długosza. Roczniki. Т. 3–4. S. 359.

⁷¹³ «aurum et argentum et quequae preciosa in vasis et vestibus et variis opum speciebus, quadrigis et camelis in Poloniam apportantibus, otaut Ruthenia tota insolita paupertate contabesceret», Herbord dialogus de Vita Ottonis episcopi babenbergensis // MGH. Scriptores rerum Germanicarum / ed. G. H. Pertz; rec. R. Kopke. Hannoverae : Impensis Bibliopolii Hahniani, 1868. Т. 33. S. 55.

⁷¹⁴ Рюсс Г. Указ. соч. С. 60.

⁷¹⁵ «Odio coepit habere, ita ut naius esset odium quam delectio, qua primus eam dilexerat», Annales sancti Disibodi / ed. V. Cl. Georgio Waitz // MGH. Scriptores. Hannoverae : Hahn, 1861. S. 14.

імператора до руської княжни⁷¹⁶, що може опосередковано підтверджуватися лаконічним висловом анонімного автора «*Слова о полку Ігоревім*»: «красныя дѣвки половецкыя»⁷¹⁷. Відтак, цілком справедливими виглядають слова Х. Рюсса, який вважає, що руських князів у шлюбах з половчанками приваблювала не лише політична користь, а й краса. Саме цим історик пояснює одруження з половчанками не лише Всеволода, а й його сина Володимира Мономаха та племінників Святополка Ізяславовича і Олега Святославовича (1051–1115). При цьому війни з номадами тривали безперестанку⁷¹⁸.

«Мовчання» до теми польських джерел вказує на, мабуть, неважливість цієї інформації. Про напівкочове походження не акцентується у джерелах династії П'ястів й у випадку перших шлюбів з угорками. Так, імовірно, другою дружиною Болеслава I Хороброго була дочка угорського охрещеного, втім, зі сповіданням кочових традицій, князя Гейзи (?–997). Тітмар Мерзебурзький зазначив, що Болеслав «з Угорщини взяв дружину» («*Ungaria sumpsit uxorem*»)⁷¹⁹, котру польські хроніки називали «дочкою угорського володаря» («*filia ducis Ungarie*»)⁷²⁰. Пізніше у XV ст. Я. Длугош зазначив, що вона народилася від шлюбу Гейзи та його першої дружини⁷²¹. У дослідників запропонована версія викликала сумніви⁷²², тому в сучасній генеалогії видану заміж за Болеслава I жінку пов'язують із родиною представника якогось угорського знатного роду⁷²³. Проте беззаперечним фактом залишається переїзд у володіння П'ястів представниці на той момент ще не християнізованої поганської Угорщини, котра ще не відійшла від кочових традицій.

⁷¹⁶ Мельникова Е. Евпраксия Всеволодовна : взлет и падение // Древняя Русь в свете зарубежных источников : Учебное пособие для студентов вузов / ред. Е. А. Мельниковой. Москва : Издательская корпорация «Логос», 1999. С. 377.

⁷¹⁷ Ироническая пѣснь. С. 10.

⁷¹⁸ Рюсс Г. Указ. соч. С. 60.

⁷¹⁹ Thietmari Chronicon. S. 263.

⁷²⁰ Chronica Polonorum. S. 618; Chronica principum Poloniae. S. 444.

⁷²¹ Dlugossi Ioannis. Annales. T. 1–2. S. 199; Jana Długosza. Roczniki. T. 1–2. S. 267.

⁷²² Balzer O. Genealogia Piastów. S. 210; Jasiński K. Rodowód pierwszych Piastów. S. 85.

⁷²³ Jasiński K. Rodowód pierwszych Piastów. S. 85.

Другий випадок шлюбу представника династії П'ястів із жінкою напів-половецького коріння, як встановив польський дослідник Кшиштоф Бенишкевич (*1959 р.), стосується доньки князя Всеволода Ярославича та половчанки, охрещеної під іменем Анна, сестри Євпраксії – Катерини (?–1108) виданої за сина короля Болеслава Сміливого (1042–1081) – польського володаря Мешка (1069–1089)⁷²⁴. Єдина згадка про Катерину Всеволодівну занотована в літописах під 1108 р., де наведено лише факт смерті княжни⁷²⁵.

Напівполовчанкою була руська дружина князя Одона (1141–1194). У Вінцентія Кадлубка читаємо, що тестем одного із синів великопольського князя Мешка III Старого (1126–1202) був галицький князь, ідентифікують якого по-різному. Свого часу польський дослідник Стослав Лагуна (1833–1900) дійшов висновку, що дружиною Одона була дочка Володимира, сина Ярослава, прозваного у «Слові о полку Ігоревім» Осмомислом (1130–1187)⁷²⁶. Л. Войтович, натомість, вважає її дочкою самого князя Ярослава⁷²⁷. У будь-якому випадку вона зберігала кровний зв'язок з галицьким володарем, будучи або його дочкою, або внучкою. З джерел відомо, що в Ярослава Володимирковича була лише одна законна дружина – Ольга (?–1181), донька суздальського князя Юрія Довгорукого (1090–1157), видана заміж 1150 р.⁷²⁸ Натомість, матір'ю нареченої була дочка половецького князя Аєпи (?)⁷²⁹.

Наступним випадком вкраплення «половецької крові» до династії П'ястів є шлюб мазовецького князя Земовита I Конрадовича (1215–1262) з руською княжною Переяславою (?–1283). Про руське коріння жінки вказує не

⁷²⁴ Benyskiewicz K. W kręgu Bolesława Szczodrego i Władysława Hermana. Piastowie w małżeństwie, polityce i intrydze. Wrocław : WUW, 2010. S. 106. Дослідження М. Міхальського не враховує цього випадку (Michalski M. Op. cit. S. 2).

⁷²⁵ Лаврентьевская летопись. Стб. 78; Ипатьевская летопись. Стб. 260.

⁷²⁶ Laguna S. Rodowód Piastów // Kwartalnik historyczny. 1897. № 11. S. 763.

⁷²⁷ Войтович Л. Княжа доба. С. 350.

⁷²⁸ «Вда Гюрги дчерь свою за Стославича за Улга друугоую за Володимирича за Йраслава в Галичь», Ипатьевская летопись. Стб. 394. Пор.: Michalski M. Op. cit. S. 74.

⁷²⁹ «Пою Володимеръ за Гергиа Епишпину дщерь Асѣну внука а Улегъ поа Акаепиду дщерь Йнєву внук», Там же. Стб. 259.

тільки її ім'я, а й розлогіші свідчення Я. Длугоша⁷³⁰. Занотоване ним ім'я «Preislawa» реконструйовано у Переяслава⁷³¹. Інформації про цю жінку небагато, втім, для нашої роботи вагомими є питання її філіації. Частина дослідників, наслідуючи висунуту О. Бальзером думку, припускає належність Переяслави до сім'ї Данила Романовича і Анни – дочки князя Мстислава Мстиславовича і Н за іменем половчанки⁷³². Дідом дружини майбутнього короля Русі був половецький князь Котян. Проте останні дослідження Д. Домбровського засвідчують, що аргументи попередника є не до кінця переконливими⁷³³ і Переяслава не була дочкою Данила, а лише представницею гілки Мстиславовичів⁷³⁴.

Приписане більшістю вчених Переяславі родинне походження є доволі переконливим. Сам Д. Домбровський навіть погоджується з О. Бальзером про спільність зовнішньополітичних поглядів Данила Романовича і князя Земовита, що природно впливало й на матримоніальні відносини обох сімейств⁷³⁵. Джерелами задокументовано тривалий союз між мазовецькими князями й Романовичами, що налагодився й активно функціонував від середини XIII ст. Підтвердженням цьому є хоча б інформація літопису від 1251 р. з описом запрошення князем Данилом Земовита у спільний похід на ятвягів⁷³⁶. Він же став одним із тих, хто вмовляв руського володаря прийняти королівську корону

⁷³⁰ «Genere Ruthena», Ioannis Dlugossi. *Annales*. T. 7–8. S. 225.

⁷³¹ Dąbrowski D. *Genealogia Mściśławowiczów*. S. 658; Его же. *Генеалогія Мстиславовичей*. С. 684.

⁷³² Balzer O. *Genealogia Piastów*. S. 554; Войтович Л. *Княжа доба*. С. 501; Grabowski J. *Dynastia Piastów mazowieckich: studia nad dziejami politycznymi Mazowsza, intytulacją i genealogią książąt*. Kraków : Avalon, 2012. S. 270; Michalski M. *Op. cit.* S. 199.

⁷³³ Dąbrowski D. *Genealogia Mściśławowiczów*. S. 656–659; Его же. *Генеалогія Мстиславовичей*. С. 681–695.

⁷³⁴ Dąbrowski D. *Genealogia Mściśławowiczów*. S. 668; Его же. *Генеалогія Мстиславовичей*. С. 694.

⁷³⁵ Balzer O. *Genealogia Piastów*. S. 554; Dąbrowski D. *Genealogia Mściśławowiczów*. S. 656; Его же. *Генеалогія Мстиславовичей*. С. 681.

⁷³⁶ *Ипатьевская летопись*. Стб. 810; *Chronica Galiciano-Voliniana (Chronica Romanoviciana)*. S. 300–301; Balzer O. *Genealogia Piastów*. S. 554.

з рук папи⁷³⁷. В тому ж джерелі занотовано, як краківсько-сандомирський володар Болеслав Сором'язливий і Земовит обіцяли допомогу своїм руським союзникам у боротьбі з татарами: «Да бы прѣль бы вѣнѣць а мы есмь на помощь противоу поганымъ»⁷³⁸. Наведені епізоди спільної військової діяльності окремі представники як польської, так і вітчизняної історичної науки вважають доказами одруження мазовецького володаря з донькою короля Данила Романовича⁷³⁹.

Однак, досліджуючи «Галицько-Волинський літопис», Д. Домбровський зауважив, що автори джерела часто зазначали про кровну спорідненість там, де могли, і там, де для цього була потреба (при реєстрації дипломатичних формул чи пояснень певних явищ). У випадку повідомлень, котрі безпосередньо не стосувалися родинних зв'язків між окремими особами, генеалогічні визначення практично відсутні⁷⁴⁰. За словами дослідника, якщо у повідомленні про спільний похід на ятвягів акцент на кривності між Данилом і Земовитом не принциповий, то при описі втручання Данила в процес передачі Болеславом I Конрадовичем (1208–1248) трону Земовитові, автор, задля пояснення зацікавлення у цьому Данила, зазначив би, що польський князь є тестем руського правителя⁷⁴¹. Аналогічно, повідомляючи про переконання польськими князями Романовича прийняти папську корону, літописець не промовчав би про близькі родинні відносини з радниками⁷⁴². Однак найвагомішим аргументом на заперечення тези про те, що Переяслава була дочкою Данила Романовича, польський вчений вважає інформацію літопису, занотовану під 6795 (1287) р.

⁷³⁷ Dąbrowski D. Genealogia Mściśławowiczów. S. 665; Его же. Генеалогия Мстиславовичей. С. 690.

⁷³⁸ Ипатьевская летопись. Стб. 827; Chronica Galiciano-Voliniana (Chronica Romanoviciana). S. 350.

⁷³⁹ Balzer O. Genealogia Piastów. S. 554; Войтович Л. Княжа доба. С. 501; Dąbrowski D. Genealogia Mściśławowiczów. S. 656; Его же. Генеалогия Мстиславовичей. С. 681.

⁷⁴⁰ Dąbrowski D. Genealogia Mściśławowiczów. S. 663; Его же. Генеалогия Мстиславовичей. С. 689.

⁷⁴¹ Dąbrowski D. Genealogia Mściśławowiczów. S. 664–665; Его же. Генеалогия Мстиславовичей. С. 690.

⁷⁴² Dąbrowski D. Genealogia Mściśławowiczów. S. 665; Его же. Генеалогия Мстиславовичей. С. 690.

Йдеться про передачу Володимиром Васильковичем (1249–1288) синові Данила Мстиславові (?) опіки над Конрадом Земовитовичем (1250–1294). Всіх трьох у джерелі названо братами⁷⁴³, однак, якби Переяслава була дочкою Данила, то літописець, без сумніву, не оминув би можливості зазначити близькі родинні зв'язки і назвав би її сина племінником Мстислава⁷⁴⁴.

Проте слід пам'ятати, що за часом появи на світ польська княжна цілком могла бути дитиною Данила Романовича. Постмонгольські часи та відсутність задокументованих свідчень про такі ж, як із Романовичами, тісні політичні контакти мазовецьких П'ястів з якимись іншими князями на Русі не залишає шансів у пошуку батьків Переяслави, як тільки в родині князя Данила. У літописі йдеться про шлюб Данила з дочкою Мстислава Мстиславовича і N за іменем половчанки – Анною 1213 р., у якому одразу ж народилися діти («Поа оу него Даниль дщерь именовъ Анноу и родиша ѿ неѧ сѣви и дщери»⁷⁴⁵). Дослідники справедливо припускають, що насправді одруження відбулося вже після утвердження Мстислава у Галичі 1217 р.⁷⁴⁶ К. Яшінський зазначив, що народилася Переяслава, відтак, не раніше 1218 р., адже мала б бути молодшою за Земовита⁷⁴⁷. Проте, у літописі під 1240 р. згадується про втечу дружини Данила Романовича разом з дітьми від татар у землі П'ястів⁷⁴⁸. Цією дружиною

⁷⁴³ Ипатьевская летопись. Стб. 906–908; Chronica Galiciano-Voliniana (Chronica Romanoviciana). S. 625.

⁷⁴⁴ Dąbrowski D. Genealogia Mściślawowiczów. S. 666; Его же. Генеалогия Мстиславичей. С. 691.

⁷⁴⁵ Ипатьевская летопись. Стб. 732; Chronica Galiciano-Voliniana (Chronica Romanoviciana). S. 56–57.

⁷⁴⁶ Włodarski B. Polska i Ruś. S. 69–70; Dąbrowski D. Małżeństwa Daniela Romanowicza (aspekt genealogiczny i polityczny) // Venerabiles nobiles et honesti. Studia z dziejów społeczeństwa Polski średniowiecznej. Prace ofiarowane Prof. J. Bieniakowi. Toruń : Uniwersytet Mikołaja Kopernika, 1997. S. 45–46.

⁷⁴⁷ Jaśiński K. Rodowód Piastów małopolskich i kujawskich. Poznań ; Wrocław : Wyd-wo Historyczne, 2001. S. 68.

⁷⁴⁸ «[...] слыша в братѣ си и в дѣтѣх и в гнагини своєї ѿко вышли соуть из Роуское землѣ в Ляхы предѣ безбожными Татары», Ипатьевская летопись. Стб. 787; Chronica Galiciano-Voliniana (Chronica Romanoviciana). S. 236.

була Анна Мстиславівна, бо на той час Данило ще не одружився вдруге⁷⁴⁹. Відповідно, згадані нащадки були ще юними.

О. Бальзер свого часу висунув думку, що шлюб Земовита з дочкою руського князя відбувся 1248 р.⁷⁵⁰, з чим погоджуються й деякі інші дослідники⁷⁵¹. Зокрема, Я. Тенговський зауважив, що, ймовірно, лише 1248 р. Переяслава досягла віку, прийняттого до шлюбу, а тому припустив, що народилася вона *terminus ante quem* 1236 р.⁷⁵² Вчений додав, що у випадку, якби вона була на 2–3 роки старшою, тоді перший син мазовецького князя Конрада – Болеслав I не одружився б із дочкою белзького князя Олександра (? – після 1234) Анастасією (? – після 1262), а власне з Переяславою⁷⁵³. Згідно з О. Бальзером, найстарший син Земовита і Переяслави народився близько 1251–1255 рр.⁷⁵⁴ Д. Домбровський, ґрунтуючись на цьому та беручи за основу мінімальну різницю у віці між матір'ю та дитиною, народження Переяслави датує 1238–1241 рр.⁷⁵⁵

Тому належність Переяслави до родини князя Данила, а відтак у третьому поколінні – до сім'ї половецького князя Котяна, є додатковим підтвердженням чергового проникнення половецьких впливів у землі П'ястів, а з ними – характерного для другої половини XIII ст. образу номадів, котрі поступово змінювали усталений поколіннями спосіб життя.

Слабкість наукового інтересу до проблеми присутності «половецької крові» у династії П'ястів обумовлюється незвичним «мовчанням» польських джерел, що теж має причину. Окреслені шлюби свідчать про чіткі підстави засвідчення наявності половецьких генів у крові окремих відгалужень династії

⁷⁴⁹ Dąbrowski D. Małżeństwa Daniela Romanowicza. S. 47.

⁷⁵⁰ Balzer O. Genealogia Piastów. S. 555.

⁷⁵¹ Jasiński K. Genealogia księcia mazowieckiego Siemowita I. S. 117–124; Tęgowski J. Op. cit. S. 27; Dąbrowski D. Genealogia Mściśławowiczów. S. 658; Его же Генеалогия Мстиславичей. С. 684.

⁷⁵² Tęgowski J. Op. cit. S. 28.

⁷⁵³ Ibidem.

⁷⁵⁴ Balzer O. Genealogia Piastów. S. 729.

⁷⁵⁵ Dąbrowski D. Genealogia Mściśławowiczów. S. 669; Его же. Генеалогия Мстиславичей. С. 695.

П'ястів. Подальше дослідження цієї проблеми із залученням даних антропології могли б ґрунтовно доповнити наші висновки. Сучасна антропологічна наука доводить, що ті чи інші риси характерної зовнішності можуть проявитися у нащадків через кілька поколінь⁷⁵⁶, тому доцільним було б простежити східні риси обличчя відомих П'ястів за допомогою новітніх методів дослідження.

На сьогодні в польській антропології відоме лише одне комплексне дослідження решток П'ястів, котрому, однак, майже 50 років. Йдеться про роботу групи науковців з Інституту історії матеріальної культури Польської академії наук під керівництвом професора Влодзімежа Шафранського (1920–1998) над рештками 17-ти осіб із крипти кафедрального собору в колишній столиці Мазовецької землі – місті Плоцьку. Згідно з висновками дослідників, серед вивчених скелетів два ідентифіковано як рештки Володислава Германа та Болеслава III Кривоустого⁷⁵⁷. В рисах обличчя останнього антрополог Анджей Верцінський (1930–2003) віднайшов чіткі монголоїдні риси, зокрема широкі крила носа та масивну верхню повіку⁷⁵⁸. Водночас, монголоїдні риси сина половчанки князя Андрія, прозваного Боголюбським (1111–1174), реконструйовані Михайлом Герасимовим в 40-х рр. ХХ ст.⁷⁵⁹, заперечив сучасний російський доктор медичних наук В. Звягін⁷⁶⁰. Ця проблема потребує подальшого комплексного дослідження, де використання лише історичних методів дослідження недостатньо.

На основі зазначеної інформації можемо свідчити про наявність генеалогічних зв'язків між польськими П'ястами і половецькою аристократією. Йдеться про родичання шляхом перехресних шлюбів із представниками дому Рюриковичів, з котрими обидві сторони активно укладали матримоніальні

⁷⁵⁶ Із розмови з польським археологом, дослідницею історії та культури номадів, викладачем кафедри археології Філософського факультету Західночеського університету в місті Пльзень – А. Големб'ювською-Тобіаш 25.05.2019.

⁷⁵⁷ Szafranski W. Widziałem kości monarchów polskich : Badania naukowe zawartości grobu piastowskiego w katedrze plockiej // Notatki Plockie. 1973. № 18 (2). S. 23–31.

⁷⁵⁸ Ibidem. S. 27; Ejustdem. Szczątki kostne Bolesława Krzywoustego w katedrze plockiej // Notatki Plockie. 1985. № 30 (3). S. 26.

⁷⁵⁹ Герасимов М. Указ. соч. С. 145.

⁷⁶⁰ Звягін В. Указ. соч. С. 26.

договори. Проаналізовані нами випадки потрапляння «половецької крові» до дому польської керівної династії, через брак джерельних свідчень, носять зі зрозумілих причин несистемний характер. Утім, навіть окреслена кількість випадків не знайшла спеціальної рефлексії у джерела, що дивно з огляду на єдиний випадок «німецького» заміжжя напівполовецької з походження Анни-Євпраксії Всеволодівни, неодноразово згадану німецькими та папськими джерелами не лише з огляду на її активну участь у політичному житті імперії, а й з приводу її нетипової зовнішності.

Попри те, що джерелами рідко називається походження наречених «за кужелем», без сумнівів, польські князі, беручи за дружин руських князівен, володіли інформацією не лише про батьків, а й про матерів та старших родичів пошлюблених. Відтак при дворі П'ястів, принаймні протягом наступних кілька поколінь, існувало розуміння належності до певних половецьких еліт, з якими, втім, за життя, ми вважаємо, ніхто особисто, мабуть, не мав нагоди зустрітися. Компаративне зіставлення джерельних свідчень дозволяє стверджувати, що в результаті укладення цих шлюбів із приданим наречених до польських земель потрапляли й елементи матеріальної культури кочівників, а такі речі, як коштовні прикраси, тим паче екзотичні, мали передаватися від матерів донькам і внучкам. У середньовічній Європі цінувалися коштовності з посагу іноземної нареченої. Так, у «Житії» французького короля Людовіка VI (1081–1137) згадується цінний гіацинт його бабусі, руської княжни Анни Ярославівни (1032 – між 1075–1089), котрий помістили у реліквію тернового вінця Ісуса Христа⁷⁶¹.

Отже, упродовж XI–XIII ст. половецько-польські зв'язки (а на їхній основі конструйований образ номадів у польській історичній думці) активно протікали у різних площинах, що чітко відзначено як в анналах, так і в хроніках польського походження, починаючи з кінця XI – початку XII ст. Попри роззосередженість свідчень про половців-куманів, часом їхню епізодичність,

⁷⁶¹ Abbot Suger: Life of King Louis the Fat [Електронний ресурс]. Режим доступу : <https://sourcebooks.fordham.edu/basis/suger-louisthefat.asp>

зіставлення і порівняння з іншими матеріалами дозволяє в цілому скласти зрозумілий «образ половця» чи на загал номада.

Найбільше сприяла цьому активність обох сторін у відносинах з руськими князями та угорською королівською династією. Аналіз та верифікація джерельних свідчень, доводить, що протягом окресленого хронологічного проміжку часу як половці, так і П'ясти неодноразово контактували у військових подіях на Русі, в землях Рюриковичів. Схожим чином вони взаємодіяли й під час боротьби за австрійські землі 1246–1278 рр., коли різні польські князі підтримували протилежні сторони конфлікту, а кумани традиційно виступали у складі коаліції угорського короля. Присутність як номадів, так і польських військових підрозділів на полі бою підтверджують джерела різного походження – німецького, угорського, польського, чеського тощо.

Нами також виявлено укладення чотирьох міждинастичних шлюбів (див. Додаток 5), що призвели до проникнення у династію П'ястів половецької крові та, «за замовчування» предметів побуту східного походження, елементів повсякденної культури. Водночас зіставлення різних за часом та географією походженням джерельних відомостей засвідчує відчутне ігнорування, відносно «мовчання» безпосередньо польськими джерелами навколо «половецької тематики».

Розділ IV. «Образ половців» у «*Annales*» Яна Длугоша

4.1. Походження і джерелознавча цінність «половецьких» сюжетів автора

Серед польських середньовічних творів найбільше інформації про половців містять «*Annales seu Chronicae incliti Regni Poloniae*» («*Аннали, або ж хроніки славного королівства Польського*», у популярнішому варіанті – «*Історія Польщі*») Я. Длугоша. Відомо, що автор був людиною релігійною й описував події з позиції світогляду католицького духівника XV ст. Звичайно, в його роботі присутня тенденційність, на що історики вказували ще наприкінці XIX ст.⁷⁶² Крім того, щодо використаних ним іноземних джерел, досліджено, що Я. Длугош «пристосовував» їх до своєї праці. Його завданням було з одного боку висвітлити історію сусідів, але при цьому не перебільшити обсягу цих повідомлень щодо «польських». Тому запозичені з іноземних джерел свідчення «*Annales*» суттєво zdeформовані⁷⁶³. Втім, у нашому випадку вони варті спеціального аналізу.

Із 12-томів роботи у 3–8 частинах значна увага присвячена історії Русі, зокрема її відносинам з половцями, а також, у дещо меншій кількості, життю «куманів» (sic!) в Угорському королівстві. Важливо дослідити походження «половецько-куманських» повідомлень «*Annales*», зіставивши інформацію Я. Длугоша з іншими джерелами. Шляхом компаративного аналізу варто визначити ступінь цінності його твору до вивчення половецької історії у країнах так званої Молодшої Європи.

Польським дослідником С. Соліцьким статистично підраховано кількість «іноземних» повідомлень Я. Длугоша. Із загального числа його 3615 записок 1431 присвячено сусідам. Друге чільне місце після чехів відведено історії угорців (264 повідомлення, у відсотках – 7,3% з усього тексту або 18,4%

⁷⁶² Bobrzyński M., Smolka St Jan Długosz. Jego życie i stanowisko w piśmiennictwie. Kraków : PAU, 2015. S. 164.

⁷⁶³ Solicki S. Metoda pracy nad dziejami obcymi w Annales Poloniae // Studia Źródłoznawcze. 1977. T. XXII. S. 107.

відносно іноземних повідомлень). «Руські» нотатки посідають сьоме місце – 135 згадок (3,7% з усього тексту, 9,4% – з іноземних)⁷⁶⁴. Нами виділено загальну кількість згадок половців-куманів у «*Annales*» Я. Длугоша – їх всього 46 (1,27% від усього тексту чи 3,2% від кількості іноземних згадок, з них лише одна під 1081 р. стосується половців і Польщі). З них «куманських» відомостей до угорської історії – 9 (0,25% від усього тексту або 0,6% – іноземних згадок) та 37 «половецько-руських» (1,02% від усього тексту і 2,6% – іноземних повідомлень).

Помітно, що чисельність згадок про половецько-руські відносини відносно велика. Виникає питання, чому польський хроніст так багато уваги приділив саме їм. В історичній науці вже піднімалася проблема інтересу Я. Длугоша до історії Русі. Так, Н. Щавелева пояснила це тим, що в період життя автора «Руська земля» (*Terra Russiae*) була частиною королівства Польщі, тому автор вважав за потрібне й природне написати й історію цих земель як складової держави, в якій мешкав⁷⁶⁵. Якщо погодитися з даною точкою зору, то не видається дивним те, що в його роботі збереглося досить багато даних про русько-половецькі контакти, тим більше з огляду на їхню тривалість практично протягом двох століть (від 1054 р. до середини XIII ст.). Можливо, зацікавленість польського хроніста цими стосунками була викликана й появою на сході континенту монголів, оскільки означена подія сприяла росту інтересу з боку християнського Заходу до світу азійських кочівників. Слід також пам'ятати, що у сучасному Я. Длугошу XV-му столітті щораз сильнішою для Польщі була небезпека зі сторони турок-османів, що сприяло збільшенню серед поляків інтересу до турецьких справ⁷⁶⁶, а звідси – й до всього Сходу.

Визначити джерела згаданих 46 «половецьких» записів не складно. Так, проблема походження інформації Длугошових «*Annales*» викликає дискусії в історіографії не одне десятиліття. Відомо, що автор користувався не лише

⁷⁶⁴ Solicki S. Metoda pracy nad dziejami obcymi w *Annales Poloniae*. S. 109; Ejusdem. Źródła Jana Długosza do problematyki czeskiej. Wrocław : Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1973. S. 6.

⁷⁶⁵ Щавелева Н. Древняя Русь в «Польской истории». С. 56.

⁷⁶⁶ Baranowski B. Op. cit. S. 18.

польськими, а й широким колом іноземних джерел. Серед них, зокрема, були якісь невідомі літописи. Я. Длугош спеціально вчився «руської» мови при написанні відповідних частин праці задля її довершенішого вигляду. Про це він сам зауважив у вступі, додаючи, що почав вчити «руську» мову вже в поважному віці, «маючи сиву голову»⁷⁶⁷.

Ще наприкінці ХІХ ст. А. Семкович вважав, що джерелами «руських» (відповідно й «русько-половецьких» – *I. T.*) повідомлень історика ХV ст. до 1112 р. був літопис Нестора, впродовж 1117–1239 рр. – літописи його продовжувачів, зокрема – *Лаврентіївський*, *Троїцький* та *Радзивіловський*, а після 1239 р. – літопис, «близький Іпатіївському та Волинському зводам»⁷⁶⁸. Окремо дослідник виділив групу повідомлень про Русь, котрі не знайшли відображення у літописах, і назвав це невідоме джерело «*Перемиським*» літописом⁷⁶⁹.

О. Шахматов вважав, що з точністю вказати на звід, котрий став джерелом «руських» відомостей Я. Длугоша неможливо, однак беззаперечним визнавав започаткування з цього зводу ряду московських і новгородських літописів. Цим джерелом він назвав *Загальноруський літописний звід 1493 р.*, на основі якого писалися й інші наративи, тому значна частина статей Я. Длугоша віддзеркалюється в основних руських літописах⁷⁷⁰. О. Шахматов погоджувався з А. Семковичем, що невідомі літописам повідомлення бралися з неучілилого джерела, котре назвав «*Галицьким*» літописом, вважаючи його найдавнішим зводом⁷⁷¹. При цьому російський історик виключив можливість використання Я. Длугошем інших джерел з історії Русі ХІІ–ХІІІ ст., окрім названих зводу 1493 р. та *Галицького літопису*⁷⁷². О. Шахматов вважав, що,

⁷⁶⁷ «Unde et ob eam rem cano iam capite ad perdiscendum literas Ruthenas me ipsum appuleram, quatenus historie nostre series crassior redderetur», Ioannis Dlugossi. Annales. T. 1–2. S. 62; Bobrzyński M., Smolka St. Op. cit. S. 77.

⁷⁶⁸ Semkowicz A. Op. cit. S. 53–54.

⁷⁶⁹ Ibidem. S. 53.

⁷⁷⁰ Шахматов А. Указ. соч. С. 247.

⁷⁷¹ Там же. С. 253.

⁷⁷² Там же. С. 249.

попри подібність у деяких місцях текстів польського автора з руськими наративами, автор фізично міг вжити не більше 3–4 літописів⁷⁷³.

Учень А. Шахматова Євгеній Перфецький (1888–1947) також вважав, що польський хроніст використав якийсь власний літописний текст, назвавши його слідом за А. Семковичем «*Перемисьльським*»⁷⁷⁴. Радянський джерелознавець М. Тихомиров, в результаті порівняння повідомлень Я. Длугоша з не узгодженими між собою літописами, дійшов висновку про існування у нього південноруського джерела київського походження з «особливою традицією», давнішого за «*Повість временних літ*» і *Новгородський перший літопис*⁷⁷⁵. Радянський історик Ю. Лимонов зазначав, що джерело Я. Длугоша близьке до *Московського зводу 1480 р.* за текстом і стилем, але не ідентичне йому. Тому вчений припустив, що через «*Annales*» до нас дійшов не уцілілий, датований 60-ми рр. XV ст., звід. Іншим руським джерелом польського хроніста, згідно з Ю. Лимоновим, був якийсь західноруський літопис⁷⁷⁶. Російський дослідник Б. Клосс писав, що до середини XII ст. основним джерелом для Я. Длугоша був південноруський літопис, близький *Іпатіївському*. Аж до початку XIII ст. в «*Annales*» простежується ряд відомостей, аналогічних чи близьких *Лаврентіївському*; «читається» зв'язок із *Радзивіловським літописом* та рядом *Новгородсько-Софійських*. У результаті дослідження історик констатував наявність у руках Я. Длугоша двох руських літописів: *Південноруського зводу* першої третини XIII ст., відредагованого в інтересах смоленських князів, та *Смоленського літописного зводу*, в основу якого лягли *Радзивілівський* та *Софійський*⁷⁷⁷.

Польський дослідник Ян Домбровський (1890–1965) вважав, що Я. Длугош користувався початковою редакцією *ПВЛ* та *Лаврентіївським*

⁷⁷³ Там же. С. 246.

⁷⁷⁴ Perfeckij E. *Historia Polonica Jana Dlugosze a ruske letopisectvi*. Praga : Nákladem Slovanského ústavu-v komisi nakladatelství «Orbis», 1932. S. 24.

⁷⁷⁵ Тихомиров М. Н. Русский летописец в «Истории Польши» Яна Длугоша // Исторические связи России со славянскими странами и Византией. Москва : Наука, 1969. С. 235.

⁷⁷⁶ Лимонов Ю. А. Указ. соч. С. 10–11.

⁷⁷⁷ Клосс М. Б. Русские источники I–VI книг *Анналов* Яна Длугоша. С. 47–52.

літописом, а складність його ідентифікації пов'язана з тим, що руські наративи він використовував побіжно, не розумів їхньої хронології, а тому помилково комбінував повідомлення літописів⁷⁷⁸. Однозначно відповісти, котрим руським джерелом користувався польський історик XV ст., дослідникам досі не вдалося, однак схожість інформації, а в деяких випадках навіть ідентичність його текстів з літописами свідчить про використання ними спільного джерела (див. Додаток 6).

«Угорські» (відповідно «угорсько-куманські» – І. Т.) записки Я. Длугоша, на думку А. Семковича, походили з «Угорсько-польської хроніки», але головним його джерелом була неуціліла хроніка, практично дослівно переписана Я. Турочі та автором «Хроніки з Буди», теж відомих хроністу⁷⁷⁹. Я. Домбровський зазначив, що з угорських джерел він користувався незбереженим давнім протографом угорських хронік, а також «Житієм Святого Стефана» та вже згаданою «Угорсько-польською хронікою»⁷⁸⁰.

При зіставленні «куманських» записок Я. Длугоша з іншими джерелами нами виявлено подібність його повідомлень з «Композицією угорських хронік XIV ст.» та дещо пізніше написаними угорськими «Хронікою з Буди» й «Хронікою Угорців» Я. Турочі. Інші ж деякі відомості збігаються з польськими анналами Траски та «Чеською хронікою Пулкви» XIV ст. (див. Додаток 7).

Результати зіставлення «половецько-куманських» згадок Я. Длугоша наведено в додатку № 5. Як видно, інформація не у всіх записках тотожна. Зіставлення показує, що ряд повідомлень мають суперечливе походження, можливо, внаслідок допущеної при переписуванні помилки. Суть суперечностей – у приписуванні половцям невластивого їм союзницького ставлення до різних ворогуючих сторін. Воно наче присутнє і в Я. Длугоша, і в літописах, де при цьому однаково передано перебіг події. Інколи польський історик XV ст. нотує половців у битвах, факти чого літописцям не відомі, і т. п.

⁷⁷⁸ Dąbrowski J. Op. cit. S. 226.

⁷⁷⁹ Semkowicz A. Op. cit. S. 63.

⁷⁸⁰ Dąbrowski J. Op. cit. S. 228.

Разом з тим можна здебільшого говорити саме про однакове походження повідомлень як для «*Annales*», так і руських наративів, що, відповідно, послаблює автентику повідомлень Я. Длугоша. Ті за своєю інформативністю не вносять суттєво нових відомостей. При цьому свідомі чи несвідомі помилки й домисли автора дозволяють певною мірою «зануритися» у його світогляд та світосприйняття станом на XV ст., зрозуміти ставлення до кочівників, про яких, на нашу думку, мало знав достеменного.

«*Annales*» Я. Длугоша подекуди містить згадки, цінність яких значно вища. Йдеться про повідомлення, аналогів котрим не вдалося віднайти в жодному іншому джерелі. Ще наприкінці XIX ст. німецький дослідник польських хронік Генрих Зейсберг (1838–1899) зазначив, що той «користувався з нотаток, на сьогодні не відомих анналів», хоча й не сказав, яких саме⁷⁸¹. Пізніше А. Семкович на цій підставі згрупував усі відомості Я. Длугоша, джерела яких залишилися невстановленими⁷⁸².

Спробу реконструкції найоб'ємнішого невідомого джерела здійснив наприкінці XX ст. польський історик Г. Лябуда, назвавши його «*Втраченою хронікою*». Згідно з висновками вченого, ряд повідомлень Я. Длугоша, датованих 1182–1260 рр., не відображені в жодних інших наративах, той почерпнув саме з цієї хроніки, авторство якої мало б належати краківському братові-домініканцю Вінцентію з Кельчи (*Vincentius de Kielcza*, 1200–1262)⁷⁸³. Більшість повідомлень «*Втраченої хроніки*» стосується подій першої половини XIII ст. у так званій Малій Польщі (*Polonia Minor*) і відносин місцевих князів з Руссю й Угорщиною⁷⁸⁴. Дослідження запозичених Я. Длугошем із цього наративу «половецьких сюжетів» можуть допомогти побачити ще одне на сьогодні не збережене джерело інформації про *imago* степовиків у середньовічній Малій Польщі, в тому числі передане автором «*Annales*».

⁷⁸¹ Zeissberg H. *Dziejopisarstwo polskie wieków średnich*. Warszawa : Skład Główny w Księgarni Gebethnera i Wolffa, 1877. T. 2. S. 140–142.

⁷⁸² Semkowicz A. *Op. cit.* S. 42–50.

⁷⁸³ Labuda G. *Op. cit.* S. 164–171.

⁷⁸⁴ *Ibidem.* 308 s.

Серед ймовірно запозичених із «Втраченої хроніки» Я. Длугошем «половецьких» епізодів є фрагмент, розміщений у шостій книзі його хроніки, датований 1208 р. Автор повідомляє про вступ руського князя Мстислава Мстиславовича до Галича разом з половцями та загибель під стінами галицького замку невідомого жодному руському літописцеві половецького князя Мічеєвича. Згідно з Я. Длугошем, кочівники тоді люто помстилися: «Коли під час битви загинув половецький князь Мічеєвич, половці заради помсти нанесли багато нещастя Галицькій землі. Частина четвертували, інших вбили, спалили і покалічили, багато забрали назавжди до полону»⁷⁸⁵. Хроніст до дрібниць розповів про дії половців у Галичі, військо яких, за його словами, вдвічі переважало за кількістю союзні війська угорців та поляків⁷⁸⁶.

Даний пасаж не відображений у літописах. Ще М. Грушевський вважав, що князь Мстислав здійснив два походи на Галич, перший з яких не висвітлено руськими джерелами⁷⁸⁷. За словами Г. Лябуди, для цілого ряду згадок Я. Длугоша, включно з повідомленням 1208 р., властивими є головні герої: угорці й поляки, а Галицька земля – лише театр військових подій⁷⁸⁸. Повертаючись до імені згаданого польським автором князя Мічеєвича (*Miczeuewicz*), зауважимо, що не викликає підозри вживання його імені в типовій для руського літописання формі: частка слова «-євич» в писемній традиції східного слов'янства означала належність до роду, ім'я, патронім. Тобто Міче-євич – «син Мічея» («*Micze*»). «Композиція Угорських хронік XIV ст.» 1290 роком нотує вбивство палатина «*Mize*» («*Myze, Mirze*»)⁷⁸⁹. Але навіть припущення існування зв'язку між цими іменами не дає відповіді на питання про джерело інформації для Я. Длугоша у даному конкретному випадку. Не

⁷⁸⁵ «In cuius oppugnatione dum Polowczonum dux Miczeuewicza superne occisus est, in ducis autem sui ulcionem Polowczi multa et execranda mala Halicziensium terre intulerunt, scindendo quosdam Halicziensium in quatuor partes, ceteros occidendo, exurendo, mutilando et plurimos in perpetuam abducendo servitutum», Ioannis Dlugossi. Annales. T. 5–6. S. 205; Jana Długosza Roczniki. T. 5–6. S. 255.

⁷⁸⁶ Ioannis Dlugossi. Annales. T. 5–6. S. 205; Jana Długosza Roczniki. T. 5–6. S. 258.

⁷⁸⁷ Грушевський М. Історія України-Руси, 1992. Т. 3. С. 35.

⁷⁸⁸ Labuda G. Op. cit. S. 53.

⁷⁸⁹ Chronici Hungarici compositio saeculi XIV. S. 474.

виключено, що рід Мічея був відомий і на Русі, і в середньовічній Угорщині, хоча й не занотований у джерелах XIII ст.

Можливо, повідомлення, наведені Я. Длугошем, кореспондуються з інформацією «Галицько-Волинського літопису» про події 20-х рр. XIII ст. У цей час половці неодноразово фігурують у війську Мстислава Мстиславовича, як, зокрема, в подіях 1217 (1220) р. при спробі князя Данила Романовича за допомогою свого тестя захистити Волинь від ворожих нападів: «не бѣ бо има помощи ни ѿ кого же развѣе ѿ Бѣ дондеже приде Мѣстиславъ с Половци»⁷⁹⁰. Успішність дій зятя спричинила подальшу організацію князем Мстиславом походу проти угорців на Галич. Описуючи хід кампанії, літописець епізодично згадував й половців. На цьому тлі ми погоджуємося з думкою О. Головка про таку «скупість» «половецьких сюжетів», адже літописця здебільшого цікавили дії руських князів⁷⁹¹. І це зрозуміло. Згідно з висновками М. Котляра, головною ідеєю *Галицько-Волинського зводу* була апологія князівської влади Романовичів та їхньої боротьби з внутрішніми й зовнішніми ворогами⁷⁹².

Однак маємо підстави вважати, що половці брали пряму участь в облозі і штурмі князем Мстиславом Галича 1219 р. Хоча літописець безпосередньо при захопленні міста їх не нотував («и побѣдившоу же Мѣстиславоу поиде к Галичю бившимъ же са имъ ѡ врата градная») ⁷⁹³, він згадав номадів у сутичці з військами угорського воєводи Філі⁷⁹⁴, котрого «король Галичини» Коломан відправив назустріч військам, що підбиралися до міста⁷⁹⁵.

Воскресенський літопис під 1220–1221 рр. також засвідчив участь половців у поході князя Мстислава на Галич, акцентуючи, що після полуденної

⁷⁹⁰ Ипатьевская летопись. Стб. 736; Chronica Galiciano-Voliniana (Chronica Romanoviciana). S. 76.

⁷⁹¹ Головка О. Б. Половецький фактор. С. 64.

⁷⁹² Котляр Н. Ф. Идейно-политическое кредо Галицко-Волынского свода // Древняя Русь. Вопросы медиевистики. 2005. № 4. С. 6.

⁷⁹³ Ипатьевская летопись. Стб. 738; Chronica Galiciano-Voliniana (Chronica Romanoviciana). S. 80.

⁷⁹⁴ Ипатьевская летопись. 737; Chronica Galiciano-Voliniana (Chronica Romanoviciana). S. 76.

⁷⁹⁵ Ипатьевская летопись. Стб. 737; Chronica Galiciano-Voliniana (Chronica Romanoviciana). S. 76; Пашуто В. Т. Внешняя политика Древней Руси. С. 249; Его же. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. С. 203.

облоги міста ті «[...] разыдошия по земли воевать, и много зла сотвориша, города и села пожгоша, и много полонъ взявше поидоша»⁷⁹⁶. У Я. Длугоша вищенаведені події літописів внесені до «*Annales*» та датовані 1209 р. Авторів, як вже зазначалося, було властиво проставляти хронологію на свій розсуд⁷⁹⁷. Він, зокрема, повідомив про прихід на Русь угорського короля разом з князем Лешком Білим, про перебіг битви під Галичем, де Мстислава Мстиславовича підтримали половці, військо котрих «вдвічі перевищувало» польсько-угорські сили, та про ув'язнення Коломана⁷⁹⁸.

Характерно, що Я. Длугош багато уваги приділив ходу битви угорсько-польських сил з русько-половецькими військами під містом, про що скупо свідчать літописи, водночас не наводячи жодних свідчень про інші тогочасні події на Русі⁷⁹⁹. Відтак джерело занотованих подій для польського хроніста походило не з володінь Рюриковичів, а з протилежної воюючої сторони. Польський автор повідомив, що після полонення угорського воєводи «угорці впали духом, а половці вирізали їх всюди, бо ті не мали можливості ні воювати, ні втекти, бо русь і половці оточили їх»⁸⁰⁰. Помітно, що автор віддає номадам вирішальну роль у розгромі угорців, тоді як літопис в цьому контексті степовиків навіть не згадав⁸⁰¹. Припускаємо, що датовані 1208–1209 рр. «половецькі» сюжети Я. Длугоша, стосуються подій, відображених *Галицько-Волинським літописом* 1219–1221 рр. Отже, інформація, одержана ним із «*Втраченої хроніки*» зі змістового погляду суттєво доповнює літописні дані.

⁷⁹⁶ Летопись по Воскресенскому списку // ПСРЛ. Москва : АРК, 2001. Т. 7. С. 128.

⁷⁹⁷ Semkowicz A. Op. cit. S. 13.

⁷⁹⁸ Ioannis Dlugossi. Annales. Т. 5–6. S. 257–261; Jana Długosza Roczniki. Т. 5–6. S. 206–209.

⁷⁹⁹ Ioannis Dlugossi. Annales. Т. 5–6. S. 257–261; Jana Długosza Roczniki. Т. 5–6. S. 206–207; Ипатьевская летопись. Стб. 736–738; Chronica Galiciano-Voliniana (Chronica Romanoviciana). S. 76–80.

⁸⁰⁰ «Pallatino enim capto Hungari et Haliczienses animos remiserant passimque a Polowczis trucidabantur, quoniam neque dimicandi neque fugiendi illis poterat esse facultas, Ruthenis et Polowczis undique circumfuis», Ioannis Dlugossi. Annales. Т. 5–6. S. 207; Jana Długosza Roczniki. Т. 5–6. S. 259.

⁸⁰¹ Ипатьевская летопись. Стб. 737; Chronica Galiciano-Voliniana (Chronica Romanoviciana). S. 76.

У результаті аналізу 46 «половецько-куманських» записок з «*Annales*» Я. Длугоша нами встановлено, що 33 з них перегукуються із руськими літописами, п'ятеро кореспондуються з угорськими джерелами, два взяті з «*Чеської хроніки Пулкави*», два – з «*Втраченої хроніки*», два – з польського історіописання XII–XIII ст., два – з анналів Траски XIV ст. (додаток 7). Відповісти однозначно, чи користувався автор безпосередньо декотрими з них (чи з не відомих наразі протографів або інших списків), складно. Достеменно зрозумілою є спільність інформації перелічених наративів та «*Annales*», що, у свою чергу, суттєво применшує цінність праці польського автора як автентичного, у даному конкретному випадку, джерела. Його творець слабо орієнтувався в походженні та історії половців-куманів.

Виняток становлять лише унікальні, короткі за змістом повідомлення «*Втраченої хроніки*», аналоги яким не «читаються» ніде інде. Тому, розглядаючи «*Annales*» як джерело до історії номадів, слід враховувати, що основний матеріал з цієї теми скомпільований, містить перекручені й додумані Я. Длугошем на основі його особистого досвіду упорядника свідчення. Його знання про досі невідомий йому народ, не так часто занотований на сторінках праць попередників, дозволили головним чином передати узагальнений образ половців-куманів, сформований упродовж XI–XIV ст.

4.2. *Summa Cumanica* «*Annales*»

Попри відносно незначну цінність роботи Я. Длугоша як першоджерела до історії половців, інформація автора, а головне – її характер, дозволяють зрозуміти, як сприймалися степовики в колах польської інтелектуальної та військової еліти XV ст., яку «пам'ять» про них зберегли майже за два століття після їхньої часткової асиміляції. Оскільки твір компілятивного характеру, доцільно враховувати емоційне забарвлення інформації Я. Длугоша та його джерел з акцентом на їхню деталізацію.

З-посеред усіх відомих на сьогодні писемних пам'яток до історії половців, включно й джерел Я. Длугоша, найбільш яскраво їхній образ передають руські літописи. Звідти відомо, що напади половців на землі руських князівств автори літописів вважали Апокаліпсисом – Божою карою за гріхи русі. Наприклад, під 1068 р. у *Повісті временних літ* повідомляється, що розгніваний Бог за гріхи наслав «поган» на Русь, щоб покарати її: «Грѣхъ ради наших попусти Бѣ на ны поганыа и побѣгоша Половци наводитъ Бѣ по гнѣву своему иноплемьники на землю и тако скрушенымъ имъ въспоманутьса к Буѣ»⁸⁰². Вирок «карою половецькою» відомий і під 1096 р.: «Бѣ казнить рабы своя напастыми и ратыми да гавать ꙗко злато искушено оу горьнилѣ хрестыаномъ бо многими скорбьми і печальми внити въ цѣртво нбѣное а симъ поганымъ ругателемъ на семь свѣтѣ приемшемъ веселье и пространество а на шномъ свѣтѣ приимуть муку съ дывяломъ и шгнь вѣчныи тогда же зажгоша»⁸⁰³. Погодимось із зауваженням Ігоря Князького (* 1951), що ставлення русі до половців за два століття не змінилося – їх продовжували сприймати негативно. Навіть у зв'язку з татарською загрозою, котра однаково загрожувала й русі, й половцям, літописець зловтішався з приводу розгрому половців монголами⁸⁰⁴. Я. Длугош запозичив із руських джерел бачення «половецького варварства» – «одного з двох нещасть руської землі, нарівні зі сараною»⁸⁰⁵.

Варте уваги поєднання/порівняння образу степовика зі сараною. З літописів відомо про декілька випадків нашествя сарани на руські землі⁸⁰⁶, з яких 1094 і 1103 рр. співпали в часі з нападами половців, про що Я. Длугош зазначив. Згідно з етимологією Макса Фасмера (1886–1962), слово «сарана» – тюркського походження (від «sarynča» – похідного від «sary(y)» «жовтий» (sic!))

⁸⁰² Ипатьевская летопись. Стб. 157.

⁸⁰³ Там же. Стб. 223.

⁸⁰⁴ Князький И. Русь и степь. Москва : Наука, 1996. С. 55–56.

⁸⁰⁵ «Regioque Ruthenica hinc vastacione et clade barbaric, illic locustarum demolicione sub uno tempore vehementer afficta est», Ioannis Dlugossi. Annales. T. 3–4. S. 158; Jana Długosza. Roczniki. T. 3–4. S. 190.

⁸⁰⁶ Ипатьевская летопись. Стб. 217, 220, 255, 688.

(середньотурецьке «Sarı»), saryža «жовтуватий»; кипчацьке «sarynčqa» та «saryžqa»⁸⁰⁷. Подібна етимологія й окреслення «половець»⁸⁰⁸. Примітно, що літописці не використовували слово «сарана», а слов'янський еквівалент – «пруг», «прузи»⁸⁰⁹. З цього приводу в Я. Длугоша є цікавий момент: якщо під 1087 р. (відповідає інформації 1094 р. *Повісті временних літ*) він повідомив про сарану, то у двох інших випадках (під 1089 і 1103 рр.), говорячи про «руські» справи там, де літописи повідомляють про нашествя сарани (в обох випадках одразу після повідомлень про русько-половецькі війни), він нотував напади прусів і литовців⁸¹⁰. Зауважив на цьому ще А. Семкович, котрий вважав, що літописне означення сарани «прузѣ» Я. Длугош сплутав з народом «прусів», наводячи й інформацію під 1103 рр.⁸¹¹ Звідси запрошується гіпотеза, що руські протографи Я. Длугоша містили обидва терміни, з котрих польський хроніст розумів лише один для позначення сарани – тюркського походження. Попри складність етимології, порівняння (поєднання) половців зі сараною, для руської історії має сенс: обидва приходили неочікувано, «грабували» і швидко зникали.

Щодо номадів хроніст використовує ті ж, сповнені страхом і ненавистю епітети, що й в літописах. Літописці, котрі добре знали на «половецькій проблемі», традиційно називали їх «окаянними», «проклятими», «поганами» тощо. Наприклад, при описі приходу кочівників під 1178 р. автор *Київського літопису* говорить про них з ненавистю і страхом: «Придоша иноплемєньници на Роускоюю землю безбожнии Измалтанѣ шканьнии Агаране нечѣстии ищадья дѣломъ и нравомъ сотониныѣ именемъ Кончакъ злоу начальникъ правовѣрнымъ крѣстнымъ паче же всимъ црѣквмъ идеже има Бѣжие славитьса сими же погаными хоулитьса то не рекоу единымъ крѣстьяномъ но и самому

⁸⁰⁷ Фасмер М. Этимологический словарь русского языка : в 4 т. Т. 3. / Пер. с нем. О. Трубачева. Москва : Прогрес, 1987. С. 560.

⁸⁰⁸ Там же. С. 313. Д. Расовский. Половцы. I. С. 258–260. Скржинская С. Указ. соч. С. 258–259.

⁸⁰⁹ Фасмер М. Указ. соч. С. 387, 389. Ипатьевская летопись. Стб. 217, 220, 255, 688.

⁸¹⁰ Ioannis Dlugossi. Annales. Т. 3–4. –S. 167, 214; Jana Długosza. Roczniki. Т. 3–4. С. 201, 260; Ипатьевская летопись. Стб. 220, 255.

⁸¹¹ Semkowicz A. Op. cit. S. 139.

Бѡу врази»⁸¹². Згідно з літописом, Бог відправив на Русь як покарання «окаянного і безбожного і проклятого» («ѡканьныи и безбожныи и треклатыи»)»⁸¹³ половецького князя Кончака (1170–1203), який згодом став тестем новгород-сіверського князя Ігоря Святославича (1151–1201). У порівнянні з літописами автор «*Annales*» дещо стриманіший, але передає ті ж емоції і називає половців «заклятими ворогами русі»⁸¹⁴ і «дикими варварами»⁸¹⁵.

В основному Я. Длугош при описі відносин русі з половцями повідомляє ту ж інформацію, що й літописи, пропускаючи розлогі моралізаторські вступи, а беручи до уваги лише відомості про політичні події⁸¹⁶. Він не відчував потреби емоційно переповідати події, котрі не стосувалися Польщі, а прагнув лише навести вагомі факти. Практично ідентичну *Повісті временних літ* інформацію про війни із половцями подає під 1059, 1085, 1091 рр., упускаючи моралізування на тему покарання русі іноплеменниками⁸¹⁷. Ще один приклад: 1126 р. половці прийшли на Русь, дізнавшись про смерть князя Володимира Мономаха. У текстах *Київського літопису* та польського хроніста помітна ідентичність фраз, але в літописі вжито значно більше епітетів, емоційнішим наповненням, ніж у Длугоша, супроводжується конкретний фактаж: «[...] слышавше же се врази Половци смѣть Володимерю и присунушаса къ Баручю рекше возмемъ Торкы . В ихъ бѣ же вѣсть Ярополку и повелѣ гнати люди и Торкы в Баручь и въ прочаа грады наворопивше же врази и не въспѣвше ни въ что же положи оувѣдавъ же Ярополка . в Перетаславлѣ . вратишаса на Посулье воевать Ярополкъ же князь оукрѣпивса . и иде по нихъ с Божьею помощю не

⁸¹² Ипатьевская летопись. Стб. 612.

⁸¹³ Там же. Стб. 634.

⁸¹⁴ «Hostes infestissimi congesto ad vastandum terras Russie», Ioannis Dlugossi. Annales. Т. 3–4. S. 153; Jana Długosza. Roczniki. Т. 3–4. S. 184.

⁸¹⁵ «Barbarorum autem Polowczonum multitudo et ferita», Ioannis Dlugossi. Annales. Т. 5–6. S. 184; Jana Długosza. Roczniki. Т. 5–6. S. 230.

⁸¹⁶ Ioannis Dlugossi. Annales. Т. 3–4. S. 153–154; Jana Długosza. Roczniki. Т. 3–4. S. 184, 206.

⁸¹⁷ Ioannis Dlugossi. Annales. Т. 3–4. S. 79, 153–154, 171–173.; Jana Długosza. Roczniki. Т. 3–4. S. 90, 184–186, 206–208; Лаврентьевская летопись. Стб. 224–225, 220–230, 231–232; Ипатьевская летопись. Стб. 156–158, 206–217.

жда ѿ брата помощи ни ѿ другаго толко с Переяславци постиже та видѣвше ихъ мало воротишаса опать и поидоша исполчившеса противу тогда же блговѣрнаго кнза корень и блговѣрнага ѿрасль Ярополкъ призва има Бѣе и ѿца своего съ дружиною своею дързну И сразившемаса полкома побѣжени бѣвше погании силою чѣстнаго крѣста и стѣомъ Михаиломъ часть ихъ избиша а часть ихъ истопе в рѣкъ»⁸¹⁸. Я. Длугош: «Половці, довідавшись про смерть Володимира, напали на землі Русі, але переяславський князь Ярополк зі своїм військом, не чекаючи допомоги від братів, зіткнувся з ними, переміг їх і багатьох потопив у воді»⁸¹⁹.

Більшість інформації про половців, занотованої у Я. Длугоша, зі зрозумілих причин стосується військових подій. Говорячи про поведінку половців під час ведення битв, автор наслідує руські джерела, передає негативні риси нападників – самовпевненість і боягузтво. Наприклад, «[...] половці стверджували, що переможуть русь і відберуть їхні землі, і твердили, що немає нікого такого сильного, хто зміг би врятувати русь від них»⁸²⁰. Перед початком війни чи тільки збираючись до бою проти русі, половці вже вважали їх переможеними⁸²¹.

Під 1194 р. хроніст знову повідомив, що русь перемогла «хвастливих своєю відважністю половців» («de sua virtute gloriantes Polowczos»)⁸²². Переповідаючи ту ж подію, *Київський літопис* повідомив, що князь Кончак хвалився, наче займе руські землі і спалить їх вогнем: «Похоупса тако плѣнити хотя грады Роускыѣ и пожещї вгньмь»⁸²³. Прикладом боягузтва номадів очима середньовічних авторів служить яскрава гіперболізація факту, що навіть

⁸¹⁸ Ипатьевская летопись. Стб. 289–290.

⁸¹⁹ «Audientes autem Polowczi mortem Wlodimiri in terram Russie hostiliter irrumpunt, sed a Iaropolko Pereaslaviensi duce et sua milicia, qui non expectato fratrum solacio confligit cum eis, victi sunt et plures in aquis suffocati». Ioannis Dlugossi. Annales. T. 3–4. S. 305.

⁸²⁰ «Profitentibus se et Ruthenos, qui advenerant, debellaturos et tam terras quam municiones eorum occupaturos; nec superesse quemque ea potencia peditum, qui Ruthenos ab eorum invasion sit salvaturus», Ioannis Dlugossi. Annales. T. 3–4. S. 213; Jana Długosza. Roczniki. T. 3–4. S. 259.

⁸²¹ Ioannis Dlugossi. Annales. T. 3–4. S. 213; Jana Długosza. Roczniki. T. 3–4. S. 259.

⁸²² Ioannis Dlugossi. Annales. T. 5–6. S. 159; Jana Długosza. Roczniki. T. 5–6. S. 200.

⁸²³ Ипатьевская летопись. Стб. 634.

половецькі коні боялися русі⁸²⁴. У переказі подій про війну руських князів проти половців під 1103 р. Я. Длугош повідомив, що половецькі коні так боялися руських військ, що трусилися від страху⁸²⁵. Таке ж перебільшення знаходимо як у *Іпатіївському*, так і в *Лаврентіївському списках Повісті временних літ*: «Половцѣ и страхъ нападе на на и трепеть ѿ лица Русьскыхъ вои и дрѣмахусамѣ и конемъ ихъ не баше спѣха оуногахъ»⁸²⁶. Порівняння текстів засвідчує, що цю літописну метафору Я. Длугош практично без змін скопіював з руського джерела-протографа (див. Додаток 6).

І в літописах, і в «*Annales*» Я. Длугоша міститься інформація про факти втечі половців з місця битви, що пояснюється їхнім страхом⁸²⁷. Наприклад, 1107 р., напередодні битви, половці, побачивши руських князів, «оточені великим страхом, не могли ані отримати користі, ані рушитись і піти до бою. Одні від розгубленості хапали коней і осіддали їх, інші пішки втікали з табору до найближчих лісів»⁸²⁸. Практично ідентичну інформацію містить й *Повість временних літ*: «Половци же вжасошаса ѿ страха не възмогоша и стага поставити но побѣгоша хватаючи конии»⁸²⁹. У 1111 р. руські князі відправили війська в «Поле половецьке». Половці, не змігши перенести спустошення своїх земель, «заприсяглися, що в цій битві радше загинуть, ніж втечуть. Коли перші ряди половців впали, решта розсіялася»⁸³⁰. В іншому випадку дізнаємося, що коли половці довідалися про те, що на допомогу мешканцям Чернігова, котрий

⁸²⁴ Там же. Стб. 254; Ioannis Dlugossi. *Annales*. Т. 3–4. S. 213; Jana Długosza. *Roczniki*. Т. 3–4. S. 259.

⁸²⁵ Ioannis Dlugossi. *Annales*. Т. 3–4. S. 213; Jana Długosza. *Roczniki*. Т. 3–4. S. 259.

⁸²⁶ Лаврентьевская летопись. Стб. 278; Ипатьевская летопись. Стб. 254; Додаток 3.

⁸²⁷ «Fugientes que Polowczos Rutheni», Ioannis Dlugossi. *Annales*. Т. 3–4. S. 261; Jana Długosza. *Roczniki*. Т. 3–4. S. 319; Ипатьевская летопись. Стб. 222, 508, 623.

⁸²⁸ «Qui timore grandi consternati neque acies constituere aut expedire neque in ordines ire poterant, sed equis tumultuarie raptis et conscensis aliqui, alii vero pedestres ex castris in silvas proximas diffugiebant», Ioannis Dlugossi. *Annales*. Т. 3–4. S. 235; Jana Długosza. *Roczniki*. Т. 3–4. S. 287.

⁸²⁹ Ипатьевская летопись. Стб. 258. Додаток 3.

⁸³⁰ «[...] in quo adhortantibus se mutuo milibus et mori prius quam fugere devoventibus primus Polowczonum aciebus cesis fuisque relique diffugiunt», Ioannis Dlugossi. *Annales*. Т. 3–4. S. 3–4, 261; Jana Długosza. *Roczniki*. Т. 3–4. S. 319.

вони якраз грабували, підходить допомога, то «розсіялися в страху»⁸³¹. Зрозуміло, що хроніст запозичив цю інформацію разом з оцінкою подій із якихось руських джерел, де наголошувалося на страху половців.

Слід додати, що згідно з Я. Длугошем, причиною перемоги татар над руссю на річці Калка були саме половці, які, оточені страхом, одразу втекли, дорогою вбиваючи руських воїнів⁸³². Текст про окреслені події в «*Annales*» Я. Длугоша деякими фразами майже дублює пасаж *Галицько-Волинського літопису*. Наприклад, ідентичною є фраза про те, що такої поразки на Русі ще не було. В літописі читаємо: «не бѣ на немь порока бы^ѣ побѣда на всі князи Роускыа тако же не бывало никогда же»⁸³³. А у Я. Длугоша: «настала страшна поразка, якої ще на руських землях ніколи не бачено і не чуто»⁸³⁴. Цікаво, що позиція польського хроніста щодо половців при описі даних подій є навіть негативнішою, ніж у руських літописах. Польський автор вважає, що руські князі були нерозважливими, коли вирішили допомогти половцям – своїм давнім ворогам⁸³⁵. Автор наголосив, що більше нещастя, ніж від татар, Русь отримала саме від половців, які під час битви вбивали русь: «вершників задля здобуття коня, а піших – для здобуття одягу»⁸³⁶. Проте в даному випадку через негативний образ половців автор привертає увагу до русі, котрі самі були винними у ситуації, що склалася. Окрім думки про нерозважливість руських князів, у Я. Длугоша також збереглася інформація про втечу русі з місця битви

⁸³¹ «territi diffugiunt», Ioannis Dlugossi. *Annales*. Т. 5–6. S. 55; Jana Długosza. *Roczniki*. Т. 5–6. S. 68.

⁸³² Ioannis Dlugossi. *Annales*. Т. 5–6. S. 216; Jana Długosza. *Roczniki*. Т. 5–6. S. 269.

⁸³³ Ипатьевская летопись. Стб. 745; *Chronica Galiciano-Voliniana (Chronica Romanoviciana)*. S. 101.

⁸³⁴ «Quale nusquam fuit in terris Russye visum aut auditum», Ioannis Dlugossi. *Annales*. Т. 5–6. S. 216; Jana Długosza. *Roczniki*. Т. 5–6. S. 269.

⁸³⁵ Ioannis Dlugossi. *Annales*. Т. 5–6. S. 215; Jana Długosza. *Roczniki*. Т. 5–6. S. 268.

⁸³⁶ «Sed et in fugientes aliud eque horrendum discrimen a Polowczis sociis, per quorum terras fugam maturabant, editum; nulli enim etati aut condicioni parcendo Polowczonum agrestes Ruthenos, si equites, propter equos, si pedites, propter vestes trucidabant», Ioannis Dlugossi. *Annales*. Т. 5–6. S. 216; Jana Długosza. *Roczniki*. Т. 5–6. S. 269.

під 1158 р., коли він зауважив, що смоленський князь Ростислав (?–1168) перелякався від побаченої великої кількості половців⁸³⁷.

Доречно зазначити, що думка Я. Длугоша про русь подекуди видається зовсім не кращою, ніж про половців. Хроніст неодноразово дорікав русі їхніми вадами⁸³⁸. Яскравим прикладом позиції автора щодо русі слугує епізод під 1076 р., коли Болеслав II Сміливий (1042–1081) всю зиму провів у здобутому Києві, піддавшись там розпусному життю. Я. Длугош, закидаючи це королю, згадував навіть про содомію, підкреслюючи притаманність цього гріха русі: «наслідуючи гідні осуду звичаї русі, в яких то збочення було поширене»⁸³⁹, і ще раз зауважив, що король «наслідував їхні розпусні звичаї»⁸⁴⁰. Крім того, в інших місцях засвідчив підступність і недотримання домовленостей руссю⁸⁴¹ і т.д. Тут слід підкреслити, що у середньовічних папських листах, де йдеться про загрозу для польських земель з боку поган, русь також розглядалася поряд з ними як поганський сусід. Русь нерідко вважали за складову проблеми поганської загрози для всього християнства⁸⁴², що разом з тим не заважало підтримувати найактивніші міждинастичні зв'язки, зокрема й матримоніальні.

Оскільки хроніст був особою духовною, то його негативна думка, з огляду на вище сказане, не дивує. Але в даному контексті, при описі конфліктів між руссю та половцями, актуалізується питання, кого сам автор вважав «більшим злом».

Говорячи про втечі половців, належить звернути увагу на те, що дослідники військової тактики кочівників добре знають про типово вдавану втечу номадів з місця битви, а середньовічні автори просто не розуміли цього і трактували з погляду кодексу рицарської честі. Відомо, що у битві 1099 р. під

⁸³⁷ Ioannis Dlugossi. Annales. T. 5–6. S. 66; Jana Długosza. Roczniki. T. 5–6. S. 82.

⁸³⁸ Skomial J. Polscy kronikarze wieków średnich o Rusi i Rusinach // Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Lublin : Polonia. Vol. LIX. № 1. 2012. S. 91–92; Щавелева Н. Древняя Русь в Польской истории Длугоша. С. 56–60.

⁸³⁹ Ioannis Dlugossi. Annales. T. 3–4. S. 121; Jana Długosza. Roczniki. T. 3–4. S. 142.

⁸⁴⁰ Ioannis Dlugossi. Annales. T. 3–4. S. 121; Jana Długosza. Roczniki. T. 3–4. S. 142.

⁸⁴¹ Ioannis Dlugossi. Annales. T. 3–4. S. 88; Jana Długosza. Roczniki. T. 3–4. S. 100.

⁸⁴² Grabski A. Polska w opiniach obcych X–XIII w. S. 276.

Перемишлем, згідно з планом союзних русько-половецьких військ, Аелупа (?) зі своїми загонами мав удати втечу, про що відомо від Длугоша: «коли загін той, виступивши до атаки за наказом князя Боняка, створюючи вигляд, ніби є переможеним, почав утікати, угорські війська, повіривши в його поразку, наздоганяли його ще довго. А тоді Боняк з руськими й половецькими князями напали з рештою війська на угорців і розбили їх»⁸⁴³. Подібний опис, який в руських літописах подано детальніше, Я. Длугош дещо скоротив. Погоджуємося з думкою польської дослідниці твору Я. Длугоша Кристини Перадзької, котра підкреслила, що тут вказано на типову військову тактику степовиків⁸⁴⁴.

У праці Я. Длугоша містяться й інші дані, котрі засвідчують половецьку тактику втечею. Говорячи про датовану 1209 р. битву угорського короля Коломана проти руських князів, при характеристиці локалізації військ зазначив, що вишикувані дещо на відстані від головних руських сил половецькі загони мали за завдання під час битви «вискочити ніби із засідки»⁸⁴⁵. Далі хроніст зазначив, що русь та половці «оточили їх [угорців – *I. T.*] навколо»⁸⁴⁶.

Середньовічні автори, говорячи про «диких і поганих» номадів, передавали цими словами не лише жах від їхніх нападів, а й наголошували на їхній нехристиянській релігії, з чого випливає протиставлення половців як «інакших», «не таких, як ми». Аргументом щодо цієї тези у літописах може слугувати факт, що князь Баста (?), який прийняв християнство (1224 р.), уже не називається «поганим», а одержав означення «великого»⁸⁴⁷. Зрозуміло, що загалом поведінка руських князів не особливо відрізнялася від половецької – так само, як і їхні вороги, грабували, вбивали, брали полонених. Тому політеїзм кочовників використовувався у вигідних випадках для підкреслення їхньої

⁸⁴³ Ioannis Dlugossi. Annales. T. 3–4. S. 182; Jana Długosza. Roczniki. T. 3–4. S. 222.

⁸⁴⁴ Ioannis Dlugossi. Annales. T. 3–4. S. 222, przyp. 2.

⁸⁴⁵ Ioannis Dlugossi. Annales. T. 5–6. S. 207; Jana Długosza. Roczniki. T. 5–6. S. 258.

⁸⁴⁶ Ioannis Dlugossi. Annales. T. 5–6. S. 207; Jana Długosza. Roczniki. T. 5–6. S. 259.

⁸⁴⁷ «Великѣи кнѣзь Половецкѣи крѣтисѣ Басты», Ипатьевская летопись. Стб. 741; Chronica Galiciano-Voliniana (Chronica Romanoviciana). S. 92.

«неправильності». Про те, що методи боротьби князів не були кращими, ніж в половців, неодноразово нотували автори літописів і Я. Длугош також⁸⁴⁸. Однак ті ж дії у випадку русі не викликали такого осуду, як у половців. Генрик Пашкевич (1897–1979) зауважив, що Рюриковичі у війнах з половцями керувалися водночас, з одного боку, потребою оборони власних земель, а з іншого – наміром захопити здобич неприятеля. Боротьба проти половців виступає війною за віру, а князі – обранцями здійснення цієї місії⁸⁴⁹. Я. Длугош так само презентує Володимира Мономаха, котрий, аби зберегти свою державу від війни, уклав несправедливий і не вигідний мир, зобов'язавшись щорічно платити половцям і навіть для гарантії віддав до половців свого сина Святослава (?–1114)⁸⁵⁰. Проте для нього це був у тій ситуації єдиний можливий варіант у відносинах з половцями, що в результаті себе виправдав⁸⁵¹. Попри відверту неприязнь до русі, польський хроніст все ж був солідарним щодо Володимира Всеволодовича, який виступав оборонцем християнської віри⁸⁵².

На підставі того, що половці відрізнялися від русі, головно конфесійно та способом життям, християнські автори зазвичай їх демонізували. Саме тому напади номадів інтерпретувалися як кара Божа. Наприклад, сутичку Святополка Ізяславовича з половцями біля Торчеська 1093 р. автор *Повісті временних літ* пояснює як кару Божу за «злі вчинки» русі⁸⁵³. Часто літописці посилалися й на біблійні мотиви⁸⁵⁴.

Одним з найяскравіших описів «половецького сюжету» як в руських джерелах, так і у Я. Длугоша є інформація про участь половців у русько-угорській битві під Перемишлем 1099 р., помилково поданою польським

⁸⁴⁸ Ioannis Dlugossi. *Annales*. Т. 3–4. S. 214; Jana Długosza. *Roczniki*. Т. 3–4. S. 259.

⁸⁴⁹ Paszkiewicz H. *Op. cit.* S. 374.

⁸⁵⁰ Ioannis Dlugossi. *Annales*. Т. 3–4. S. 166; Jana Długosza. *Roczniki*. Т. 3–4. S. 200.

⁸⁵¹ Śzymańska M. *Op. cit.* S. 47.

⁸⁵² *Ibidem*. S. 48.

⁸⁵³ «За оумноженъ безаконии нашӣ се на ны Бѣ̄ пусти поганыха не милуа ӣ̄ но насъ казна да быхом са востагнули ѿ̄ злыхъ дѣль симъ казнить ны нахоженъемъ поганыхъ», Ипатьевская летопись. Стб. 210, 213, 717, 740–741.

⁸⁵⁴ «Оупространиса право и достоино тако да накажемса ї тако собѣ̄ вѣру имемъ. кажеми есмы подобаше бо намъ в руцѣ̄ преданымъ быти ѡзыку страньну и безаконьну и лукавнейшу паче всеа земла», Там же. Стб. 214.

автором 1094 р. У цих подіях значна роль відведена номадам, і особливу увагу привертає образ половецького князя Боняка, який у конкретному випадку відображає уявлення про представника еліти степовиків. Джерела подають історію про його вовче виття перед битвою. Читаємо в «*Annales*» Длугоша: «половецький князь Боняк, вставши опівночі, відправився до найближчого лісу і почав вити. А коли на його виття збіглися вовки і відповідали зі своєї сторони виттям, Боняк, повернувши до своїх, до табору, наказав їм озброїтися і бути впевненими в перемозі завдяки отриманому ним знакові, тобто вовчому виттю»⁸⁵⁵. Синхронізуємо звістку з описом літопису: «и вѣставъ Бонакъ ѿѣха ѿ рати и поча выти вольчьски и ѿвыса ему волкъ и начаша мнози волци выти. Бонакъ же приѣха повѣда Давыдови како побѣда ны есть на Вѣгры»⁸⁵⁶. Змістовий збіг інформації дозволяє, безсумнівно, окреслити перелік джерел, якими міг користуватися Я. Длугош⁸⁵⁷.

С. Плетньова вважала, що половецький ватажок у такий спосіб виконував роль шамана, але сумнівно, щоб у даному випадку автора цього повідомлення цікавили надзвичайні можливості половців⁸⁵⁸. Його, радше, приваблювала своєрідність поведінки половців, незрозуміла для християнського світу. Хоча О. Скржинська зазначала, що за півстоліття після їхнього першого прибуття на Русь 1054 р.⁸⁵⁹ номадів вже встигли добре вивчити, культурні відмінності, втім, часто шокували сучасників, що видно й на цьому прикладі⁸⁶⁰. Виходячи з цього, правдоподібною є думка, що вовче виття половецького володаря було всього лише літературною вигадкою⁸⁶¹.

⁸⁵⁵ «nocte media Bonyak Polovezonum dux valid in propinquiores saltus et silvas. Et ululate edito lupis concurrentibus et vicissitudinarium ululatum reddentibus Bonyak ad suos in castra reversus, armari illos et certam sperare ex signo, quod ex luporum ululate acceperat, {iubet victoriam}», Ioannis Dlugossi. *Annales*. Т. 3–4. S. 183; Jana Długosza. *Roczniki*. Т. 3–4. S. 221–222.

⁸⁵⁶ Ипатьевская летопись. Стб. 245.

⁸⁵⁷ Świątosławski W. *Op. cit.* S. 26; Tab. 1.

⁸⁵⁸ Плетнева С. *Половцы*. С. 101.

⁸⁵⁹ Лаврентьевская летопись. Стб. 151; Ипатьевская летопись. Стб. 162.

⁸⁶⁰ Скржинская Е. *Указ. соч.* С. 260.

⁸⁶¹ Tolochko O. *Op. cit.* P. 462.

Варто звернути увагу на те, що у Я. Длугоша збереглася цікава думка про татар, котрі, за його словами, завжди користувалися здібностями передбачувати, ворожити й чарувати. Автор зауважив, що посеред усіх варварських народів немає іншого, котрий би більше вірив у власні ворожіння, повір'я і чари, коли потрібно здійснити якусь важливу дію⁸⁶². На підставі цього припускаємо, що, згідно зі світоглядом Я. Длугоша, кочівники пов'язувалися зі злими силами, тому, закономірно, він звернув увагу на повідомлення руських літописів про виття Боняка.

Слід підкреслити, що половецький князь для сучаників був символом чогось жахливого і водночас загадкового. *Повість временних літ* за *Лаврентійвським списком* під 1096 р. повідомляла про страх монахів при його появі⁸⁶³. Перебільшений образ зберігся і в руських легендах та фольклорі аж до XIX ст.⁸⁶⁴ В одних Боняка представлено страшним великим потворою-каннібалом з великими печінкою та легенями, котрі видно за версту⁸⁶⁵, а в інших – з великими повіками, котрі сягають землі⁸⁶⁶. Його відтята голова, котячись світом, убивала все живе на своєму шляху⁸⁶⁷. Як слушно зауважив М. Драгоманов, «при такому сильному враженні, котре Боняк справив на сучасних йому наших предків, не дивно, що пам'ять про нього залишилася й в усних переказах⁸⁶⁸. С. Якушенко пише, що тіло половецького князя у зв'язку з ранами зникало, а великі очі надалі наводили страх⁸⁶⁹. Руський фольклор частково підтверджує зв'язок половецького володаря з темними силами: «поганий Боняк, ворожбит татарин», котрий «не аби з ким знається»⁸⁷⁰.

⁸⁶² Ioannis Dlugossi. *Annales*. Т. 7–8. S. 22; Jana Długosza. *Roczniki*. Т. 7–8. S. 24.

⁸⁶³ Лаврентьевская летопись. Стб. 232.

⁸⁶⁴ Жданов И. Указ. соч. С. 444–451; Кузьмичевский П. [Драгоманов М. П.] Шолудивый Буняка в украинских народных сказаниях // Киевская старина. 1887. № 8. С. 676–713; Его же. Шолудивый Буняка в украинских народных сказаниях // Киевская старина. 1887. № 10. С. 233–276.

⁸⁶⁵ Жданов И. Указ. соч. С. 449.

⁸⁶⁶ Там же. С. 452.

⁸⁶⁷ Плетнева С. Половцы. С. 45.

⁸⁶⁸ Кузьмичевский П. [Драгоманов М. П.] Назв. праця. № 8. С. 678–713; № 10. С. 233–276.

⁸⁶⁹ Якушенко С., Якушенко О. Указ. соч. С. 116.

⁸⁷⁰ Жданов И. Указ. соч. С. 451.

На території сучасних Угорщини, Словаччини, Румунії та Хорватії збереглося немало настінних малюнків (часом фресок) так званого «Володиславського циклу», датованих, головню, XIV ст., котрі «розповідають легенду» про битву короля Володислава I (1040–1095), згодом занесеного до лику святих, проти кумана⁸⁷¹. Словацький історик Ріхард Марсіна (* 1923) зауважив, що ці фрески, за задумом автора, символізують боротьбу між добром та злом, що слугує ідеологічним мотивом⁸⁷². Про вульгаризацію кочівника зазначив й Іван Герат.⁸⁷³ Знаменним прикладом є фреска в селі Велика Ломниця (Пряшівський край, Словаччина), котра протиставляє святого короля образу поганина-кочівника з обличчям потвори, з уст котрого виходить його чорна душа (Додаток 8). До слова, в європейських малюнках пізнішого періоду в сюжетах екзорцизму митці зображували, як біси покидають людське тіло саме через рот⁸⁷⁴.

Відомі й інші містичні образи, пов'язані з кочівниками-половцями. Я. Длугош, переповідаючи про війну угорського короля Володислава IV проти куманів поблизу озера Худ (1280 або 1281 рр.), звертав увагу на те, що під час битви розпочалася сильна буря, котра сікла обличчя куманам і, осліплюючи їх,

⁸⁷¹ https://www.szentlaszlo.com/index_en.php Дана легенда є і в угорських хроніках.

⁸⁷² Marsina R. Legendy stredovekého Slovenska. Ideály stredovekého človeka očami cirkevných spisovateľov. Nitra : RAK, 1997. S. 18.

⁸⁷³ Gerát I. Svätí bojovníci v stredoveku. Bratislava : VEDA, 2011. S. 97. Більше до теми див.: Dvořáková V., Stejskal K., Krása J., Stredoveká nástenná malba na Slovensku. Praha : Odeon ; Bratislava : Tatran, 1978. 74–76, 96, 106–110, 119–120, 125–127, 133–138, 160–166, 172–178; (obrazky 22, 23, 85, 105, 108, 118, 119, 120); Togner M. Stredoveka nastenna malba v Gemeri. Bratislava : Tatran, 1989. S. 174–175, 179–181 32, 120–121 149; Togner M., Plekanec V., Stredoveká nástenná malba na Spiši. Bratislava : Arte Libris, 2012. S. 82–91, 98–106, 254–265; Gerát I. Stredoveké obrazové témy na Slovensku : osoby a príbehy. Bratislava: Veda, 2001. S. 266–269; Jenei D. Gothic Mural Painting in Transylvania. Bucharest : NOI Media Print, 2007. S. 115; Cepetić M. The Cult of St Ladislav in Continental Croatia – Its Political and Cultural Context // Slovakia and Croatia. Historical Parallels and Connections (until 1780) / ed. M. Homza and N. Budak. Bratislava ; Zagreb : Department of Slovak History of the Faculty of Philosophy of Comenius, 2013. S. 308–315; Jékely Z. Transylvanian Fresco Cycles of Saint Ladislav in a New Light // Hungarian Review. 2014. Vol. 5. № 2. S. 97–109; Prioteasa E. D. Medieval Wall Paintings in Transylvanian Orthodox Churches: Iconographic Topics in Historical Context. Bucharest : Editura Academiei Române ; Cluj-Napoca : Mega, 2016. P. 61–76.

⁸⁷⁴ Діса К. Історія з відьмами. Суди про чари в українських воєводствах Речі Посполитої XVII–XVIII століття. Київ : Вид-во Критика, 2008. С. 75.

дуже допомогла угорцям перемогти⁸⁷⁵. Додамо, що в літописах занотована інформація про половецькі стріли, котрі стріляли живим вогнем, та про луки, тятиву яких можливо натягнути лише силою п'ятдесяти осіб⁸⁷⁶.

Характерно те, що половецьких жінок демонізовано аналогічно. На підставі згадок із хронік про половецьких дружин руських та угорських володарів, припускаємо, що сучасники уявляли їх чаклунками, які негативно впливали на своїх чоловіків. Відомою стала історія про долю ймовірної половчанки Насті Чагр, котру галицькі бояри спалили, звинувативши в чаклунстві, а її коханця, галицького князя Ярослава Володимировича, прозваного Осмомислом, лікували молитвами, аби згідно із законом любив свою дружину Ольгу (?–1181)⁸⁷⁷. Із джерел відомо про зв'язок угорського короля Володислава IV із куманками. Відомі навіть їхні імена – Едуа, Кідуам, Купчеч і Мандула (*Edua, Kiduam, Kupczecz i Mandula*)⁸⁷⁸, а їхня любов впливала на короля так, що він відмовився від християнського способу життя і став язичником. Через це папа римський Миколай III (1210/1220–1280) навіть відправив до Угорщини свого легата.

Правдоподібно, Я. Длугош запозичив цю інформацію з угорських джерел, адже в його праці також збереглася інформація про імена куманок, шкоду від їхнього кохання і приїзд легата. В сьомій книзі «*Annales*» читаємо, як єпископ вмовляв короля, аби той повернувся до католицького способу життя і відмовився від куманських наложниць, аби «не відводили його серця від чистої католицької віри, аби прийняв назад свою законну дружину і жив у чистому і скромному зв'язку із законною дружиною»⁸⁷⁹. Загалом, угорські джерела,

⁸⁷⁵ Ioannis Dlugossi. *Annales*. Т. 3–4. S. 222; Jana Długosza. *Roczniki*. Т. 3–4. S. 282.

⁸⁷⁶ Ипатьевская летопись. Стб. 634.

⁸⁷⁷ «[...] водивше ко кр^сту», Там же. Стб. 564.

⁸⁷⁸ «Sed spreto thoro coniugali filiabus adhesit Cumanorum, Eduam, Cyduam, Cupchech et Mandulam vocatas ac alias quamplures in concubinas habebat, quarum amore cor eius est merito depravatum et a suis baronibus et regni nobilibus odio habebatur», *Legenda sancti Ladislai regis*. S. 473; Ioannis Dlugossi. *Annales*. Т. 7–8. S. 215; Jana Długosza. *Roczniki*. Т. 7–8. S. 274.

⁸⁷⁹ Ioannis Dlugossi. *Annales*. Т. 7–8. S. 216; Jana Długosza. *Roczniki*. Т. 7–8. S. 275.

описуючи матір Володислава IV, котра була куманкою, ставилися до неї з великою антипатією⁸⁸⁰.

Підсумовуючи свідчення про демонізований образ куманів-половців, зосереджуємо увагу на тому, що подібне *itago* язичника є цілком притаманним середньовічному християнському світові. Можемо погодитися з позицією Б. Барановського про те, що, як і Я. Длугош, весь християнський світ споглядав на Схід зі страхітливою ненавистю й презирством⁸⁸¹. Польський автор запозичив з літописів інформацію про степовиків разом з образом кочівника очима руських літописців: боягузливі, самовпевнені, здемонізовані варвари, котрими Бог карає Русь. При цьому знаменно, що на тлі загалом негативної позиції польського хроніста щодо русі, вульгаризація половців дещо менша. Це, як і відсутність обширного моралізаторства, можна пояснити тим, що автор підходив до висвітлення подій русько-половецьких взаємовідносин без емоційності (оскільки це не стосувалося Польського королівства), а «вилапував» із джерел факти разом із позицією автора протоджерела. Подібно й у випадку «куманів» в угорській історії – компілятор «бачив» кочівників у тому ж світлі, що й автори джерел, котрими користувався.

Я. Длугошу не було відомо про термінологічну тотожність та родову спорідненість «куманів» із «половцями». Про це свідчить відсутність змішування окреслень «половці» й «кумани» при застосуванні в першому випадку при описі «руських» подій, в іншому – «угорських»⁸⁸². Говорячи про половецько-руські стосунки, хроніст вживає термін «половці» («*Polowczy*»)⁸⁸³, а коли йдеться про половецько-угорські зв'язки, то використовує окреслення «кумани» («*Cumani*»)⁸⁸⁴. На основі цієї особливості виникає висновок, що автор не був свідомий того, хто такі половці, і черпав інформацію про них з різних

⁸⁸⁰ Macartney C. Hungary from ninth century origins to the 1956 uprising. New Brunswick ; London : Aldine Transaction, 2009. P. 35.

⁸⁸¹ Baranowski B. Op. cit. S. 19.

⁸⁸² Ioannis Dlugossi. Annales. T. 7–8. S. 81; Jana Długosza. Roczniki. T. 7–8. S. 101.

⁸⁸³ Ioannis Dlugossi. Annales. T. 3–4. S. 213; T. 5–6. S. 215–216; Jana Długosza, Roczniki. T. 3–4. S. 258–258; T. 5–6. S. 268–269.

⁸⁸⁴ Ioannis Dlugossi. Annales. T. 7–8. S. 222; Jana Długosza. Roczniki. T. 7–8. S. 282.

джерел, переписуючи, але не до кінця розуміючи того, що половці й кумани – тотожний народ. А. Семкович зазначив, що Я. Длугош механічно передавав інформацію своїх джерел, якщо та не викликала у нього власних заперечень чи зауважень⁸⁸⁵. До прикладу, під 997 р. він навів запис про половців та Русь, тоді як з літописів відомо, що їх в той час у володіннях Рюриковичів ще не було (вперше згадуються у літописах 1054 р.). Я. Длугош помилково назвав половцями й печенігів, які воювали проти київського князя Володимира Святославовича (962–1015) 997 р.⁸⁸⁶ У літописах також збереглася інформація про цю війну руського князя проти кочівників, але згадувалися лише печеніги⁸⁸⁷. Польський хроніст під 1009 р. розповів про половецьку участь спільно з руссю, печенігами і варягами у війську на той час ростовського князя Ярослава Володимировича (978–1054) у боротьбі проти польського князя Болеслава I Хороброго⁸⁸⁸. Однак зрозуміло, що хроніст помилився, згадавши ще не відомих літописам на початку XI ст. половців. Не виключено, що для Я. Длугоша половці й печеніги були чимось спорідненим, практично тим самим.

У розумінні Я. Длугоша, «кумани» були близькими татарам, але не половцям. В «*Annales*» нічого не вказано про походження «половців», хоча про «куманів» під 1252 р. вказував, що вони виводять свій рід від татар («*Cumanis, qui genus a Thartaris*»)⁸⁸⁹ й осіли в Паннонії після відходу останніх з Угорщини⁸⁹⁰. Польські дослідники доводять, що джерелом цього повідомлення була чеська «*Хроніка Пулкави*»⁸⁹¹, яка в іншому повідомленні містить подібне пояснення «кумани то ті ж турки»⁸⁹². Примітно, що до цієї згадки про «руських половців» у його хроніці вже нараховано 34 повідомлення без жодного

⁸⁸⁵ Semkowicz A. Op. cit. S. 11–13.

⁸⁸⁶ Ioannis Dlugossi. *Annales*. T. 1–2. S. 220; Jana Długosza. *Roczniki*. T. 1–2. S. 292.

⁸⁸⁷ Ипатьевская летопись. Стб. 112–114.

⁸⁸⁸ Ioannis Dlugossi. *Annales*. T. 1–2. S. 264; Jana Długosza. *Roczniki*. T. 1–2. S. 338.

⁸⁸⁹ Ioannis Dlugossi. *Annales*. T. 7–8. S. 81; Jana Długosza. *Roczniki*. T. 7–8. S. 101.

⁸⁹⁰ Ioannis Dlugossi. *Annales*. T. 7–8. S. 81; Jana Długosza. *Roczniki*. T. 7–8. S. 101.

⁸⁹¹ Příbika z radenina řečeného Pulkavy *Kronika Česka*. S. 299; Semkowicz A. Op. cit. S. 271.

⁸⁹² Příbika z radenina řečeného Pulkavy *Kronika Česka*. S. 299.

пояснення їхнього походження. У повідомленні під 1282 р. про битву на озері Худ між угорським королем Володиславом IV та куманами князя Олдамира Я. Длугош однозначно ототожнив куманів із татарами: «його [Олдамира – *I. T.*] військо загинуло, за винятком кількох, котрі пішли до татар»⁸⁹³.

Нерозуміння польським автором XV ст. ідентичності половців і куманів, різноманітна тематична та термінологічна плутанина читається і в низці інших епізодів. Красномовний приклад – це згадка 1081 р. використання угорським королем Соломоном (1053–1087) у боротьбі за престол «куманського царя Кутеска» («*Cunorum Kustek dux*»), котру запозичив з угорських хронік⁸⁹⁴. Під цим же роком, одразу після «угорського» повідомлення, у хроніці описане спустошення Польщі Васильком Ростиславовичем разом з «половцями»⁸⁹⁵. Наступним вагомим аргументом, який ілюструє не до кінця чітке й точне розуміння географії та хронології історії половців Я. Длугошем, є інформація під 1101 р., де він описав битву Болеслава III Кривоустого з «новими і незаними досі ворогами»⁸⁹⁶. Хоча його попередник Галл Анонім, від якого запозичував інформацію, повідомляв, що то були половці⁸⁹⁷.

Даючи оцінку «половецьким сюжетам» «*Annales*» Яна Длугоша, підкреслимо, що ті насамперед залежали від джерел автора, здебільшого – від руських літописів. Відомо, що для Русі до монгольської доби половці були найсерйознішим степовим ворогом, тому не дивно, що Я. Длугош запозичив негативні характеристики номадів руськими історіописцями. Польський хроніст не розумів ідентичності половців і куманів та не знав, де розташовані їхні кочовища. У його розумінні – це постійний варварський ворог руських

⁸⁹³ «Victus tandem est ab Hungaris Oldamir et omnis suus exercitus, paucis, qui fugiendo ad Thartaros evaserant», Ioannis Dlugossi. *Annales*. T. 7–8. S. 222; Jana Długosza. *Roczniki*. T. 7–8. S. 282.

⁸⁹⁴ Ioannis Dlugossi. *Annales*. T. 3–4. S. 145; Jana Długosza. *Roczniki*. T. 3–4. S. 173; Grzesik R. *Polska Piastów i Węgry Arpadów*. S. 78; *Chronicon Budense* / ed. J. Podhraczky. *Budae* : Typis Ioannis Gyurian, Martini Bagó, 1838. S. 165; *Chronici Hungarici compositio saeculi XIV*. S. 408–411.

⁸⁹⁵ Ioannis Dlugossi. *Annales*. T. 3–4. S. 146; Jana Długosza. *Roczniki*. T. 3–4. S. 176.

⁸⁹⁶ «Novus et antehac insolitus hostis except», Ioannis Dlugossi. *Annales*. T. 3–4. S. 206; Jana Długosza. *Roczniki*. T. 3–4. S. 249.

⁸⁹⁷ Galla Anonim. S. 441.

князів. Автор «повірів» негативному образу половців, про який читав у літописах, і відтворив його на свій властивий манер, додавши перебільшено негативних рис. Про це свідчить хоча б його висловлювання, наче Русь від половців постраждала більше, ніж від татар⁸⁹⁸. Під 1139 р. він повідомляв, що у битві з руссю половців було побито або забрано в полон, і «в пень» витято, тоді як літопис в цьому місці засвідчував укладання з ними миру⁸⁹⁹. Свідома підміна автором інформації може засвідчувати його «намір» змінити окреслену подію покаранням кочівників.

Куманів Я. Длугош вважав близькими татарам язичниками, які підтримували з ними зв'язки. «Кумани, котрі виводять свій рід від татарів»⁹⁰⁰ у момент розгрому їх військ угорцями «пішли до татар»⁹⁰¹. Другий наїзд татар на Угорщину 1285 р. автор пояснював тим, що татари були «підбурені куманами, котрих розгромили угорці»⁹⁰². В іншому місці у боротьбі з куманами блискавка, «осліплюючи роти і очі куманам, дуже допомогла угорцям перемогти їх»⁹⁰³. Це перебільшення присутнє лише у Я. Длугоша, відображаючи його намір показати поміч навіть сил природи у боротьбі з поганями.

Попри часткову джерельну цінність для теми відомостей Я. Длугоша, у середньовічному польському історіописанні він став першим автором, який не тільки формував власне бачення номадів на ще «свіжій» історичній пам'яті про татар, а й витворив певний узагальнений образ половців. Окреслена

⁸⁹⁸ «Sed et in fugientes aliud eque horrendum discrimen a Polowczis sociis, per quorum terras fugam maturabant, editum; nulli enim etati aut conditioni parcendo Polowczonum agrestes Ruthenos, si equites, propter equos, si pedites, propter vestes trucidabant», Ioannis Dlugossi. Annales. T. 5–6. S. 216; Jana Długosza. Roczniki. T. 5–6. S. 269.

⁸⁹⁹ Ioannis Dlugossi. Annales. T. 3–4. S. 339; Jana Długosza. Roczniki. T. 3–4. S. 412. Ипатьевская летопись. Стб. 297–300.

⁹⁰⁰ «Cumanis, qui genus a Thartaris», Ioannis Dlugossi. Annales. T. 7–8. S. 81; Jana Długosza. Roczniki. T. 4–8. S. 101.

⁹⁰¹ «Victus tandem est ab Hungaris Oldamir et omnis suos exercitus, paucis, qui fugiendo ad Thartaros evaserant, deletes», Ioannis Dlugossi. Annales. T. 7–8. S. 222; Jana Długosza. Roczniki. T. 7–8. S. 282.

⁹⁰² «Hic [Thartaris] siquidem a Comanis, quos Hungari vicerant, instigate, Hungariam... pervastant», Ioannis Dlugossi. Annales. T. 7–8. S. 236.

⁹⁰³ «Et prelio acri inter utrosque durante tempestas ingens coorta ora et vultus Comanorum Verberans et obcecans magno adiumento Hungaris, fuit ut vincerent», Ioannis Dlugossi. Annales. T. 7–8. S. 222.

конструкція, ґрунтуючись на пам'ятках XI–XIV ст., дозволила значною мірою узагальнити відому інформацію та доповнити її унікальними, з історичного погляду, свідченнями. У розпорядженні автора були джерела, написані сучасниками описуваних ним подій, котрі не дійшли до наших днів.

Усі наступники Я. Длугоша XVI–XVII ст. нічого нового не повідомили до теми, а лише скопіювали відомості попередників. Знаменним є й факт, що поширений у Речі Посполитій протягом другої половини XVI–XVIII ст. інтерес до східного Світу через так звану концепцію «сарматизму», котра містила кочові, степові сюжети, жодним чином не спричинив ріст зацікавлення до половців.

ВИСНОВКИ

За результатами комплексного наукового дослідження сформульовано наступні висновки:

1. Проблемі відображення половецького образу у польських середньовічних джерелах не присвячено жодного дослідження. Основний масив історіографії обраного предмету студій стосується суміжних тем, головню русько-польських військово-політичних відносин чи міждинастичних шлюбних зв'язків. Половці у цьому випадку постають на маргінесі діяльності Рюриковичів. Побіжно номади фігурують у контексті вивчення міжнародних та релігійних відносин руських князівств з латинськими країнами середньовічної Європи, в тому числі й з Польщею. Окремі аспекти половецької історії на Русі та в Західній Європі, здебільшого в контексті відносин зі Східною Римською імперією та Угорщиною, цікавили австрійських, англійських, білоруських, литовських, молдовських, німецьких, румунських та угорських вчених. Розвідкам XVIII–XX ст. часто властива конфесійна і політична заангажованість, а також застаріла методологія. Історичні дослідження початку XXI ст. позначилися використанням нових підходів при виборі методів дослідження.

Джерельна база нашого предмету студій складається з опублікованих упродовж XVIII–XXI ст. різнопланових за походженням джерел. Більшу частину матеріалів становлять наративи (хроніки, аннали, житія, літописи та ін.). Образ половця в жодній із польських пам'яток історіописання цілісно не відображений, але відчувається поступове до XV ст. його формування через регулярні контакти з ними місцевих еліт та конструювання історичної пам'яті стосунків з номадами Сходу, в цілому. Методологічні засади дослідження включають загальнонаукові та спеціально-історичні методи і принципи, покликані всебічно й об'єктивно висвітлити проблему образу половців у польській середньовічній думці XI–XV ст.

2. Першими з-посеред кочівників, з якими польські П'ясти познайомилися до появи половців, були угри. Перехід останніх до осілого способу життя на території Карпатської низовини хронологічно збігся з утворенням ранньосередньовічної польської держави. Ставлення до угрів-номадів «періоду здобуття батьківщини» (*honfoglalás*) у польському історіописанні суттєво різниться з оцінками пізніших християнських авторів Угорського королівства на чолі з династією Арпадів. Тоді для європейських інтелектуалів кочове походження угорців відійде в минуле і, по суті, не впливатиме на *imago* сусіда. Огляд польських джерел свідчить, що кочовий період історії угорців цікавив польських хроністів мало. Це пов'язано з тим, що всі хроніки писалися в період, коли Угорщина вже була потужною військово, найбільшим географічно королівством так званої «Молодшої Європи», з володарями якого П'ясти підтримували тісні зв'язки, зокрема й культурні. Тому поляки не вдавалися до надто детального опису «варварського» періоду історії свого південного сусіда.

Помітно, що для польських авторів кочове походження угорців не було привабливим, вони мало про це повідомляли і, навпаки, воліли би бачити в них етнічно ближчий народ. Таку позицію продемонстрував, зокрема, автор «*Великопольської хроніки*», який поєднав гунську теорію походження угорців зі своєю, слов'янською. У нього угорці походять від спільного всім слов'янам предка. Автор не хотів знати їхньої відмінності від сусідів. З угорських джерел великопольський хроніст запозичив й образ гуна Аттіли. Але концепція цієї особи у нього інша. Якщо для угорських авторів Аттіла – предок гунів та угорців, то в польського – предок слов'янського народу вандалів, котрі, у свою чергу, взяли участь у формуванні угорців.

3. Польським середньовічним інтелектуалам були знані й печеніги. Джерела свідчать про контакти еліт Польщі з ними на рубежі X–XI ст. Найбільш суперечливою історіографічною спробою на цьому тлі є намір пояснити налагодження окреслених двосторонніх контактів за результатами місії німецького єпископа Бруно Кверфуртського до печенігів 1008 р. По суті,

єдиним джерелом, яким оперує частина дослідників, слугує лист єпископа до імператора Священної імперії Генріха II, написаний після його повернення зі степів. У польській історіографії проблема місії німецького єпископа до печенігів викликала більше зацікавлення, ніж серед вітчизняних істориків. Думки дослідників щодо всіх місій Бруно розділилися: частина, слідом за С. Закжевським, вважає його діяльність ініціативою Болеслава I Хороброго; згідно з іншим поглядом – подорожі Бруно носили суто місійний характер, незалежний від польської політики. Тісні відносини Болеслава I з номадами підтверджуються участю останніх у двох походах польського володаря на Русь 1013 і 1018 рр. Кочівники залучалися зятем польського князя Святополком як союзні війська. Додатковим свідченням двосторонніх контактів слугують залишені печенігами в самій Польщі топонімічні назви (див. Додаток 2).

4. Детальний аналіз польських джерел XI–XIII ст. підтверджує наявність у середньовічній П'ястівській державі чіткого уявлення про половців. Утім, з огляду на відсутність надто до них прискіпливої уваги, свідчення носять роззосереджений характер. Перші згадки відомі з анналів (рочників), у яких нотується напад степовиків на містечко Віслицю. Вжиті авторами окреслення у цій події передають сприйняття/бачення ними цих кочівників: «поган», котрих пов'язують з угорцями та знають їхні назви «кумани» й «половці». Натомість хроністи на сторінках своїх розлогих наративів, не проявляючи надмірного й прискіпливого інтересу до половців, їхню присутність у землях П'ястів нотували доволі часто. До номадів застосовували властиві середньовічним – грецькому (візантійському), німецькому, угорському – історіописанням означення. Терміном «погани» половців протиставляли собі як інакших і нижчих. Красномовною є позиція Галла Аноніма, який акцентував на тому, що Бог допоміг християнам «згубити поган», коли ті осмілилися напасти у святковий день. Подібним є їх ототожнення з войовничими партами Вінцентієм Кадлубком, продовжене й автором *«Великопольської хроніки»*. Це засвідчує конструювання сформованого про половців у середньовічній Польщі образу.

Акцент Кадлубка на отруєних половецьких стрілах на полі бою свідчить про обізнаність (чи уявлення) із специфічним веденням кочівниками бойових дій.

Вказані повідомлення різнопланових джерел засвідчують, що значна кількість інформації про польсько-половецькі зв'язки нерідко читається «між рядками», попри те що, підкреслимо, для середньовічної Польщі половці-кумани були добре знаними. Вважаємо, що поляки не сприймали половців політично рівними собі, вважали їх за військову силу сусідів, тому не надавали певної переваги при висвітленні на сторінках джерел, порівняно із іншими, географічно ближчими сусідами християнської Європи.

5. Зіставлені на основі руських літописів та польських хронік факти засвідчують, що половці та поляки брали активну участь як союзники в подіях на Русі, виступаючи то по один, то по різні боки ворогуючих сторін, зокрема у міжкнязівських війнах кінця XI – першої третини XIII ст. В будь-якому випадку між ними мали місце безпосередній, постійний інтенсивний контакт та взаємообмін, велика кількість аспектів якого потребує додаткових досліджень на рівні міждисциплінарних, зокрема подальших археологічних студій.

6. Чи не найінтенсивніше номади комунікували з П'ястами під час протиборства за спадщину Бабенбергів протягом 1246–1278 рр. У цьому тривалому конфлікті відомі переконливі факти участі з одного боку польських князів, а з іншого – половців, серед яких систематично нотувалися кумани, спеціально (задля термінологічного відокремлення) названі нами «угорськими». Аналогічно, ми переконані у присутності під час ряду кампаній (зокрема 1253 і 1260 рр.) спільно з руськими князями й відданих їм половців. Польські князі надавали підтримку різним ворогуючим сторонам. Так, сілезькі та опольсько-ратиборські – чеському королю Пшемислові II Оттокару, а велико- та малопольські – угорським володарям Белі IV, Стефанові V та Володиславові IV. Відповідно з «угорськими куманами» та «руськими половцями» П'ясти в одних випадках виступали в союзних військах, в інших – як противники.

Більшість інформації про участь окреслених степовиків у конфлікті отримано з німецьких та інших латиномовних джерел. Знаково, що польські джерела практично не згадують кочівників у цих подіях, при тому, що наведені відомості свідчать про кількаразову безпосередню зустріч польських та половецьких військ на полі бою та комунікування після битв. Причина – акцент на політичного супротивника/союзника, а не на його військовий (в тому числі й половецький) склад.

7. Існують ґрунтовні підстави засвідчити наявність, через посередницьку роль русько-польських шлюбів, генеалогічного зв'язку польських П'ястів із половецькою аристократією XII–XIII ст. Проаналізовані нами чотири випадки не носять, втім, системного характеру, однак є переконливими та піддаються верифікації з аналогічними казусами. Порівняння історії напівполовецької з походження, виданої до Священної імперії Анни-Євпраксії Всеволодівни (про котру німецькі та папські джерела згадували не лише з огляду на її активну участь у політичному житті країни, а й з приводу її нетипової зовнішності) із відсутністю аналогічних рефлексій у польських джерелах на момент шлюбівання представниками династії П'ястів Збислави Святополківни, Катерини Всеволодівни чи Переяслави Данилівни пояснюється радше властивою в цілому (а не в даних конкретних випадках) скупою генеалогічною інформацією. Джерела середньовічної доби рідко надавали значення генеалогії «за кужелем». Без сумнівів, польські князі, беручи за дружин руських князівен, володіли інформацією не лише про батьків, а й про матерів та старших «за кужелем» родичів пошлюблених. Відтак при дворі П'ястів, принаймні протягом наступних кількох поколінь, існувало чітке усвідомлення, що в їхніх венах тече й половецька кров. До того ж, у результаті укладення окреслених шлюбів з приданим наречених до польських земель потрапляли й елементи матеріальної культури кочівників, а такі речі, як коштовні прикраси, тим паче екзотичні, мали передаватися від матерів донькам і внучкам.

8. У результаті аналізу 46 «половецько-куманських» записок «*Annales*» Яна Длугоша нами встановлено, що 33 з них перегукуються з руськими літописами, п'ятеро – кореспондуються з угорським джерелом, два взяті з «*Чеської хроніки Пулкви*», два – із «*Втраченої хроніки*», два – із польського історіописання XII–XIII ст., два – з рочника Траски XIV ст. Відповісти однозначно, чи користувався автор безпосередньо декотрими з них (чи з не уцілілих наразі протографів або інших списків), складно. Достеменно зрозумілою є спільність інформації перелічених наративів та «*Annales*», що, з одного боку, підкреслює компілятивний характер праці польського автора, але, з іншого, додає йому автентичності при вживанні на сьогодні не уцілілих джерел. Хоч його творець слабо орієнтувався у походженні та історії половців-куманів, проте зумів підсумувати усе відоме з XI–XIV ст. про цих номадів та надати їм певного, властивого інтелектуальному середовищу XV ст. образу.

З інформації, наведеної Я. Длугошем, половці виступають боягузливими, жорстокими здемонізованими варварами, котрі дошкуляють Русі. Такі характеристики він запозичив із руських джерел. Характерно, що, відповідно до уяви автора, Русь більше постраждала від половців, аніж від татар, про це він зауважив при описі битви на р. Калка. Хроніст XV ст. нічого не згадує про походження половців, тоді як куманів, котрих він сприймав як інший народ, вважав спорідненими з татарами. І половцям, і куманам у «*Annales*» притаманна запозичена з першоджерел демонізація. Я. Длугош так перейняв і сформував власний образ кочівника, відштовхуючись від прочитаного ним самим.

Короткі за змістом повідомлення «*Втраченої хроніки*», аналоги яким не «читаються» ніде інде, є для «*Annales*» унікальними та особливими. Тому, розглядаючи твір Я. Длугоша як джерело до історії номадів, слід враховувати, що основний матеріал з даної теми скомпільований, містить часом перекручені й додумані ним свідчення, які підкреслюють поверховість його знань про досі невідомий йому народ, не так часто занотований на сторінках праць

попередників. З іншого боку, його твір став базовим для авторів XVI–XVII ст. (Матвій з Мехова, Марцін Кромер, Марцін Бельський та ін.), які в описі контактів своїх польських предків з кочовими колективами Великого Степу відштовхувалися від сформованого Длугошем образу половців, не додавши до нього нічого нового. Тяглість контактів з Диким полем та своєрідна історична традиція в роки існування Польського королівства та Речі Посполитої дозволили елітам країни сформувавши і розвинути цікаву концепцію «сарматизму». Згідно з нею, «польська нація» увібрала немало східних елементів, привнесених кочовою культурою своїх сусідів, до яких, поза всяким сумнівом, упродовж XI–XIII ст. належали половці.

Список використаних джерел:

Джерела:

1. Albrici monachi Triumfontium Chronicon / ed. P. Scheffer-Boichorst // Monumentae Germaniae Historica. Scriptores (далі – MGH SS). Т. 23. Hannover : Impensis Bibliopoli Avlici Hahniani, 1874. S. 631–950.
2. Annales capituli Cracovienses / ed. R. Röpell // MGH SS. Т. 19. Hannoverae : Impensis Bibliopoli Avlici Hahniani, 1851. S. 582–607.
3. Annales Colmarienses minores / ed. Ph. Jaffé // MGH SS. Т. 17. Hannoverae : Impensis Bibliopoli Avlici Hahniani, 1861. S. 189–193.
4. Annales Ensdorfenses / ed. G. H. Pertz // MGH SS. Т. 10. Hannoverae : Impensis Bibliopoli Avlici Hahniani, 1852. S. 4–8.
5. Annales Mellicenses / ed. W. Wattenbach // MGH SS. Т. 9. Hannoverae : Impensis Bibliopoli Avlici Hahniani, 1851. S. 501–535.
6. Annales Quedlinburgenses // Monumenta Germaniae Historica : Scriptorum / ed. G. H. Pertz. Т. 3. Hannover : Impensis Bibliopolii Avlici Hahniani, 1839. S. 22–90.
7. Annales Sanctae Justinae Patavini / ed. Ph. Jaffé // MGH SS. Hannoverae, 1851. Т. 19. S. 148–193.
8. Annales sancti Disibodi / ed. V. Cl. G. Waitz. // MGH. SS. Т. 17. Hannoverae : Impensis Bibliopoli Avlici Hahniani, 1861. S. 4–30.
9. Annales Sancti Pantaleonis Coloniensis / ed. H. Cardauns // MGH SS. Т. 22. Hannoverae : Impensis Bibliopoli Avlici Hahniani, 1872. S. 529–547.
10. Annales sancti Rudberti Salisburgenses / ed. W. Wattenbach // MGH SS. Т. 9. – Hannoverae : Impensis Bibliopoli Avlici Hahniani, 1851. S. 758–810.
11. Anonim tzw. Gall. Kronika Polska / opr. M. Plezia, R. Grodecki. Wrocław ; Warszawa ; Kraków : Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1975. 168 s.
12. Anonymi Leobensis Chronicon libris sex comprehensum, a Christo nato usque ad annum ejusdem MCCCXLIII / R.D.P. Hieronymus Pez // Scriptores Rerum

- Austriacarum veteres ac genuini. T. 1. Lipsiae : Sumptibus Joh. Frid. Gleditschii B. Filii, 1721. S. 751–972.
13. Auctarium Mariaeceleste / ed. W. Wattenbach // MGH SS. T. 9. Hannoverae : Impensis Bibliopoli Avlici Hahniani, 1851. S. 646–647.
 14. Augustyn ze Stargardu, zwany niegdyś Angelusem. Protokół / przeł. E. Buszewicz, opr. E. Rymar. Stargard : Miseum, 2008. 138 s.
 15. Biblia Sacra juxta Vulgatam Clementinam / ed. M. Tvvedale. Londini, 2005. Genesis. 1522 s.
 16. Boguphali II episcopi Posnaniensis Chronicon Poloniae, cum continuatione Basconis custodis Posnaniensis / opr. W. A. Maciejowski // Monumenta Poloniae historica (дали – MPH). Lwów : Nakładem Własnym, 1872. T. 2. S. 449–600.
 17. Brunon z Kwerfurtu. List do króla Henryka II / tłum. K. Abgarowicz // Piśmiennictwo czasów Bolesława Chrobrego. Warszawa : PWN, 1966. S. 247–261.
 18. Brunonis Querfurtensis Epistola ad Henricum regem / opr. J. Karwasińska // MPH. Seria II. T. IV. Cz. 3. Warszawa : PAU, 1973. S. 85–106.
 19. C. de Bridia. Historia Tatarów / przekł. S. Młodecki, kom. T. Jasiński, K. Pietkiewicz // Spotkanie dwóch światów : Stolica Apostolska i Świat Mongołów w połowie XIII wieku / pod red. J. Strzelczyka. Poznań : ABOS, 1993. S. 234–269.
 20. Chronica Galiciano-Voliniana (Chronica Romanoviciana) / ed. D. Dąbrowski, H. Jusupović / MPH. Seria Nova. T. 16. Kraków ; Warszawa : PWN, PAU, 2017. 709 s.
 21. Chronica Polonorum / ed. Dr. L. Ćwikliński // MPH. T. 3. Lwów : Komisja księgarni Gubrynowicza i Schmidta, 1878. S. 578–656.
 22. Chronica Polonorum Magistri Vincentii dicti Kadlubek / ed. M. Płezia. Kraków : PAU, 1994. 212 p.
 23. Chronica Polonorum Vincentii Cracoviensis episcopi // MPH / wyd. A. Bielowski. T. 2. Lwów : Nakładem własnym, 1872. S. 193–453.

24. *Chronica principum Poloniae* / wyd. Dr. Z. Węclewski // MPH. T. 3. Lwow : Komisja księgarni Gubrynowicza i Schmidta, 1878. S. 423–578.
25. *Chronica S. Petri Erfordensis moderna* / ed. O. Holder-Egger // *Scriptores Rerum Germanicarum*. T. 42. Hannoverae ; Lipsiae : Impensis Bibliopoli Hahniani, 1899. S. 117–369.
26. *Chronica S. Petri Erfordensis moderna* // *Monumenta Erphesfurtensia saec. XII. XIII. XIV. MGH Scriptores Rerum Germanicarum.* / ed. O. Holder-Egger. T. 42. Hannoverae ; Lipsiae : Impensis Bibliopoli Hahniani, 1899. S. 150–398.
27. *Chronici Hungarici compositio saeculi XIV* / ed. A. Domanovszky // *Scriptores rerum Hungaricarum* (далі – SRH). T. 1. Budapestini : Typographiae Reg. Universitatis Litter. Hung. sumptibus, 1937. S. 217–506.
28. *Chronicon Budense* / ed. J. Podhraczky. Budae : Typis Ioannis Gyurian, Martini Bagó, 1838. 386 s.
29. *Chronicon Colmariense* / ed. Ph. Jaffé // MGH SS. T. 17. Hannoverae : Impensis Bibliopoli Avlici Hahniani, 1861. S. 240–270.
30. *Chronicon Hungarico-Polonicum* / ed. J. Deep // SRH. T. 2. Budapestini : Typographiae Reg. Universitatis Litter. Hung. sumptibus, 1938. Vol. 2. S. 289–320.
31. *Chronicon Magni Presbiteri continuatio* / ed. W. Wattenbach // MGH SS. T. 17. Hannoverae, 1861. S. 523–534.
32. *Chronicon minor auctore minorita Erphordiensi* / ed. O. Holder-Egger // MGH SS. T. 24. Hannoverae : Impensis Bibliopoli Hahniani, 1879. S. 172–204.
33. *Chronicon pontificum et imperatorum / textus Latinus iuxta editionem L. Weiland ; In linguam Polonicam transtulerunt A. Fabiańska et J. Soszyński.* Kęty : Wyd-wo Marek Derewiecki, 2008. 456 s.
34. *Chronicon Poseniense* / praef., textum recensuit et annot. instruxit A. Domanovszky // SRH / ed. E. Szentrpétery. T. 2. Budapestini : Typographiae Reg. Universitatis Litter. Hung. sumptibus, 1938. S. 7–52.
35. *Chronicon rhythmicum Austriacum* / ed. W. Wattenbach // MGH SS. T. 25. Hannoverae : Impensis Bibliopoli Avlici Hahniani, 1880. S. 349–368.

36. *Chronicon. monasterii Rosen-feldensis seu Hassefeldensis // Monumenta inedita rerum Germanicarum praecipue Bremensium / hrsg. von J. Vogt. T. 1. Bremen, 1740. S. 106–292.*
37. *Codex diplomaticus et epistolaris Moraviae / ed. A. Boczek. T. 3. Olomucii : Aloysii Skarnitzl, 1841. 444 s.*
38. *Codex Diplomaticus et epistolaris Regni Bohemiae / ed. J. Šebánek et S. Dušková. T. 5. (2). Praegae : Sumptibus Comitiorum Regni Bohemiae, 1981. S. 247–260.*
39. *Constantine Porphyrogenitus. De administrando imperio / ed. Gy. Moravcsik. – Washington : Dumbarton Oaks Center for Byzantine Studies, 1967. 347 s.*
40. *Continuatio Lambacensis / ed. W. Wattenbach // MGH SS. T. 9. Hannoverae : Impensis Bibliopoli Avlici Hahniani, 1851. S. 556–561.*
41. *Continuatio Praedicatorum Vindobonensium / ed. W. Wattenbach // MGH SS. Hannoverae : Impensis Bibliopoli Avlici Hahniani, 1851. T. 9. S. 724–732.*
42. *Continuatio Sancrucensis secunda / ed. W. Wattenbach // MGH SS. T. 9. Hannoverae : Impensis Bibliopoli Avlici Hahniani, 1851. S. 637–646.*
43. *Continuatio Vindobonensis / ed. W. Wattenbach // MGH SS. T. 9. Hannoverae : Impensis Bibliopoli Avlici Hahniani, 1851. S. 698–722.*
44. *Continuatio Vindobonensis. Continuatio Claustroneoburgensis sexta / ed. W. Wattenbach // MGH SS. T. 9. Hannoverae, 1851. S. 742–746.*
45. *Continuatio Zwetlensis tertia / ed. W. Wattenbach // MGH SS. T. 9. Hannoverae : Impensis Bibliopoli Avlici Hahniani, 1851. S. 654–669.*
46. *Cronica Poloniae Maioris / rec. et annot. B. Kürbis // MPH. Seria II. T. 8. Warszawa : PWN, 1970. 248 s.*
47. *Deutsche Liederdichter des zwölften bis vierzehnten Jahrhunderts : eine Auswahl / von K. Bartsch. Berlin : Behr, 1910. 506 s.*
48. *Die Chroniken der mährischen Minoriten / von Aug. Neumann. In Olmütz : Selbstverlag, 1936. 63 s.*

49. Dio's Roman History // The loeb classical library / ed. by T. Page, W. Rouse. T. 3. London : William Heinemann ; New York : The Macmillan, 1914. 535 p.
50. Dlugossi Ioannis. Annales / ed. curavit et scripsit I. Dąbrowski ; textum recensuit atque praefatione instruxit V. Semkowicz-Zaremba ; comment. conferunt C. Pieradska, B. Modelska-Strzelecka. T. 1–2. Varsaviae : PWN, 1964. 466 s.
51. Dlugossi Ioannis. Annales / ed. curavit et scripsit I. Dąbrowski ; textum recensuit atque praefatione instruxit V. Semkowicz-Zaremba ; comment. conferunt C. Pieradska, B. Modelska-Strzelecka. T. 5–6. Varsaviae : PWN, 1973. 431 s.
52. Dlugossi Ioannis. Annales / ed. curavit et scripsit I. Dąbrowski ; textum recensuit atque praefatione instruxit V. Semkowicz-Zaremba ; comment. conferunt C. Pieradska, B. Modelska-Strzelecka. T. 7–8. Varsaviae : PWN, 1975. 431 s.
53. Dlugossi Ioannis. Annales seu cronicae incliti regni Poloniae / ed. curavit et scripsit I. Dąbrowski ; textum recensuit atque praefatione instruxit V. Semkowicz-Zaremba ; comment. conferunt C. Pieradska, B. Modelska-Strzelecka. T. 3–4. Varsaviae : PWN, 1970. 496 s.
54. Długosza Jana. Roczniki / kom. red.: Z. Kozłowska-Budkowa et al. ; oprac. tekstu łac. D. Turkowska i M. Kowalczyk ; przekł. na jęz. pol. J. Mrukówna ; red. i koment. K. Pieradzka. T. 3–4. Warszawa : PWN, 2009. 443 s.
55. Długosza Jana. Roczniki / kom. red.: Zofia Kozłowska-Budkowa et al. ; oprac. tekstu łac.: D. Turkowska i M. Kowalczyk ; przekł. na jęz. pol. J. Mrukówna ; red. i koment. K. Pieradzka. T. 7–8. Warszawa : PWN, 2009. 423 s.
56. Długosza Jana. Roczniki / red. i wstępem opatrzył J. Dąbrowski ; tekst łac. ustaliła i przedm. zaopatrzyła W. Semkowicz-Zarembina ; koment. do tekstu pol. oprac. K. Pieradzka i B. Modelska-Strzelecka ; na jęz. pol. przeł.: St. Gawęda et al. ; tekst pol. przejrzał M. Plezia. T. 1–2. Warszawa : PWN, 2009. 448 s.

57. Długosza Jana. *Roczniki czyli Kroniki sławnego Królestwa Polskiego* / kom. red.: Z. Kozłowska-Budkowa et al. ; oprac. tekstu łac.: D. Turkowska, M. Kowalczyk ; przekł. na jęz. pol. J. Mrukówna ; red. i koment. K. Pieradska Jana Długosza. T. 5–6. Warszawa : PWN, 2009. 398 s.
58. E Gervasii Tilleberiensis. *Otiis imperialibus* / ed. F. Liebermann, R. Pauli // MGH SS. T. 27. Hannoverae : Impensis Bibliopolii Hahniani, 1885. S. 359–394.
59. *Epistola magistri Rogerii im Miserabile Carmen* / ed. L. Junász // SRH. T. 2. Budapestini : Typographiae Reg. Universitatis Litter. Hung. sumptibus, 1938. S. 543–588.
60. FF. *Praedicatores et Minores uniuersis fratribus suis Tartarorum in Hungariam irruptionem , et Belae Regis fugam notificant* // *Codex Diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis* (дали – CDH) / studio et opera G. Fejér. T. 4. Vol. I. Budae : Typis Typogr. Regiae Universitastis Ungaricae, 1829. S. 212–213.
61. *Frater Henricus rescribit domino regi cum reverencia pro dignacione regalıs magnificencie fraciarum humiles referens acciones* // *Scriptores Rerum Silesiacarum* / ed. G. Adolf Stenzel. T. 2. Breslau : Josef Max & Komp., 1839. S. 475.
62. *Fryderik I cesarz donosi Wibaldowi o zwycięstwie odniesionem nad Polakami* // MPH / wyd. A. Bielowski. T. 2. Lwow : Nakładem własnym, 1872. S. 21–22.
63. Gall Anonymi. *Cronicae et Gesta ducum sive Principum polonorum* / ed. C. Maleczyński // MPH. Seria nova. T. 2. Kraków : PAU, 1952. 198 s.
64. *Galla kronika* // MPH / wyd. A. Bielowski. T. 1. Lwów : Nakładem własnym, 1864. S. 379–484.
65. *Gesta Principum polonorum. The deeds of the Princes of the Poles* / trans. and annot. by P. W. Knoll, F. Schaer. Budapest ; New-York : CEU Press, 2003. 384 p.
66. *Gotifredi Viterbiensis. Pantheon* // MGH. Scriptorium / ed. G. H. Pertz. Hannoverae : Impensis Bibliopoli Avlici Hahniani, 1872. T. 22. S. 107–307.

67. *Heinrici Cronicon Lyvoniae* / ed. L. Arbusow, A. Bauer // MGH SS. T. 31. Hannoverae : Impensis Bibliopolii Hahniani, 1955. 255 s.
68. *Heinrici de Heimburg annales a 861–1300* / ed. W. Wattenbach // MGH SS. – T. 17. Hannoverae : Impensis Bibliopoli Avlici Hahniani, 1861. S. 711–718.
69. *Herbordi dialogus de Vita Ottonis episcopi babenbergensis* // MGH SS / ed. G. H. Pertz; rec. R. Kopke. T. 33. Hannoverae : Impensis Bibliopolii Hahniani, 1868. 166 s.
70. *Hermanni Altahensis annales* / ed. Ph. Jaffé // MGH SS. T. 17. Hannoverae : Impensis Bibliopoli Avlici Hahniani, 1861. S. 381–407.
71. *Historia Annorum 1264–1279* / ed. D. Wilhelmus Wattenbach // MGH SS. T. 9. Hannoverae : Impensis Bibliopoli Avlici Hahniani, 1851. S. 649–654.
72. *Hystoria Tartarorum fratri C. de Bridia* / лат. текст и перевод С. В. Аксенова, А. Г. Юрченко // Христианский мир и «Великая Монгольская империя». Материалы францисканской миссии 1245 года. Санкт-Петербург : Евразия, 2002. S. 75–126.
73. *Ioannes de Dąbrówka. Commentum in Chronicam Polonorum Magistri Vincentii dicti Kadłubek* // MPH. Seria II / ed. M. Zwiercan. T. 14. Kraków : PAU, 2008. 320 s.
74. *Jan di Piano Carpini. Historia Mongołów* / przekł. i kom. J. Strzelczyka. // Spotkanie dwóch światów. Stolica Apostolska i Świat Mongołów w połowie XIII wieku / pod red. J. Strzelczyka. Poznań : ABOS, 1993. S. 116–222.
75. *Johannes de Thurocz. Chronica Hungarorum* / ed. E. Galántai, J. Kristó. Budapest : Akademiai Kiadó, 1985. T. 1. 331 s.
76. *Katalogi arcybiskupów gnieźnieńskich I–II.* / ed. Dr. X. Liske // MPH. T. 3. Lwow : Nakładem Akademii Umiejętności, 1878. S. 377–410.
77. *Kosmowa letopisu českého pokračovatelé* / vyd. J. Emler // *Fontes rerum Bohemicarum* (далі – FRB). T. 2. Praga : Nákladem Musea Královstvi Českého, 1874. S. 201–375.

78. *Kronika Neplachova* / J. Emler // FRB. Praga : Nákladem Nadání Františka Palackého, 1882. T. 3. S. 445–484.
79. *Kronika polska. Mistrz Wincenty Kadłubek* / red. nauk. S. Sierpowski. Kraków : Marketing Room Polska, 2010. 269 s.
80. *Kronika Thietmara* / tł. (z tekstu łac.), wstęp i przypisy M. Z. Jedlicki ; posł. K. Ożóg. Kraków : UNIVERSITAS, 2012. 439 s.
81. *Kronika Węgiersko-Polska* / opr. S. Pilat // MPH. T. 1. Lwów : Nakładem własnym, 1864. S. 485–515.
82. *Kronika wielkopolska* / opr. B. Kürbis. Warszawa : PWN, 1965. 329 s.
83. *Kronika wielkopolska* / przekł. K. Abgarowicz ; wstęp i komentarze B. Kürbis. Kraków : Towarzystwo Autorów i Wydawców Prac Naukowych Universitas, 2010. 233 s.
84. *Legenda S. Stephani regis maior et minor, atque legenda ab Hartvico episcopo conscripta / praefata est, textum recensuit, annotationibus instruxit E. Bartoniek // SRH. T. 2. Budapestini : Typographiae Reg. Universitatis Litter. Hung. sumptibus, 1938. S. 363–440.*
85. *Letopis Jindřicha Heimburského* / ed. J. Emler // FRB. T. 3. Praga : Nákladem nadání Františka Palackého, 1882. S. 303–321.
86. *List Ś. Brununa do Henryka II Cesarza* / ed. A. Bielowski // MPH. T. 1. Lwów : Nakładem własnym, 1864. S. 223–228.
87. *Litterae Fratris Wilhelmi de Rubruguis, Ordinis FF. MM. a rege Galliae ad Tartaros, qui Hungariam deuastarunt, missi, ad Ludouicum IX. Relatoriae / CDH / studio et opera G. Fejér. Budae : Typis Typogr. Regiae Universitastis Ungaricae, 1829. T. 4. Vol. II. S. 261–282.*
88. *Miersuae Chronicon* // MPH / wyd. A. Bielowski. T. 2. Lwow : Nakładem własnym, 1872. S. 143–192.
89. *Miracula sancti Stanislai* / wyd. W. Kętrzyński // MPH. T. 4. Lwow : W komisie księgarni Gubrynowicza i Schmidta, 1884. S. 285–318.

90. Mistrz Wincenty (tzw. Kadłubek). *Kronika Polska* / opr. B. Kürbis. Wrocław ; Warszawa ; Kraków : Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, 1996. 322 s.
91. Ottokars Österreichische Reimchronik / ed. J. Seemüller // MGH Deutsche Chroniken. Hannoverae : Impensis Bibliopoli Avlici Hahniani, 1890. T. 5. P. 1. 720 s.
92. Ottonis episcopi Frisingensis chronica sive historia de duabus civitatibus / ed. A. Hofmeister // MGH. Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum separatim editi. T. 45. Hannoverae ; Lipsiae : Impensis Bibliopolii Hahniani, 1912. 544 s.
93. P. magistri, qui Anonymus dicitur. *Gesta Hungarorum* / praefatus est textumque recensuit E. Jakubovich, annotations exegeticas adiecit D. Pais // SRH / ed. E. Szentpétery. T. 1. Budapestini : Typographiae Reg. Universitatis Litter. Hung. sumptibus, 1937. S. 13–118.
94. Pauli. *Historia Langobardorum* / ed. L. Bethmann, G. Waitz // MGH : Scriptores rerum Langobardicarum et Italicarum saec. VI–IX. T. 1. Hannoverae : Impensis Bibliopoli Hahniani, 1878. S. 12–192.
95. Příběhy krále Přemysla Otakara II / wyd. J. Emler // FRB. Praga : Nákladem Musea Království českého, 1874. T. 2. S. 308–334.
96. Příbika z Radenina řečeného Pulkavy. *Kronika Česka* / vyd. J. Emler a J. Gebauer // FRB / vyd. z nadání Palackého. T. 5. Praha : Nákladem Nadání Františka Palackého, 1893. S. 1–326.
97. Pulkavy *Kronika Česka* / vyd. J. Emler a J. Gebauer // FRB. Praha : Nákladem Nadání Františka Palackého, 1893. T. 5. S. 1–326.
98. *Regesta diplomatica nec non epistolaria Bohemiae et Moraviae* / ed. J. Emler. Praegae : Typis Gregerianis, 1882. P. 2 : (1253–1310). 1483 s.
99. *Relation Fr. Benedicti Poloni* // Benedykt Polak. *Z Europy do Azji przez Kazachstan (1245–1247)* / tł. S. Młodecki, G. Żajlau, S. Chwatow. Warszawa : Oficyna Olszynka, 2008. S. 47–82.

100. Rocznik kamieniecki // MPH / wyd. A. Bielowski. T. 2. Lwów : Nakładem własnym, 1872. S. 776–778.
101. Rocznik kapitulny krakowski // MPH / wyd. A. Bielowski. T. 2. Lwów : Nakładem własnym, 1872. S. 779–816.
102. Rocznik kapituły krakowskiej // MPH / ed. Z. Kozłowska-Budkowa. Seria Nova. T. 5. Warszawa : PWN, 1978. S. 1–101.
103. Rocznik krakowski // MPH / wyd. A. Bielowski. T. 2. Lwów : Nakładem własnym, 1872. S. 728–860.
104. Rocznik krótki // MPH / ed. Z. Kozłowska-Budkowa. Seria Nova. T. 5. Warszawa : PWN, 1978. S. 223–228.
105. Rocznik krótki krakowski // MPH / wyd. A. Bielowski. T. 2. Lwów : Nakładem własnym, 1872. S. 782–809.
106. Rocznik małopolski 965–1415 / ed. A. Bielowski // MPH. T. 3. Lwów: Nakładem Akademii Umiejętności, 1878. S. 135–202.
107. Rocznik Poznański II (młodszy) // MPH / ed. B. Kurbis. Seria Nova. T. 6. Warszawa : PWN, 1962. S. 137–138.
108. Rocznik Sędziwoja // MPH / wyd. A. Bielowski. T. 2. Lwów : Nakładem własnym, 1872. S. 871–880.
109. Rocznik Świętokrzyski dawny / wyd. A. Bielowski // MPH. T. 2. Lwów: Nakładem własnym, 1872. S. 772–774.
110. Rocznik świętokrzyski do r. 1490 / ed. A. Bielowski // MPH. T. 3. Lwów: Nakładem Akademii Umiejętności, 1878. S. 53–87.
111. Rocznik Traski / wyd. A. Bielowski // MPH. T. 2. Lwów : Nakładem własnym, 1872. S. 826–861.
112. Rocznik wielkopolski // MPH / wyd. A. Bielowski. Lwów : Nakładem własnym, 1872. T. 2. S. 789–791.
113. Rudolfus, Romanorum imperator, fratri Henrico de Brene refert grates multas pro eo, quod negociis favet imperii, ipsa negocia apud Polonie et Ruscie principes promovenda sibi propensius recommendat, petens ut ad ipsum veniat

- in Austriam quam cito tempus concurreret oportunum, ut super quibusdam agendis, ipsius valeat consiliis informari // *Scriptores Rerum Silesiacarum* / ed. G. A. Stenzel. T. 2. Breslau : Josef Max & Komp., 1839. S. 474–475.
114. Rýmovaná kronika česká tak řečeného Dalimila / upr. J. Jireček // FRB. Praga : Nákladem Nadání Františka Palackého, 1882. T. 3. S. 1–302.
115. *Sächsische Weltchronik* / ed. L. Weiland // MGH SS. *Deutsche Chroniken*. T. 2. Hannover : Hahnsche Buchhandlung, 1877. 710 s.
116. *Schlesisches Urkundenbuch (1267–1281)* / hrsgb. W. Irgang. T. 4. Köln ; Wien : Böhlau, 1988. S. 91–93.
117. *Simonis de Kéza. Gesta Hungarorum* / A. Domanovsky // SRH / edendo opera praefuit I. Szentpétery. Budapestini : Academia Litter. Hungarica atque Societate Histor. Hungarica in partem impensarum venientibus Typographiae Reg. Universitatis Litter. Hung Sumptibus, 1937. Vol. 1. S. 129–194.
118. *Simonis de Kéza. Gesta Hungarorum* / ed. L. Veszprémy. Budapest : CEUPRESS, 1999. 235 s.
119. *Thietmari Chronicon* / wyd. A. Bielowski // MPH. T. 1. Lwów : Nakładem własnym, 1864. S. 231–348.
120. *Uhorsko-poľská kronika. Nedocenený prameň k dejinám strednej Európy* / ed. M. Homza. Bratislava : Libri Historiae, Post scriptum, 2009. 223 s.
121. *Vita sanctae Hedwigis ducissae Silesiae* / ed. A. Semkowicz // MPH. T. 4. Lwów : Nakładem Akademii Umiejętności w Krakowie, 1884. S. 501–655.
122. *Widukindi monachi corbeiensis Rerum gestarum Saxoniarum* / ed. G. Waitz, K. A. Kehr // MGH: *Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum separatim editi*. T. 60. Hannoverae : Impensis Bibliopoli Hahniani, 1935. S. 1–154.
123. *Żywot Św. Stefana króla Węgier czyli Kronika Węgiersko-Polska* / Pref., wstęp i kom. R. Grzesik. Warszawa : DIG, 2003. 128 s.
124. Биби́ков М. В. Византи́йский исто́рик Иоанн Кинна́м о Руси и наро́дах Восто́чной Евро́пы (тексты, перево́д, коммента́рий). Москва : Ладомир, 1998. 186 с.

125. Великая хроника о Польше, Руси и их соседях XI–XIII вв.: (Перевод и комментарии) / под. ред. В. Л. Янина. Москва : Изд-во Моск. ун-та, 1987. 264 с.
126. Галицько-Волинський літопис. Дослідження. Текст. Коментар / ред. М. Котляр. Київ : Наук. думка, 2002. 396 с.
127. Йордан. О происхождении и деяниях гетов // Великая Степь в античных и византийских источниках: Сборник материалов / Составление и редакция А. Н. Гаркавца. Алматы : Баур, 2005. С. 1255–1282.
128. Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ) / предисл. Б. Клосса. Т. 2. Москва : АРК, 1998. 648 с.
129. Ироническая пѣснь о походѣ на половцовъ удѣльнаго князя Новагорода-Сѣверскаго Игоря Святославича, писанная стариннымъ русскимъ языкомъ вы исходѣ XII столѣтія съ переложеніемъ на употребляемое нынѣ нарѣчіе. Москва : Въ Сенатской Типографіи, 1800. 88 с.
130. Лаврентьевская летопись // ПСРЛ / предисл. Б. Клосса. Т. 1. Москва : АРК, 1997. 496 с.
131. Летопись по Воскресенскому списку // ПСРЛ. Москва : АРК, 2001. Т. 7. 360 с.
132. Матузова В. Английские средневековые источники IX–XIII вв.: тексты, перевод, комментарий. Москва : Наука, 1979. 269 с.
133. Песнь о Нибелунгах / пер. и прим. Ю. Б. Корнеева. Ленинград : Наука, 1972. 344 с.
134. Страбон. География : в 17 книгах / пер. и ком. Г. А. Стратановского. Ленинград : Наука, 1964. 467 с.
135. Тактика Льва / изд. подготовил В. В. Кучма ; отв. ред. Н. Д. Барабанов. Санкт-Петербург : Алетейя, 2012. 368 с.
136. Феофилакт Симокатта. История // Великая Степь в античных и византийских источниках : Сб. материалов / сост. и ред. А. Н. Гаркавца. Алматы : Баур, 2005. С. 583–638.

137. Хаутала Р. От «Давида, царя Индии» до «ненавистного плебса сатаны». Антология ранних латинских сведений о татаро-монголах. Казань : Институт истории им. Ш. Марджани АН РТБ, 2015. 496 с.
138. Христианский мир и «Великая Монгольская империя». Материалы францисканской миссии 1245 года / лат. текст и перевод С. Аксенова и А. Юрченко. Санкт-Петербург : Евразия, 2002. 478 с.
139. Щавелева Н. Древняя Русь в «Польской истории» Яна Длугоша (книги I–VI): Текст, перевод, комментарий. Москва : Памятники исторической мысли, 2004. 495 с.
140. Щавелёва Н. Польские латиноязычные средневековые источники: Тексты, перевод, комментарий. Москва : Наука, 1990. 218 с.

Література :

141. Адрианова-Перетц В. П. «Слово о полку Игореве» и памятники русской литературы XI–XIII веков / Институт русской литературы (Пушкинский Дом) АН СССР. Ленинград : Наука, 1968. 200 с.
142. Александрович В. С., Войтович Л. В. Король Данило Романович // Славетні постаті Середньовіччя. Вип. 3. Біла Церква : Пшонківський О. В, 2013. 240 с.
143. Алпатов М. Русская историческая мысль и Западная Европа XII–XVII вв. Москва : Наука, 1973. 477 с.
144. Артамонов М. И. История хазар. Ленинград : Изд-во Государственного Эрмитажа, 1962. 521 с.
145. Арциховский А. Древнерусские миниатюры как исторический источник. Москва : Издание МГУ, 1944. 102 с.
146. Баскаков Н. Тюркская лексика в «Слове о полку Игореве». Москва : Наука, 1985. 211 с.
147. Бережков Н. Хронология русского летописания. Москва : Изд-во АН СССР, 1963. 377 с.

148. Брехуненко В. Козаки на степовому кордоні Європи. Київ : Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського, 2011. 480 с.
149. Бубенок О. Б. Аланы-ясы в Золотой Орде (XIII–XV вв.). Киев : Истина, 2004. 324 с.
150. Верменич Я. Південна Україна на цивілізаційному пограниччі. Київ : Інститут історії України НАН України, 2015. 482 с.
151. Войтович Л. Битва під Перемишлем у 1099 р. // Український альманах. Варшава, 1999. С. 106–111.
152. Войтович Л. Галицько-Волинські етюди. Біла Церква : Пшонківський О. В, 2011. 480 с.
153. Войтович Л. Галич у політичному житті Європи XI–XIV століть. Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2015. 475 с.
154. Войтович Л. Загадки австрійського узла (1272–1278): Лев Данилович, Ласло IV, Пшемисл II Оттокар, Рудольф Габсбург і польські князі // Проблеми слов'янознавства. 2012. Вип. 61. С. 11–22.
155. Войтович Л. Княжа доба: портрети еліти. Біла Церква : Олександр Пшонківський, 2006. 782 с.
156. Войтович Л. Князь Лев Данилович // Славетні постаті Середньовіччя. Вип. 1. Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2012. 181 с.
157. Войтович Л. Лев Данилович и загадки «австрійского узла» (1272–1278) // ROSSICA ANTIQUA. Исследование и материалы. 2011/2 (4). С. 120–139.
158. Волощук М., Големб'ювська-Тобіаш А. «[...] И половець множество», або як не варто досліджувати історію номадів. рец.: Пилипчук Я. В. Соціальна історія кипчаків у IX–XIII ст. Київ ; Вінниця : Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова, ТОВ «ТВОРИ», 2018. 340 с. // Галичина : науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. Івано-Франківськ, 2020. Вип. 33. С. 182–198.

159. Волощук М. До питання присутності русинів при дворі княгині Агафії Святославівни (між 1207/1209–1247/1248) – дружини мазовецького князя Конрада // *Inter Regnum et Ducatum. Studia ofiarowane Profesorowi Janowi Tęgowskiemu w siedemdziesiątą rocznicę urodzin* / red. Piotr Guzowski, Marzena Liedke i Krzysztof Boroda. Białystok, 2018. S. 633–657.
160. Волощук М. М. Просопографічні студії битви під Ярославом 17 серпня 1245 року // *Colloquia Russica* / за ред. В. Нагірного і М. Волощука. Івано-Франківськ ; Краків : Лілея НВ, 2017. Series II. V. 3 : Данило Романович і його часи. С. 103–122.
161. Волощук М. «Русь» в Угорському королівстві (XI – друга половина XIV ст.): суспільно-політична роль, майнові стосунки, міграції / за ред. Л. Войтовича. Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2014. 496 с.
162. Волощук М. Руські бранці Арпадів та угорські бранці Рюриковичів XI–XIII ст.: порівняльний аспект // *Byzantinoslovaca*. Bratislava, 2020. R. VII. S. 121–133.
163. Волощук М. *Ruteni in Polonia XI–XIII vv.: краткие очерки проблемы* // *Colloquia Russica. Rurikids in dynastic relations: politics, customs, culture, religion (10th–16th c.)*. Publication after 4th International Conference, Mogilno, 14–16th November, 2013. Series I. Vol. 4. / red. V. Nagirnego. Kraków, 2014. S. 143–153.
164. Герасимов М. Основы восстановления лица по черепу. Москва : Советская наука, 1949. 190 с.
165. Гераськова Л. Скульптура середньовічних кочовиків степів Східної Європи. Київ : Наук. думка, 1991. 130 с.
166. Голембьовская-Тобиаш А. Позднекочевнический могильник в Росаве. Новая интерпретация. Сравнительный анализ // *Colloquia Russica. Rus and the world of the nomads (the second half of the 9th–16th c.)* Publication after 7th International Scientific Conference, Plzeň, 23–26th November, 2016. Series I. Vol. 7. / red. V. Nagirnego. Kraków, 2017. S. 179–203.

167. Головка А. Древняя Русь и Польша в политических взаимоотношениях X – первой трети XIII вв. Киев : Наук. думка, 1988. – 134 с.
168. Головка О. З історії міжкнязівської війни 1015–19 рр. на Русі // Україна в Центрально-Східній Європі: Зб. наук. пр. Київ : Інститут історії України НАН України, 2000. Вип. 1. С. 38-49.
169. Головка О. Б. Половецький фактор у політичному розвитку Південно-Західної Русі (остання третина XII – перша половина XIII ст.) // Східний Світ. Київ, 2004. №1. С. 60–72.
170. Головка О. Проблеми дослідження степового і лісостепового населення України доби Середньовіччя // Світогляд. 2013. № 2 (40). С.46-49.
171. Головка О. Русь і руські князівства на сторінках польських нарративних джерел // Terra Cossacorum : Студії з Давньої і Нової історії України [Наук. збірник на пошану доктора історичних наук, проф. В. Степанкова]. Київ : Інститут історії НАН України, 2007. – С. 358–382.
172. Головка О. Степова політика Русі в період правління князя Володимира Святославовича // Княжа доба: історія і культура. 2016. Вип. 10. С. 103–115.
173. Голубинский П. Обь Узахъ и Торкахъ // Журналь Министерства Народнаго Просвѣщенія. Часть 234. Июль, 1884. С. 1–24.
174. Голубовский П. Печенеги, торки и половцы до нашествия татар. История южно-русских степей IX–XIII вв. Киев : В университетской типографии, 1884. 262 с.
175. Голубовский П. В. Половцы в Венгрии. Киев : Типография Императорского Университета Св. Владимира, 1889. С. 29.
176. Грушевський М. Історія України-Руси (до року 1340) : в 10 т., 11 кн. Т. 3. Київ : Наук. думка, 1993. 586 с.
177. Грушевский М. Хронологія подій Галицько-Волинської літописи // Записки НТШ. 1901. № 41. С. 1–72.

178. Гумилёв Л. Н. Древняя Русь и Великая степь. Москва : Астрель, 2012. 839 с.
179. Гуревич А. Я. Категории средневековой культуры. Москва : Искусство, 1972. 318 с.
180. Дашкевич Я. Р. Большая граница Украины (Этнический бартер или этноконтактная зона) // Этноконтактные зоны в Европейской части СССР (география, динамика, методы изучения). Москва, 1989. С. 7–21.
181. Дашкевич Я. Україна на межі між Сходом і Заходом (XIV–XVIII ст.) // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. Т. ССХХІІ : Праці історико-філософської секції. 1991. С. 28–44.
182. Димник М. Борьба за Галич между Даниилом Романовичем и Михаилом Всеволодовичем (1235–1245 гг.) // ROSSICA ANTIQUA. Исследование и материалы. 2013. № 1. С. 55–103.
183. Диса К. Історія з відьмами. Суди про чари в українських воєводствах Речі Посполитої XVII–XVIII століття. Київ : Критика, 2008. 302 с.
184. Домбровский Д. Генеалогия Мстиславовичей : Первые поколения (до начала XIV в.). Санкт-Петербург : ДМИТРИЙ БУЛАНИН, 2015. 880 с.
185. Евстигнеев Ю. Куманы/куны: кто они? // Общество. Среда. Развитие (Terra Humana). 2012. № 2. С. 91–97.
186. Евстигнеев Ю. Кыпчаки / половцы / куманы и их потомки: к проблеме этнической преемственности. Санкт-Петербург : Астерион, 2011. 131 с.
187. Евстигнеев Ю. Кыпчаки/куны/половцы/куманы – один этнос или четыре? // Лавровский сборник: Материалы XXXIV и XXXV Среднеазиатско-Кавказских чтений 2010–2011 гг.: Этнология, история, археология, культурология. Санкт-Петербург : МАЭ РАН, 2011. С. 50–56.
188. Евстигнеев Ю. Половцы: кто они? (К вопросу об их этнической идентичности) // Лавровский сборник: Материалы XXXIV и XXXV Среднеазиатско-Кавказских чтений 2010–2011 гг.: Этнология, история, археология, культурология. Санкт-Петербург : МАЭ РАН, 2011. С. 57–62.

189. Евстигнеев Ю. Половцы: кто они? К вопросу об этнической идентификации половцев // Общество. Среда. Развитие (Terra Humana). 2011. № 2. С. 119–123.
190. Жданов И. Русский былевой эпос. Санкт-Петербург : Издание Л. Ф. Пантелеева, 1895. 650 с.
191. Живачівський А. Половці на службі Данила Галицького // *Colloquia Russica / pod red. V. Nagirnego. Series I. Vol. II.* Kraków, 2013. S. 80–85.
192. Звягин В. Медико-криминалистическое исследование останков Андрея Боголюбского // История судебной медицины. 2011. № 41–42 (11). С. 24–35.
193. Исаевич Я. Этническое самосознание польской народности в XII–XIV вв. // Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху зрелого феодализма / Отв. ред.: Г. Литаврин, В. Иванов. Москва : Наука, 1989. С. 256–279.
194. Карамзин Н. М. Полная история государства Российского в одном томе. Москва : АСТ, 2016. 1568 с.
195. Карпов А. Владимир Святой. Москва : Молодая гвардия, 1997. 454 с.
196. Карпов А. Батый. Москва : Молодая гвардия, 2011. 347 с.
197. Качин Н. А. В. Н. Татищев – прообраз первого российского историка // Вестник Томского государственного университета. История. 2014. № 1 (27). С. 98–102.
198. Клосс М. Б. Русские источники I–VI книг *Анналов Яна Длугоша* // Древняя Русь в «Польской истории» Яна Длугоша / ред. Н. Щавелева. Москва : Памятники исторической мысли, 2004. С. 34–51.
199. Кляшторный С., Султанов Т. Казахстан. Летопись трех тысячелетий. Алма-Ата : Рауан, 1992. 383 с.
200. Князький И. Русь и степь. Москва : Наука, 1996. 129 с.
201. Ковалев В. Чешский король Пшемисл Оттокар II и русские князья : взаимные контакты на фоне международных отношений в Центральной Европе второй половины XIII века // Русин. 2005. № 2. С. 55–68.

202. Комендова Й. Опавский поход Даниила Романовича : чешский взгляд // Colloquia Russica. Rurikids in dynastic relations : politics, customs, culture, religion (10th–16th C.) Publication after 4th International Conference, Mogilno, 14–16th November, 2013. / ed. V. Nagirnyy. Series I. Vol. 4. Kraków, 2014. S. 85–192.
203. Кордуба М. Участь Данила в битві під Крессенбрунн // Записки НТШ. 1896. Т. 10. С. 1–2.
204. Котляр Н. Ф. Идеино-политическое кредо Галицко-Волынского свода // Древняя Русь. Вопросы медиевистики. 2005. № 4. С. 5–13.
205. Кудряшов К. Половецкая степь : очерки исторической географии. Москва : ОГИЗ, Географгиз, 1948. 162 с.
206. Кузьмичевский П. [Драгоманов М.П.] Шолудивый Буняка в украинских народных сказаниях // Киевская старина. 1887. № 8. С. 676–713.
207. Кузьмичевский П. [Драгоманов М.П.] Шолудивый Буняка в украинских народных сказаниях // Киевская старина. 1887. № 10. С. 233–276.
208. Куник А. О торкских печенегах и половцах по мадьярским источникам с указанием на новейшие исследования о черноморско-торкских народах от Аттилы до Чингисхана // Ученые записки Академии Наук по первому и третьему отделениям. Санкт-Петербург : Тип. Имп. АН. б 1855. Т. 3. Вып. 5. С. 714.
209. Ліхтей І. Друга чесько-угорська війна (1260 р.) та участь у ній короля Русі Данила Романовича // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Історія». Вип. 2 (37), 2017. С. 65–79.
210. Мавродина Р. Киевская Русь и кочевники (печенеги, торки, половцы) : историограф. очерк / отв. ред. В. М. Панеях. Ленинград: Наука, 1983. 83 с.
211. Майоров А. В. Поход русских войск в Моравию и борьба за «австрийское наследство» в 1252–1253 гг. // Военно-исторический журнал. 2012. № 3. С. 49–54.

212. Майоров А. Михаил Черниговский в Силезии и битва под Легницей // Древняя Русь. Вопросы медиевистики. 2015. № 2 (60). С. 23–35.
213. Майоров А. Политико-географические представления В. Н. Татищева и мнимые реалии древнерусской эпохи: по поводу работ А. П.Толочко // Miscellanea. 2008. № 1. С. 89–100.
214. Майоров А. Русь, Византия и Западная Европа : Из истории внешнеполитических и культурных связей XII–XIII вв. Санкт-Петербург : ДМИТРИЙ БУЛАНИН, 2011. 801 с.
215. Мартынюк А. До Герберштейна: Австрия и Восточная Европа в системе персональных связей и культурных контактов (XIII – начало XVI века). Москва : Квадрига, 2019. 576 с.
216. Мартынюк А. «Немци же дивящесея оружию татарському» : с кем и когда встречался Даниил Романович в Пожони? // Colloquia Russica. Rus' and Central Europe from the 11th to the 14th Century / ed. V. Nagirnyy and A. Mesiarkin. Series I. Vol. 5. Kraków ; Bratislava, 2015. S. 149–160.
217. Марченко М. Київська Русь у боротьбі з кочовиками до монгольської навали. Київ : Вид-во «ПРОМІНЬ», 2012. 208 с.
218. Мельникова Е. Евпраксия Всеволодовна : взлет и падение // Древняя Русь в свете зарубежных источников : Учебное пособие для студентов вузов / ред. Е. А. Мельниковой. Москва : Издательская корпорация «Логос», 1999. С. 373–378.
219. Мургулия М. П., Шушарин В. П. Половцы, Грузия, Русь и Венгрия в XII–XIII вв. / отв. ред. Г. Г. Литаврин. Москва : Логос, 1998. 335 с.
220. Мусин А. Князь Владимир Святой и культура Киевской Руси глазами Титмара Мерзебургского // Княжа доба: історія і культура. 2016. № 10. С. 165–198.
221. Назаренко А. Древняя Русь на международных путях: Междисциплинарные очерки культурных, торговых, политических связей IX–XII вв. Москва : Языки Русской Культуры, 2001. 784 с.

222. Назаренко А. В. Западноевропейские источники // Древняя Русь в свете зарубежных источников: Учебное пособие для студентов вузов / М. В. Бибииков, Г. В. Глазырина, Т. Н. Джаксон и др.; под ред. Е. А. Мельниковой. Москва : Издательская корпорация «Логос», 1999. С. 608.
223. Омелянчук С. Брак и семья в Древней Руси IX–XIII веков : Учебное пособие. Владимир : Изд-во Владимирского государственного университета, 2010. 118 с.
224. Осіп'ян О. Поширення християнства серед половців в XI–XIII ст. // Київська старовина. 2005. № 1. С. 3–29.
225. Отрощенко В., Рассмакин Ю. Половецкий комплекс Чингульского кургану // Археология. 1986. Вып. 53. С. 14–36.
226. Паршин И. Галицкие войска у битві при Дюрнкруті 1278 року : факти і здогади // Вісник Львівського університету. Серія історична. Вып. 48. 2013. С. 45–60.
227. Паршин И. Галицко-Ческий Союз у битві при Дюрнкруті 1278 року (на основі «Hermannii Althensis annales») // Вісник Прикарпатського університету. Історія. 2012. Вып. 21. С. 156–160.
228. Паршин И. «Rex Russiae» у битві на річці Лейті // Colloquia Russica. Данило Романович і його часи / ред. В. Нагірний, М. Волощук. Series II. Vol. 3. Івано-Франківськ ; Краків : Лілея-НВ, 2017. С. 123–132.
229. Пашуто В. Т. Внешняя политика Древней Руси. Москва : Наука, 1968. 472 с.
230. Пашуто В. О политике папской курии на Руси (XIII в.) // Вопросы истории. 1949. № 5. С. 52–76.
231. Пашуто В. Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. Москва : Изд-во АН СССР, 1950. 333 с.
232. Пашуто В. Половецкое епископство // Русь. Прибалтика. Папство. Избранные статьи / отв. ред. Е. А. Мельникова. Москва : Русский Фонд Содействия Образованию и Науке, 2011. С. 573–581.

233. Пашуто В., Шталь І. Забуте повідомлення про рабство у червонорусів (XI–XII ст.) // Український історичний журнал (далі – УІЖ). 1971. № 3. С. 86–89.
234. Перхавко В., Сухарев Ю. Воители Руси IX–XIII вв. Москва: Вече, 2006. 448 с.
235. Пилипчук Я. Соціальна історія кипчаків у IX–XIII ст. Київ ; Вінниця : Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова, ТОВ «Твори», 2018. 340 с.
236. Плетнева С. Печенеги, торки и половцы в южнорусских степях // Материалы и исследования по археологии СССР. № 68. 1958. С. 170–174.
237. Плетнева С. Половецкая земля / Древнерусские княжества X–XIII вв. Москва : Наука, 1975. С. 260–300.
238. Плетнева С. Половцы. Москва : Наука, 1990. 210 с.
239. Погодин М. Древняя русская история до монгольского ига : в 2 т. Москва : Синодальная типография, 1871. Т. I. 425 с.
240. Пономарев А. Куман-половцы // Вестник древней истории. 1940. № 3–4. С. 366–370.
241. Поппе А. Ще раз про повідомлення Гервазія Тільберзького // УІЖ. 1972. № 3. С. 79–80.
242. Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху раннего средневековья / ред. Заборовский Л., Королюк В. и др. Москва : Наука, 1982. 354 с.
243. Расовский Д. А. Печенеги, торки и берендеи на Руси и в Угрии // Seminarium Kondakovianum. Praha : Institut Kondakov, 1933. VI. S. 1–65.
244. Расовский Д.А. Половцы, черные клобуки : печенеги, торки и берендеи на Руси и в Венгрии (работы разных лет). Москва : ЦИВОИ, 2012. 237 с.
245. Расовский Д. Половцы. I. Происхождение Половцевъ // Seminarium Kondakovianum. Praha : Institut Kondakov, 1935. VII. S. 245–262.

246. Расовский Д. Половцы. II. Расселение Половцев // *Seminarium Kondakovianum*. Praha : Institut Kondakov, 1936. VIII. S. 161–181.
247. Расовский Д. Половцы. III. Пределы «поля половецкого» // *Seminarium Kondakovianum*. Praha : Institut Kondakov, 1937. IX. S. 71–85.
248. Расовский, Д. Половцы IV: Военная история половцев // *Seminarium Kondakovianum*. Praha : Institut Kondakov, 1940. XII. S. 95–128.
249. Рыбаков С. В. В. Н. Татищев в зеркале русской историографии // *Вопросы истории*. 2007. № 4. С. 161–167.
250. Рюсс Г. Евпраксия-Адельгейда: биографический этюд // *ROSSICA ANTIQUA*. Исследование и материалы. 2010. № 2. С. 54–111.
251. Скржинская Е. Половцы. Опыт исторического истолкования этника // *Византийский Временник*. 1986. № 46. С. 255–276.
252. Соловьев С. История России с древнейших времен : в 15 кн. / ред. Л. Черепнин. Москва : Изд-во социально-экономической литературы, 1960. Кн. 1. Т. 1–2. 811 с.
253. Степи Евразии в эпоху средневековья / отв. ред. С. А. Плетнева. Москва : Наука, 1981. 302 с.
254. Стефанович П. С. «История Российская» В.Н. Татищева: споры продолжаются // *Российская история*. 2007. № 3. С. 88–964;
255. Татищев В. Н. История Российская : в 3 т. Москва : АСТ, 2003. Т. 2. 732 с.
256. Тимар І. Міжнародна наукова конференція *Colloquia Russica, Series II, Середньовічна Русь : проблеми термінології 25–27 травня 2017 р.*, Івано-Франківськ – Галич // *Галичина : науковий і культурно-освітній краєзнавчий часопис*. 2017. № 29–30. С. 372–374.
257. Тимохин Д., Тишин В. Рецензия на монографію о социальной истории кыпчаков в IX–XIII вв. рец.: Пилипчук Я. В. *Соціальна історія кипчаків у IX–XIII ст.* Київ ; Вінниця : Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова, ТОВ «ТВОРИ», 2018. 340 с. // *История, археология и этнография Кавказа*. Т. 16. № 1. С. 210–226.

258. Тихомиров М. Н. Русский летописец в «Истории Польши» Яна Длугоша // Исторические связи России со славянскими странами и Византией. Москва : Наука, 1969. С. 226–237.
259. Толочко А.П. «История Российская» Василия Татищева: источники и известия. Киев : Критика, 2005. 544 с.
260. Толочко П. Кочевые народы степей и Киевская Русь. Киев : Абрис, 1999. 200 с.
261. Успенский Ф., Литвина А. Русские имена половецких князей : Междинастические контакты сквозь призму антропонимики. Москва : ПОЛИМЕДИЯ, 2013. 280 с.
262. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка : в 4 то. Т. 3. / Пер. с нем. О. Трубачева. Москва : Прогрес, 1987. 832 с.
263. Федорук А. «Danielem regem Russiae et filios eius» : військова діяльність у великих битвах періоду війни за «австрійську спадщину» 1246–1278 pp. // Colloquia Russica. Данило Романович і його часи / ред. В. Нагірний, М. Волощук. Series II. Vol. 3. Івано-Франківськ ; Краків : Лілея-НВ, 2017. С. 223–248.
264. Флоровский А. Чехи и восточные славяне. Очерки по истории чешско-русских отношений (X–XVIII вв.). Praha : Nákladem slovanského ústavu v komisi nakladatelství «Orbis», 1935. Т. 1. 277 с.
265. Фонт М. Роль соседних кочевников в формировании древнерусских княжеств южного региона // Место России в Евразии / The Place of Russia in Eurasia. Budapest : Magyar Ruzsisztikai Intézet, 2000. С. 55–63.
266. Шараневичъ Исидоръ. Изслѣдованіе на поли отечественной географіи и исторіи // Литературный Сборникъ издаваемый Обществомъ Галицко-Русской Матицы. – Львовъ : Въ печатнѣ Ставропигійского Института подъ зарядомъ Стефана Гучковского, 1869. Вып. 1–4. С. 46–139.
267. Шахматов А. Разыскания о русских летописях. Москва : Академический Проект, Жуковский, Кучково Поле, 2001. 375 с.

268. Шушарин В. П. Ранний этап этнической истории венгров. Проблемы этнического самосознания. Москва : РОССПЭН, 1997. 512 с.
269. Якушенков С., Якушенкова О. Чужое тело сквозь призму встречи цивилизации или личико Гюльчатай // Каспийский регион: политика, экономика, культура. 2010. № 4. С. 111–116.
270. Якушенков С. Образ чужого: от деконструкции к конструкции // Каспийский регион: политика, экономика, культура. 2012. № 3. С. 242–249.
271. Abracham W. Powstanie organizacyi kościoła łacińskiego na Rusi. T. 1. Lwów : Nakład Towarzystwa dla popierania nauki Polskiej, 1904. 418 s.
272. Antonin R. České země za posledních Přemyslovců. Praha : Nakladatelství Libri, 2012. D. I. (1192–1253). 431 s.
273. Architektura opactw cysterskich : małopolskie filie Morimond / E. Łużyniecka, Z. Świechowski, R. Kunkel; trans. M. Łuczkiwicz. Wrocław : Oficyna Wydawnictwa Politechniki Wrocławskiej, 2008. 610 s.
274. Balzer O. Studium o Kadłubku // Pisma pośmiertne Oswalda Balzera / Prace naukowe. T. 1. Cz. 9. Lwów : Wyd-wo Towarzystwa Naukowego we Lwowie, 1934. 560 s.
275. Balzer O. Genealogia Piastów. Kraków : Avalon, 2005. 1020 s.
276. Banaszkiwicz J. Kronika Dzierzwy XIV-wieczne kompendium historii ojczystej. Wrocław ; Warszawa ; Kraków ; Gdańsk : PAU, 1979. 188 s.
277. Baranowski B. Znajomość Wschodu w dawnej Polsce do XVIII w. Łódź : Łódzkie Towarzystwo Naukowe, 1950. 256 s.
278. Barciak A. Między Polską a Czechami : Śląsk i jego mieszkańcy w źródłach czeskich doby średniowiecza. Wrocław : Atut, 2012. 233 s.
279. Barciak A. Polacy w bitwie pod Suchymi Krutami. Przegląd literatury : przedstawienie problemu // Prace naukowe Uniwersytetu Śląskiego. Prace Historyczne IV. № 72. Katowice, 1975. S. 7–26.
280. Benyskiwicz K. W kręgu Bolesława Szczodrego i Władysława Hermana. Piastowie w małżeństwie, polityce i intrydze. Wrocław : WUW, 2010. 151 s.

281. Bláhová M., *Obraz Přemysla Otakara II. v českém středověkém písemnictví // Česko-rakouské vztahy ve 13 století / Sborník příspěvků ze symposia konaného 26.–27. září 1996 ve Znojmě. K vydání připravili M. Bláhová a I. Hlaváček. Praha : Rakouský kulturní Institut v Praze : Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, 1998. S. 145–162.*
282. Blau O. *Ueber Volksthum und Sprache der Kumanen // Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft. 1875. № 29. S. 556–587.*
283. Bobrzyński M. *Jan Długosz. Jego życie i stanowisko w piśmiennictwie. Kraków : PAU, 2015. 336 s.*
284. Cepetić M. *The Cult of St Ladislav in Continental Croatia – Its Political and Cultural Context // Slovakia and Croatia. Historical Parallels and Connections (until 1780) / ed M. Homza and N, Budak. Bratislava ; Zagreb : Department of Slovak History of the Faculty of Philosophy of Comenius, 2013. S. 308–315.*
285. *Colloquia Russica / за ред. М. Волощука і В. Нагірного. Івано-Франківськ ; Краків : Лілея-НВ, 2018. Series II. Vol. 4 : Середньовічна Русь: проблеми термінології. 355 с.*
286. Dąbrowska E., Szymański W. *Awarzy. Węgrzy. Wrocław : Zakł. Nar. im. Ossolińskich, 1979. 259 s.*
287. Dąbrowski D. *Daniel Romanowicz krol Rusi (ok. 1201–1264). Biografia polityczna. Kraków : Avalon, 2012. 537 s.*
288. Dąbrowski D. *Genealogia Mściśławowiczów : Pierwsze pokolenia (do początku XIV wieku). Kraków : Avalon, 2008. 816 s.*
289. Dąbrowski D. *Król Rusi Daniel Romanowicz. O ruskiej rodzinie książęcej, społeczeństwie i kulturze w XIII w. Kraków : Avalon, 2016. 412 s.*
290. Dąbrowski D. *Małżeństwa Daniela Romanowicza (aspekt genealogiczny i polityczny) // Venerabiles nobiles et honesti. Studia z dziejów społeczeństwa Polski średniowiecznej. Prace ofiarowane Prof. J. Bieniakowi. Torun : Uniwersytet Mikołaja Kopernika, 1997. S. 43–50.*

291. Dąbrowski D. Stosunki polityczne Lwa Daniłowicza z sąsiadami zachodnimi w latach 1264–1299/1300 // Галичина та Волинь в добу середньовіччя. Львів : Інститут українознавства імені Івана Крип'якевича, 2001. S. 42–69.
292. Dąbrowski J. Dawne dziejopisarstwo polskie : (do roku 1480). Wrocław : PAN, 1964. 267 s.
293. Dąbrowski K., Nagrodzka-Majchrzyk T., Tryjarski E. Hunowie europejscy, Protobułgarzy, Chazarowie, Pieczyngowie. Wrocław : Zakł. Nar. im. Ossolińskich, 1975. 647 s.
294. Debevoise N. A Political History of Parthia. Chicago : The University of Chicago Press, 1938. 305 p.
295. Dimnik M. The Dynasty of Chernigov, 1146–1246. New-York : Cambridge University Press, 2003. 437 s.
296. Drożdżik P. Wczesny M. Cystersi w Polsce. Nowy Sącz : GOLDRUK, 2009. 144 s.
297. Dunin-Wąsowicz T. Rola cystersów w rozwoju kultury materialnej w Polsce wczesnośredniowiecznej // Cystersi w kulturze średniowiecznej Europy / red. J. Strzelczyk. Poznań : Uniwersytet im. A. Mickiewicza w Poznaniu, 1992. S. 9–24.
298. Dvořáková V., Stejskal K., Krása J., Stredoveká nástenná malba na Slovensku. Praha : Odeon ; Bratislava : Tatran, 1978. 402 s.
299. Gacka D. Przegląd koncepcji dotyczących pochodzenia Galla Anonima. Od Kromera do badaczy współczesnych // Nobis operique favete. Studia nad Gallem Anonimem / red. A. Dąbrówki, E. Skibińskiego i W. Wojtowicza. Series nova. T. XLVI (CII). Warszawa, 2017. S. 23–57.
300. Gerat I. Pictorial Cycles of St. Ladislav – some problems of interpretation // Slovakia and Croatia: Historical Parallels and Connections (until 1780) / ed. by M. Homza and N. Budak. Bratislava ; Zagreb : Department of Slovak History of the Faculty of Philosophy of Comenius, 2013. S. 293–307.
301. Gerát I. Svätí bojovníci v stredoveku. Bratislava : Veda, 2011. 183 s.

302. Gerát I., *Stredoveké obrazové témy na Slovensku : osoby a príbehy*. Bratislava : Veda, 2001. 328 s.
303. *Gold der Steppe: Archäologie der Ukraine (Золото степу: Археологія України)* / herausg. von Renate Rolle, Michael Müller-Wille, Kurt Schietzel, Petr Tolocko, Vjaceslav Ju. Murzin. BD, Neumünster : Wachholtz Verlag, 1991. 440 s.
304. Golden P. *The Shaping of the Cuman-Qipčaq and Their World // II Codice cumanico e il suo mondo: Atti del Colloquio internazionale* / ed. Schmierder F., Schreiner P. Venezia, 6–7 dicembre 2002. Roma : Edizioni di storia e letteratura, 2005. S. 247–277.
305. Golden Peter B. *An Introduction to the History of the Turkic Peoples. Ethnogenesis and State-Formation in Medieval and Early Modern Eurasia and the Middle East*. Wiesbaden : Otto Harrassowitz, 1992. 483 s.
306. Gołębiowska-Tobiasz A. *Baba kamienna z kolekcji Muzeum Archeologicznego w Krakowie // Materiały Archeologiczne*. 2010. T. 38. S. 127–140.
307. Gołębiowska-Tobiasz A. *Inwentarze grobowe a stele antropomorficzne u Połowców // Archaeologia historica*. 2013. T. 38/1. S. 185–201.
308. Grabowski J. *Dynastia Piastów mazowieckich: studia nad dziejami politycznymi Mazowsza, intytulacją i genealogią książąt*. Kraków : Avalon, 2012. 735 s.
309. Grabski A. *Polska w opiniach obcych (X–XIII w.)*. Warszawa : PAN, 1964. 414 s.
310. Grabski A. F. *Bolesław Chrobry. Zarys dziejów politycznych i wojskowych*. Warszawa : Wyd-wo Ministerstwa Obrony Narodowej, 1964. 318 s.
311. Grabski A. F. *Studia nad stosunkami polsko-ruskimi w początkach XI wieku // Slavia Orientalis*. R. VI. Warszawa, 1957. S. 164–211.
312. Grodecki R. *Dzieje polityczne Śląska do r. 1290 // Historia Śląska. Od najdawniejszych czasów do roku 1400* / red. Stanisława Kutrzeby. T. 1. Kraków : PAU, 2013. S. 155–326.

313. Grzesik R. Attyla a Słowianie. Przyczynek do wyobrażenia o kontaktach huńsko-słowiańskich w średniowiecznych źródłach narracyjnych // Roczniki Historyczne. 1993. R. 59. S. 33–42.
314. Grzesik R. Kronika węgiersko-polska. Z dziejów polsko-węgierskich kontaktów kulturalnych w Średniowieczu. Poznań : Wyd-wo Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, 1999. 252 s.
315. Grzesik R. Obraz stosunków polsko-węgierskich w czasach piastowskich w rocznikach polskich // Studia źródłoznawcze. 2003. R. 41. S. 1–18.
316. Grzesik R. Polska Piastów i Węgrzy Arpadów we wzajemnej opinii (do 1320 roku). Warszawa : Sławistyczny Ośrodek Wydawniczy przy IS PAN, 2003. 239 s.
317. Grzesik R. Węgry a słowiańszczyzna w najwcześniejszym etapie dziejów w świetle słowiańskich i węgierskich źródeł narracyjnych epoki Średniowiecza // Slavia Antiqua. 2003. T. 44. S. 53–65.
318. Györffy Gy. Kontakty Polski i Węgier w dobie tworzenia się obu państw // Kwartalnik Historyczny. 1988. № 4. R. XCV. S. 5–19.
319. Györffy Gy. Święty Stefan I. Król Węgier i jego Dzieło / przekład T. Kapturkiewicz. Warszawa : Oficyna Wydawnicza RYTM, 2003. 793 s.
320. Historia Scepusii / red. naukowa Martin Homza i Stanisław Sroka. Bratislava : Katedra slovenských dejín UK FiF ; Kraków : Instytut Historii Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2010. V. 1. 663 s.
321. Jasiński K. Rodowód Piastów śląskich : Piastowie wrocławscy i legnicko-brzescy. T. 1. Wrocław : Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1973. 300 s.
322. Jasiński K. Rodowód pierwszych Piastów. Poznań : Wyd-wo Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauki, 2004. 306 s.
323. Jasiński K. Genealogia księcia mazowieckiego Siemowita I // Homines et societas. Czasy Piastów i Jagiellonów. Studia historyczne ofiarowane Antonemu Gąsiorowskiemu w sześćdziesiątą piątą rocznicę urodzin. Poznań : Wyd-wo Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, 1997. S. 117–124.

324. Jaśiński K. Rodowód Piastów małopolskich i kujawskich. Poznań ; Wrocław : Wyd-wo Historyczne, 2001. 263 s.
325. Jékely Z. Transylvanian Fresco Cycles of Saint Ladislav in a New Light // Hungarian Review. 2014. Vol. 5. № 2. S. 97–109.
326. Jenei D. Gothic Mural Painting in Transylvania. Bucharest : NOI Media Print, 2007. 126 s.
327. Jureczko A. Henryk III Biały : książę wrocławski (1247–1266). Kraków : Avalon, 2007. 213 s.
328. Jusupović A. Elity ziemi Halickiej i Wołyńskiej w czasach Romanowiczów (ok. 1205–1269). Studium prosopograficzne. Kraków : Avalon, 2013. 351 s.
329. Kętrzyński S. Ze studyów nad Gerwazym z Tilbury // Rozprawy Akademii Umiejętności. Wydział historyczno-filozoficzny. Seria II. T. 21. Kraków : NAU, 1903. S. 152–189.
330. Kollinger K. Polityka wschodnia Bolesława Chrobrego (992–1025). Wrocław : Chronicon, 2014. 524 s.
331. Kotula T. Barbarzyńcy i dworzanie. Rzym a barbarzyńcy w dworskiej literaturze późnorzymskiej. Kraków : PAU, 2004. 144 s.
332. Kucharski E. Wczesnohistoryczne nazwy romańskie na wschodnim pograniczu Polski a południowym Rusi // Sprawozdania Towarzystwa Naukowego we Lwowie / pod red. P. Dąbrowskiego. 1936. R. 16. Z. 1. S. 11–16.
333. Kürbis B. Myśli i nauki mistrza Wincentego zwanego Kadłubkiem. Warszawa : Państw. Instytut Wydawniczy, 1980. 169 s.
334. Kürbisowna B. Dziejopisarstwo Wielkopolskie XIII i XIV wieku. Warszawa : PWN, 1959. 301 s.
335. Kürbisówna B. Studia nad Kroniką Wielkopolską. Poznań : Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, 1952. 186 s.
336. Kusterniğ A. Bitva na Moravském poli (u Suchých Krut a Jedenspeigen) 26 srpna 1278 // Česko-rakouské vztahy ve 13 století / Sborník příspěvků ze symposia konaného 26.–27. září 1996 ve Znojmě. K vydání připravili

- M. Bláhová a I. Hlaváček. Praha : Rakouský kulturní Institut v Praze : Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, 1998. S. 163–190.
337. Kuthan J. Přemysl Otakar II. Král železný a zlatý. Král zakladatel a mecenáš. Vimperk : Tina, 1993. 370 s.
338. Labuda G. Zaginiona kronika z pierwszej połowy XIII wieku w Rocznikach Królestwa Polskiego Jana Długosza: próba rekonstrukcji. Poznań : Wyd-wo Naukowe Uniwersytetu im. A. Mickiewicza w Poznaniu, 1983. 308 s.
339. Laguna S. Rodowód Piastów // Kwartalnik historyczny. 1897. № 11. S. 745–788.
340. Łowmiański H. Początki Polski. T. V. Warszawa : PAU, 1973. 629 s.
341. Macartney C. Hungary from ninth century origins to the 1956 uprising. New Brunswick ; London : Aldine Transaction, 2009. 304 s.
342. Marsina R. Legendy stredovekého Slovenska. Ideály stredovekého človeka očami cirkevných spisovateľov. Nitra : RAK, 1997. 408 s.
343. Marsina R. Přemysl Otakar II a Uhorsko // Folia Historica Bohemica. Praha, 1979. № 1. S. 37–65.
344. Michalski M. Ruś Kijowska i połowcy. Wpływ małżeństw mieszanych na kształtowanie się stosunków politycznych, kulturowych i religijnych. Praca doktorska. Kraków, 2016. 274 s.
345. Mika N. Polityka czeska kniazia Lwa Daniłowicza. Z dziejów stosunków rusko-czeskich w drugiej połowie XIII wieku // Colloquia Russica. Przemysł i ziemia Przemyska w strefie wpływów ruskich X – połowa XIV w. / pod red. V. Nagirnego i T. Pudłockiego. Series II. Vol. I. Kraków, 2013. S. 163–182.
346. Mika N. Walka o spadek po Babenbergach (1246–1278). Racibórz : Wyd-wo i Agencja Informacyjna WAW Grzegorz Wawoczny, 2008. 128 s.
347. Mika N. Wyprawa wojenna księcia Daniela Romanowicza i jego polskich sprzymierzeńców na terytorium północnych Moraw w 1253 r. Trasa przemarszu i problem wiarygodności faktów prezentowanych przez autora Latopisu halicko-wołyńskiego // Colloquia Russica. Данило Романович і його часи / ред.

- V. Нагірний, М. Волощук. Series II. Vol. 3. Івано-Франківськ ; Краків : Лілея-НВ, 2017. S. 145–158.
348. Milecka M. Badania ogrodów i kompozycji krajobrazowych cysterców w Polsce // *Przyszłość badań nad historią i kulturą cysterską w Polsce* / pod red. E. Łużyńskiej, A. Galar. Wrocław : TARS, 2011. S. 157–167.
349. Milecka M. Ogrody cystersów w krajobrazie małopolskich opactw filii Morimondy. Lublin : KUL, 2009. 412 s.
350. Modzelewski K. Barbarzyńska Europa. Warszawa : Iskra, 2004. 516 s.
351. Moravcsik Gy. Byzantinoturcica. T. 2. Aufl. Bd. 2. Berlin : Akademie-Verlag, 1958. 376 s.
352. Nadolski A. Polskie siły zbrojne w czasach Bolesława Chrobrego. Łódź : Łódzkie Towarzystwo Naukowe ; Wrocław : Zakład im. Ossolińskich, 1956. 111 s.
353. Nagirnyy V. Antroponimizacja etnonimu «ЛАХИ» na Rusi w XI–XII w. // *Colloquia Russica. Publication from the 9th International Scientific Conference, Przemyśl, December 5th–8th* / ed. V. Nagirnyy and T. Pudłocki. Kraków, 2019. Series I. T. 9 : Rus' and Poland (10th–14th centuries). 2018. S. 197–205.
354. Nagirnyy V. Polityka zagraniczna księstw ziem halickiej i wołyńskiej 1198/99–1264. Kraków : PAU, 2011. 362 s.
355. Nalepa J. Połekszanie (Pollexiani) – plemie jaćwieskie u północno-wschodnich granicach Polski // *Rocznik Białostocki*. 1966. T. 7. S. 7–33.
356. Palacky F. Der Mongolen Einfall im Jahre 1241. Eine kritische Zusammenstellung und Sichtung aller darüber vorhandenen Quellennachrichten, mit besonderer Rücksicht auf die Niederlage der Mongolen bei Olmütz. Prag : Bei Kronberger und Řiwnač, 1842. 408 s.
357. Pálóczi-Horváth A. Pechenegs, Cumans, Iasians: Steppe peoples in medieval Hungary / transl. T. Wilkinson. Gyomaendrőd : Kner Printing House, 1989. 144 s.

358. Paroń A. Brunona z Kwerfurtu wyprawa do Pieczyngów – aspekty misyjne i polityczne // *Slavia Antiqua*. 2013. T. LIV. S. 97–116.
359. Paroń A. Pieczyngowie. Koczownicy w krajobrazie politycznym i kulturowym średniowiecznej Europy. Wrocław : Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk, 2015. 520 s.
360. Paroń A. Zjawisko zmiany kulturowej w społecznościach koczowniczych // *Stare i nowe w Średniowieczu: Pomiedzy inniawacją a tradycją* / pod. red. S. Moździocha. Wrocław, 2009. S. 443–373.
361. Paszkiewicz H. Początki Rusi. Kraków : PAU, 1996. 593 s.
362. Paszkiewicz H. The origin of Russia. London : Georg Allen & Unwin Ltd, 1954. 556 p.
363. Perfeckij E. Historia Polonica Jana Długosze a ruske letopisectvi. Praga : Nákladem Slovanského ústavu-v komisi nakladatelství «Orbis», 1932. 234 s.
364. Poppe A. Spuścizna po Włodzimierze Wielkim. Walka o tron Kijowski 1015–1019 // *Kwartalnik historyczny*. 1995. T. CII. S. 3–22.
365. Prioteasa E. D., Medieval Wall Paintings in Transylvanian Orthodox Churches: Iconographic Topics in Historical Context. Bucharest : Editura Academiei Române ; Cluj-Napoca : Mega, 2016. 376 s.
366. Roháč P. Boj o babenberské dedičstvo a I. česko-uhorská vojna 1252–1254 // *Vojenská história*. 2016. № 2. S. 18–42.
367. Roháč P. II. česko-uhorská vojna o babenberské dedičstvo 1260 a bitka pri Kressenbrune // *Vojenská história*. 2016. № 2. S. 23–44.
368. Sas M. Działalność św. Brunona z Kwerfurtu // *Teka Historyka*. 2009. T. 38. S. 32–95.
369. Sas M. Światopogląd św. Brunona z Kwerfurtu // *Teka Historyka*. 2009. T. 36–37. S. 140–151.
370. Semiańczuk A., Semiańczuk H. Oblicza Wschodu w dziejopisarstwie polskim końca XVI wieku // *Oblicza Wschodu w kulturze polskiej* / pod red. G. Kotlarskiego i M. Figury. Poznań : Wyd-wo Poznańskie, 1999. S. 21–36.

371. Semkowicz A. Krytyczny rozbiór Dziejów polskich Jana Długosza : do roku 1384. Kraków : NAU, 1887. 406 s.
372. Skomial J. Polscy kronikarze wiekó średnich o Rusi i Rusinach // *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska*. Lublin : Polonia, 2012. Vol. LIX. № 1. S. 81–93.
373. Solicki S. «Historia ducis Henrici» – odnalezione źródło legendy tatarskiej z baumgartenowskiej edycji «Żywota Św. Jadwigi» // *Sobotka. Śląski kwartalnik historyczny*. 1992. № 3–4. S. 452–455.
374. Solicki S. Geneza legendy tatrskiej na Śląsku // *Bitwa Legnicka. Historia i tradycja* / pod red. W. Korty. Wrocław ; Warszawa : VOLUMEN, 1994. S. 125–150.
375. Solicki S. Metoda pracy nad dziejami obcymi w *Annales Poloniae* // *Studia Źródłoznawcze*. 1977. T. XXII. S. 105–109.
376. Solicki S. Źródła Jana Długosza do problematyki czeskiej. Wrocław : Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1973. 129 s.
377. Sosnowski M. Kategorie związane z misją I męczeństwem w pismach Św. Brunona z Kwerfurtu // *Cognitioni Gestorum: Studia z dziejów średniowiecza dedykowane Profesorowi Jerzemu Strzelczykowi* / pod red. D. Sikorski, A. Wyrwa. Poznań ; Warszawa: DIG, 2006. S. 205–230.
378. Spinei V. *Moldavia in the 11th–14th centuries* / transl. from the Romanian by Liliana Teodoreanu and Ioana Sturza. București : Editura Academiei Republici Socialiste România, 1986. 276 p.
379. Spinei V. The Cuman bishopric – genesis and evolution // *The Other Europe in the Middle Ages: Avars, Bulgars, Khazars and Cumans (450–1450)* / ed. F. Curta. Leiden ; Boston : Brill, 2008. S. 413–456.
380. Strzelczyk J. *Apostołowie Europy*. Warszawa : PAX, 1997. 397 s.
381. Strzelczyk J. *Bolesław Chrobry*. Poznań : WBPiCAK, 2003. 296 s.
382. Strzelczyk J. *Gerwazy z Tilburu. Studium z dziejów uconości geograficznej w Średniowieczu*. Wrocław ; Warszawa ; Kraków : PAN, 1970. 324 s.

383. Strzelczyk J. Mity, podania i wierzenia dawnych słowian. Poznań : REBIS, 2007. 264 s.
384. Strzelczyk J. Od Lyonu do Mongolii. Poselstwa papieskie do Wielkiego Chana i relacje wysłanników // Benedykt Polak. Z Europy do Azji przez Kazachstan (1245–1247) / tł. S. Młodecki, G. Żajlau, S. Chwatow. Warszawa : Oficyna Olszynka, 2008. S. 15–46.
385. Strzelczyk J. Od Praslówian do Polaków. Dzieje narodu i Państwa Polskiego. Kraków : Krajowa Agencja Wydawnicza, 1987. 79 s.
386. Strzelczyk J. Spotkanie dwóch światów: Stolica Apostolska a świat mongolski w połowie XIII wieku: relacje powstałe w związku z misją Jana di Piano Carpiniego do Mongołów. Poznań : ABOS, 1993. 333 s.
387. Strzelczyk J. Wandalowie i ich afrykańskie państwo. Warszawa : PAN, 1992. 392 s.
388. Syty S. Brunon z Querfurtu i eremici z międzyrzecza w służbie Państwa Bolesława Chrobrego // Mięczennicy z międzyrzecza 1003–2003. Materiały z sympozjów 9–10.11.2001, 8–9.11.2002 / red. Ks. R. Tomczak. Paradyż : Zielona Góra : Wyd-wo Diecezji Zielonogórsko-Gorzowskiej, 2003. S. 71–86.
389. Szafrński W. Szczątki kostne Bolesława Krzywoustego w katedrze płockiej // Notatki Płockie. 1985. № 30 (3). S. 23–26.
390. Szafrński W. Widziałem kości monarchów polskich : Badania naukowe zawartości grobu piastowskiego w katedrze płockiej // Notatki Płockie. 1973. № 18 (2). S. 23–31.
391. Szúcs J. Theoretical elements in Master Simon of Kéza's Gesta Hungarorum (1282–1285) // Simonis de Kéza. Gesta Hungarorum / ed. and transl. L. Veszprémy. Budapest : CEUPRESS, 1999. S. XXIX–CII.
392. Szúcs J. Wykład pradziejów węgierskich w Gesta Hungarorum Szymona Kézaiego (1282–1285) // Kwartalnik historyczny. R. 95. 1988. № 4. S. 35–62.
393. Świeboda W. Innowiercy w opiniach prawnych uczonych polskich w XV wieku, Kraków : Towarzystwo Naukowe Societas Vistulana, 2013. 424 s.

394. Świętosławski W. Ślady koczowników Wielkiego Stepu z X, XI i XII wieku w dorzeczach Wisły i Odry / W. Świętosławski. Łódź : Instytut Archeologii i Etnologii PAN, 2006. 160 s.
395. Tęgowski J. Kontakty rodzinne dynastów polskich i ruskich w średniowieczu // Między sobą : Szkice historyczne polsko-ukraińskie / red. T. Chynczewskiej-Hennel i N. Jakowenko. Lublin : Instytut Europy Środkowo-Wschodniej, 2000. S. 7–36.
396. Togner M. Stredoveka nastenna malba v Gemer. Bratislava : Tatran, 1989. 208 s.
397. Togner M., Plekanec V., Stredoveká nástenná maľba na Spiši. Bratislava : Arte Libris, 2012. 383 s.
398. Tolochko O. Why Did the Polovtsian Khan Boniak Howl like a Wolf? // Journal of Ukrainian Studies. 2008–2009. Vol. 33–34. S. 459–462.
399. Tyszkiewicz J. Brunon z Kwerfurtu a jego misje // Z dziejów średniowiecznej Europy Środkowjwschodniej: Zbiór studiów / pod red. J. Tyszkiewicza. Warszawa : DiG, 1998. S. 42–46.
400. Tyszkiewicz J. Brunon z Querfurtu w Polsce i krajach sąsiednich w tysiąclecie śmierci. 1009–2009. Pułtusk : ASPRA-JR, 2009. S. 49–98.
401. Tyszkiewicz J. Koczownicy Europy średniowiecznej w polskich badaniach końca XX wieku // Pytania o średniowiecze. Potrzeby i perspektywy badawcze polskiej mediewistyki / pod red. W. Fałkowskiego. Warszawa : Neriton, 2001. S. 237–254.
402. Urbański R. Tartarorum gens brutalis. Trzynastowieczne najazdy mongolskie w literaturze polskiego średniowiecza na porównawczym tle piśmiennictwa łacińskiego antyku i wieków średnich. Warszawa : IBL, 2007. 323 s.
403. Voloshchuk M. Ruthenian court of the Rurik dynasty princess in the lands of the Piast dynasty of the 11th century: the attempt of the searching and reconstruction // Journal of Vasyl' Stefanyk PreCarpathian National University. Series of Social and Human Sciences. 2019. Vol. 6. № 2. S. 37–48.

404. Voloshchuk M. Ruthenian-Polish matrimonial relations in the context of the inter-dynastic policy of the house of Rurik in the 11th–14th centuries: selective statistical data // *Codrul Cosminului*. 2019. Vol. XXV. № 1. P. 95–126.
405. Włodarski B. Polska i Czechy w drugiej połowie XIII – początkach XIV wieku (1250–1306). Lwów : Nakładem Towarzystwa Naukowego, 1931. 214 s.
406. Włodarski B. Polska i Ruś: 1194–1340. Warszawa : PWN, 1966. 325 s.
407. Wyrwa A. Rozprzestrzenianie się cystersów w Europie Zachodniej i na ziemiach polskich // *Cystersi w kulturze średniowiecznej Europy* / red. J. Strzelczyk. Poznań : Uniwersytet im. A. Mickiewicza w Poznaniu, 1992. S. 25–54.
408. Zagrodzka A. Pragnienie męczeństwa w pismach św. Brunona z Kwerfurtu – fikcja literacka czy odbicie rzeczywistych przeżyć? // *Teka Historyka*. 2009. Z. 36–37. S. 125–139.
409. Zajązkowski A. Studia orientalistyczne z dziejów słownictwa Polskiego. – Wrocław : Nakładem Wrocławskiego Towarzystwa Naukowego, 1953. 125 s.
410. Zajązkowski A. Związki językowe połowiecko-słowiańskie. Wrocław : Nakładem Wrocławskiego Towarzystwa Naukowego, 1949. 74 s.
411. Zakrzewski S. Bolesław Chrobry Wielki. Kraków : Universitas, 2000. 451 s.
412. Zeissberg H. *Dziejopisarstwo polskie wieków średnich*. Warszawa : Skład Główny w Księgarni Gebethnera i Wolffa, 1877. T. 2. 263 s.
413. Žemlička J. Přemysl Otakar II. : král na rozhraní věků. Praha : Nakladatelství Lidové noviny, 2011. 722 s.
414. Zientara B. Cesarzowa tatarska na Śląsku – geneza i funkcjonowanie legendy // *Kultura elitarna a kultura masowa w Polsce Późnego Średniowiecza* / pod red. B. Geremka. Wrocław ; Warszawa ; Kraków ; Gdańsk : PAN, 1978. S. 173–179.
415. Zientara B. Walloons in Silesia in the 12th and 13th Centures // *Quaestiones Mediae Aevi*. 1981. Vol. 2. S. 127–150.
416. Żmudski P. Najemnicy na Rusi i w krajach sąsiednich w X–XII w. // *Kwartalnik historyczny*. 2004. R. CXI. № 4. S. 5–28.

417. Żmudzki P. Studium podzielonego Królestwa Książę Leszka Czarnego. Warszawa : NERITON, 2000. 586 s.

Автореферати та дисертації:

418. Козачок О.Б. Відносини Галицького князівства з Візантією у контексті міжнародних зв'язків середини – другої половини XII століття / Автореф. дис. канд. іст. наук. Львів : Ощипок М. М., 2017. 16 с.
419. Лимонов Ю. А. Культурные связи России с европейскими странами в XV–XVII вв. / Автореф. докт. дис. Москва : Изд-во АН СССР, 1978. 37 с.

Інтернет-ресурси:

420. Волощук М. Рюриковичі та П'ясти: століття дружби, ворожнечі та взаємовпливів // Лікбез – історичний фронт. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://likbez.org.ua/ua/ryurikovichi-i-pyasty-stoletiya-druzhbyvrazhdyivzaimovliyaniya.html>
421. Abbot Suger: Life of King Louis the Fat [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://sourcebooks.fordham.edu/basis/suger-louisthefat.asp>
422. Iordanis. De origine artibusque getarum [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.thelatinlibrary.com/>
423. Szentlaszlo [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.szentlaszlo.com/gallery_en.php

Словники:

424. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. T. 1 / pod red. F. Sulimierskiego, B. Chlebowskiego, W. Walewskiego. Warszawa : nakł. Filipa Sulimierskiego i Władysława Walewskiego, 1880. 960 с.
425. Spis miejscowości Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej / [oprac. J. Jodłowska et al.]. Warszawa : Wyd-wa Komunikacji i Łączności, 1967. 1383 s.

426. Wykaz urzędowych nazw miejscowości w Polsce. T. 1. [oprac. pod kier. Jana Bielca i Stanisławy Szwałek]. Warszawa : Wyd-wo Akcydensowe, 1980. 670 s.

ДОДАТКИ

Додаток 1. Артефакти з Чингульського кургану.

1.А) Набори ременів.

Джерело: Gold der Steppe: Archäologie der Ukraine (Золото степу: Археологія України) / her. von Renate Rolle, Michael Müller-Wille, Kurt Schietzel, Petr Tolocko, Vjaceslav Ju. Murzin. BD, Neumünster : Wachholtz Verlag, 1991. s. 417.



1.Б) Курильниця

Джерело: Gold der Steppe: Archäologie der Ukraine (Золото степу: Археологія України). S. 420, 421.



1.Б) Продовження. Курильниця. Деталі.



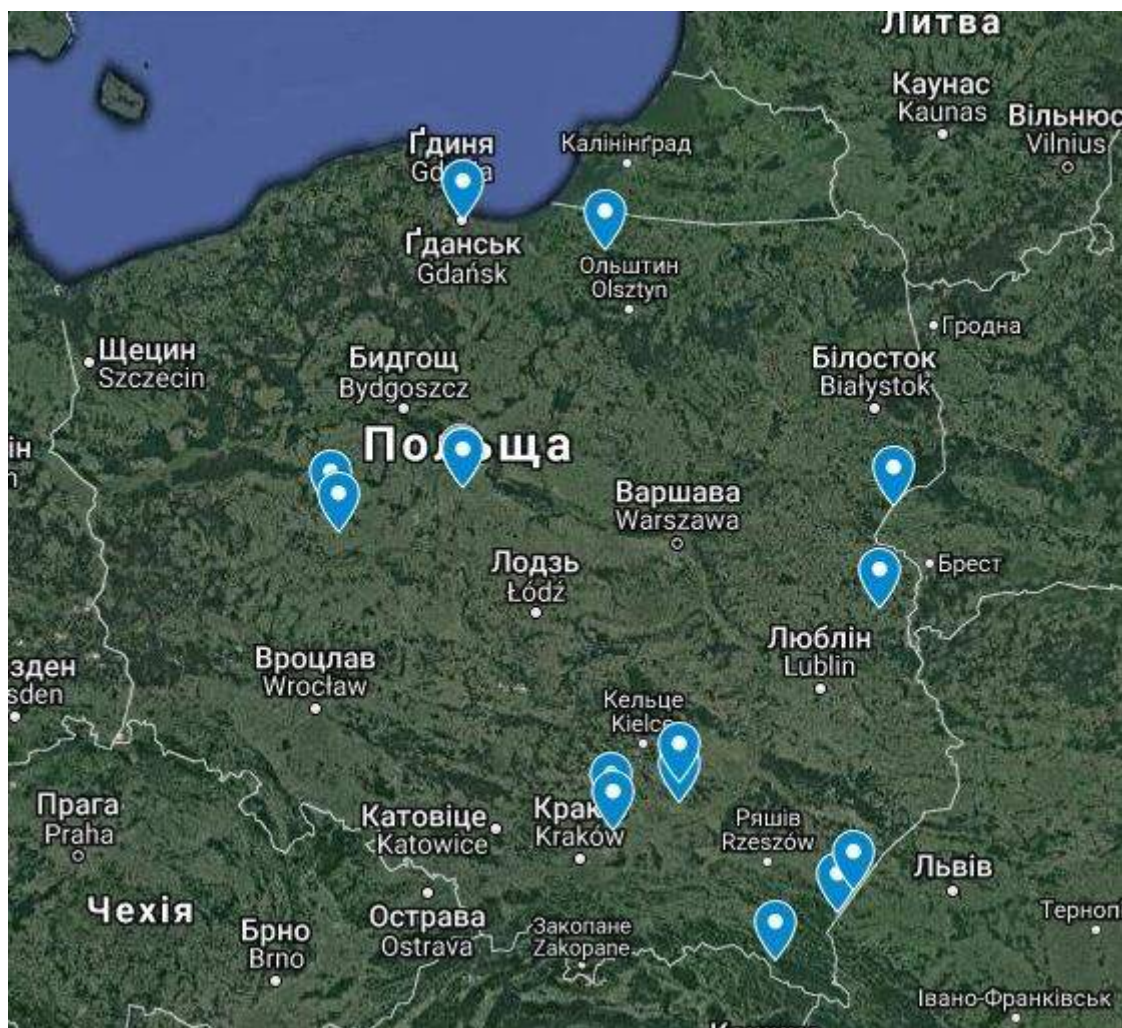
1.В) Елементи кафтана.

Джерело: Gold der Steppe: Archäologie der Ukraine (Золото степу: Археологія України). S. 418.



Додаток 2. Топоніми печенізького та половецького походження на території сучасної Польщі

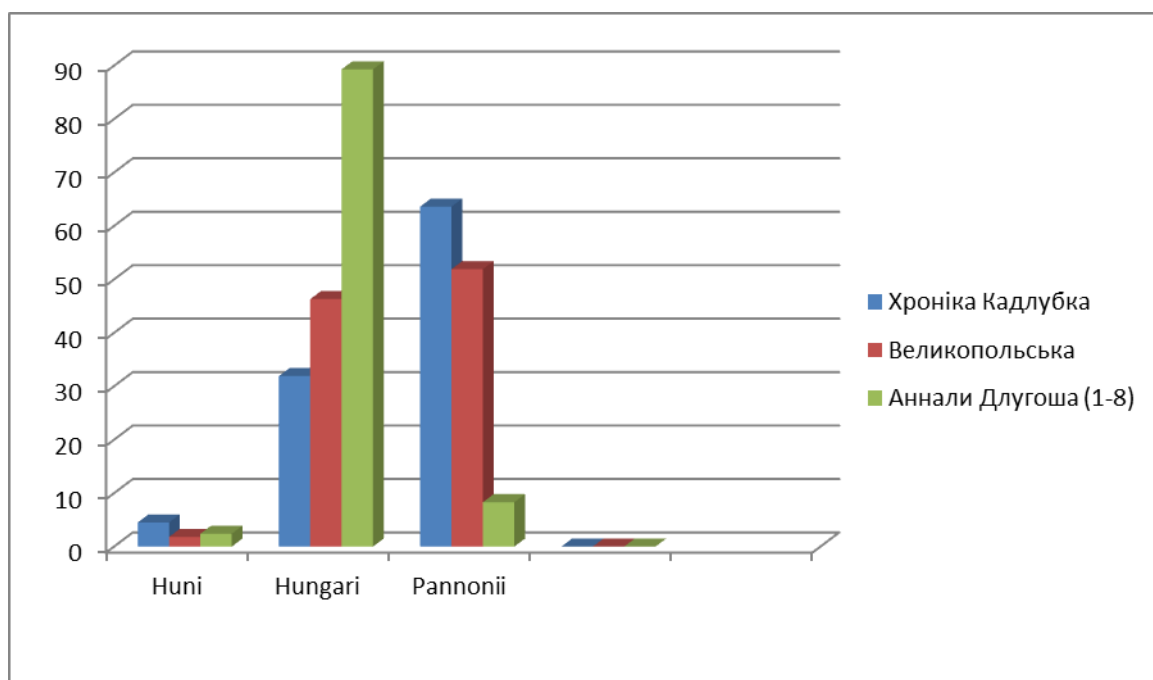
Джерело : Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. T. 1 / pod red. F. Sulimierskiego, B. Chlebowskiego, W. Walewskiego. Warszawa : nakł. Filipa Sulimierskiego i Władysława Walewskiego, 1880. S. 139; Spis miejscowości Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej / [oprac.: J. Jodłowska et al.]. Warszawa : Wyd-wa Komunikacji i Łączności, 1967. S. 46; Wykaz urzędowych nazw miejscowości w Polsce. T. 1. [oprac. pod kier. Jana Bielca i Stanisławy Szwałek]. Warszawa : Wyd-wo Akcydensowe, 1980. S. 62.



Додаток 3.

**Статистика відсоткового співвідношення вживання етнонімів щодо угрів у
найбільших польських хроніках**

%	Huni	Ungari Hungari	Pannonii
Chronica Polonorum Vincentii Cracoviensis episcopi	4,5	31,9	63,6
Cronica Poloniae Maioris	1,8	46,3	51,9
Annales seu cronicae incliti regni Poloniae	2,4	89,3	8,3



Додаток 4.

**Етніміми, ужиті в європейських середньовічних джерелах щодо угорців
періоду *honfoglalás***

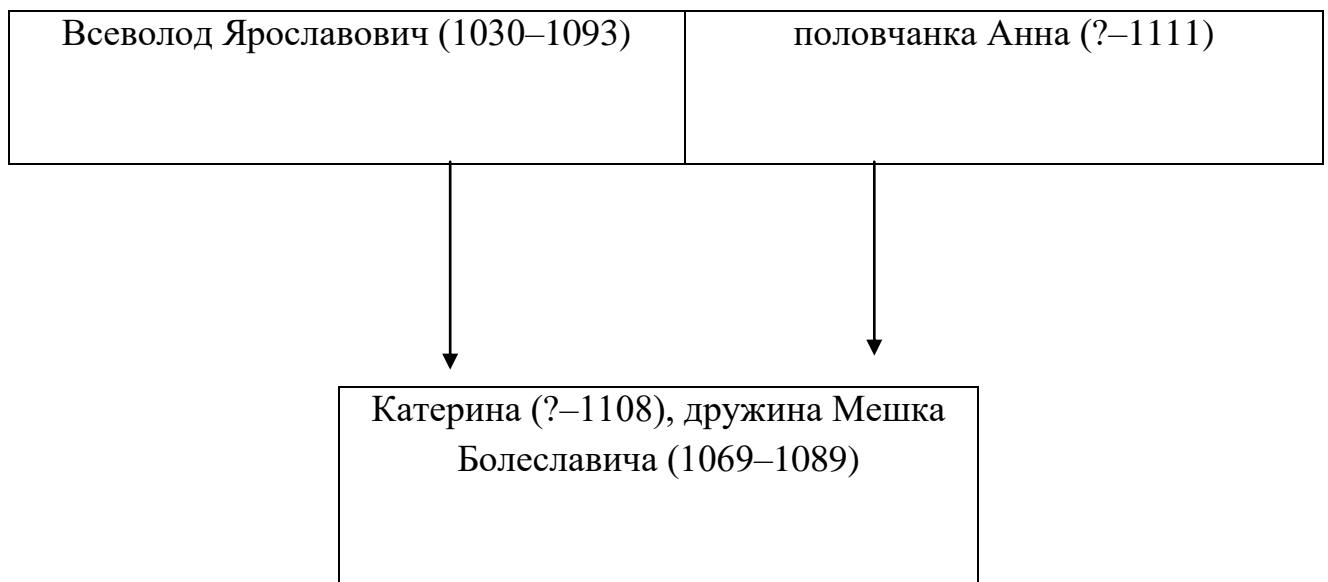
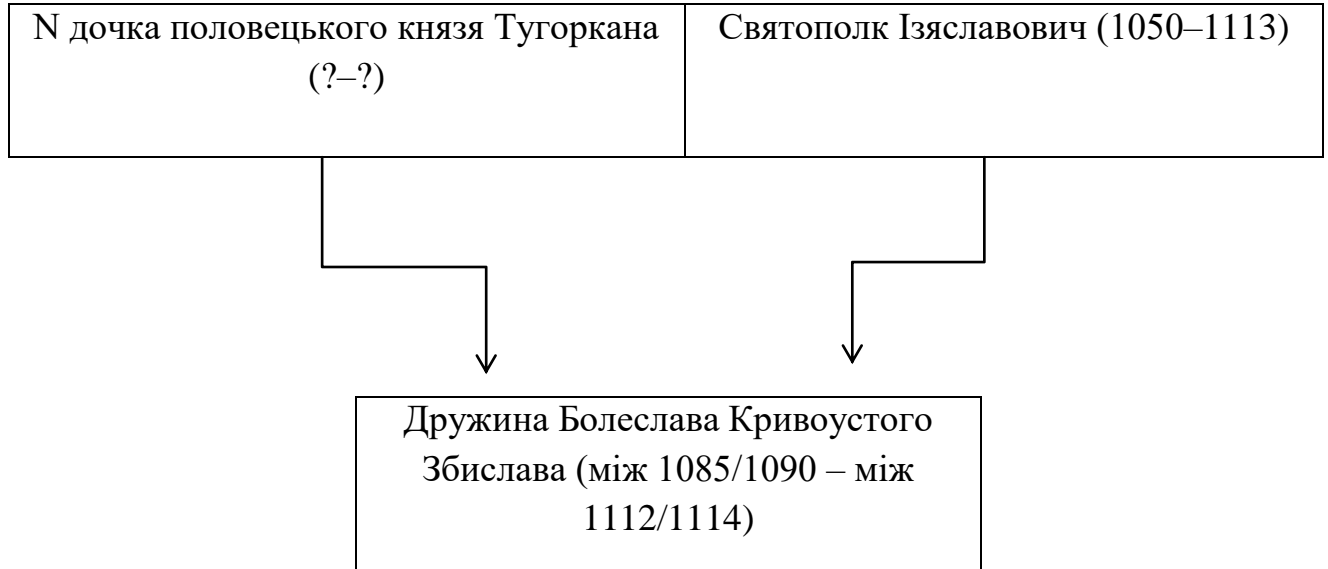
▲ - представлено лише в польських джерелах

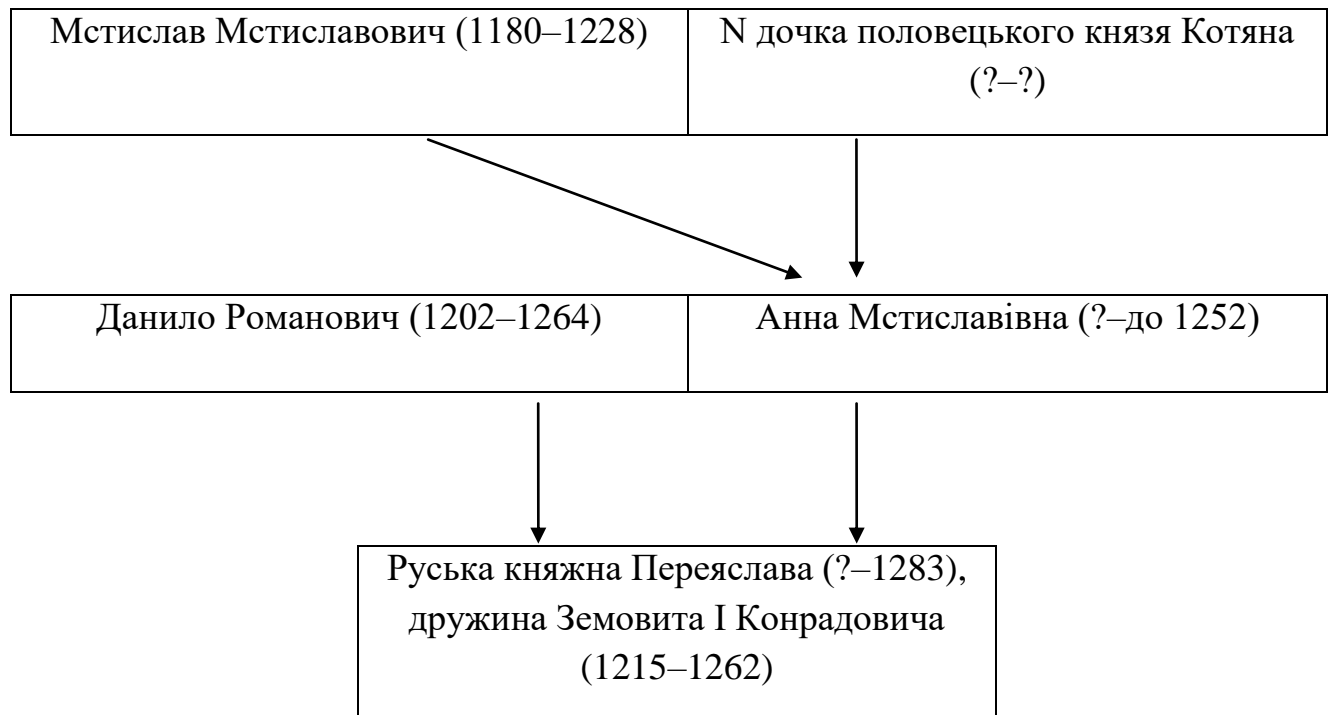
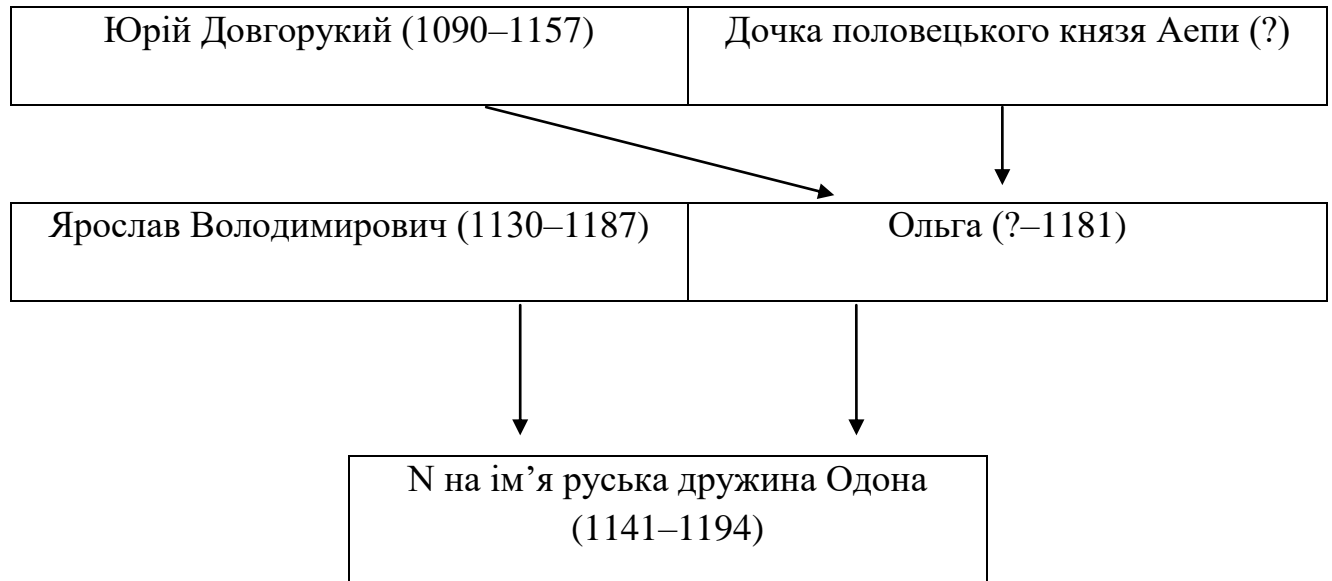
■ - представлено в польських та епізодично (частково) в інших джерелах

	Угорські джерела	Польські джерела	Руські джерела	Візантійські джерела	Повідомлення інших європейських джерел
Назва народу угорців	Huni Hungari Hungaros	Ungari Hungari Hungaros Huni Hunos ■Pannonii	Оугре	■Пеони Гуни Турки	Ungari Huni ■Pannonii
Образ Аттіли	Аттіла – вождь угорців або їхніх предків гунів	▲ Аттіла – вождь польських (поморських) вандалів чи слов'ян	!?	Аттіла – вождь гунів	Аттіла – вождь гунів, німців, угорців та інші варіанти
Паннонія		■Паннонія – „колиска” слов'янських народів.	■Паннонія – „колиска” слов'янських народів	Пеонія	
		▲ Теорія про угорсько-слов'янську народну спільність			

Додаток 5.

Польсько-половецька генеалогія





Додаток 6.

Приклади аналогії текстів про половців у Іпатіївському літописі та
«Annales» Яна Длугоша

Іпатіївський літопис	«Annales» Яна Длугоша
1061 «Придоша Половци первое на Руськую землю воевать Всеволодъ же изыиде противу имъ мѣца февраля въ в̄ днѣ и бившимъса имъ побѣдиша Всеволода и воевавши ѿидиидоша И се быѣ первое зло на Руськую землю ѿ поганыхъ безбожныхъ врагъ быѣ же князь ихъ Сокаль»	1058 «Gentiles et barbari, vocati Polowczy, veniunt hostiliter contra Wszewoldum duces Russie de Pereaslaw et innotcertamine vincunt Wszewoldum et exercitum eius [secund di Februarii], obtentaque Victoria cum duce suo dicto Szekal crudelissima vactacione in ducatum suum grassantur. [Hec autem clades primarium fuit malorum, que tunc primum et ex post passa est terra Russie a Polowczis]».
1097 «И вѣставъ Бонакъ ѿѣха ѿ рати и поча выти вольчьски и ѿвыса ему волкъ и начаша мнози волци выти Бонакъ же приѣха повѣда Давыдови ꙗко побѣда»	1094 «Et ululate edito lupis concurrentibus et vicissitudinarium ululatum reddentibus Bonyak ad suos in castra reverses, armati illos et certam sperare ex signo, quod ex luporum ululate acceperat, iubet victoriam»
1103 «И великии Бѣ вложив жалость велику оу Половцѣ и страхъ нападе на на и трепеть ѿ лица Русьскихъ вои и дрѣмахусамѣ и конемъ ихъ не баше спѣха оуногахъ . Русь же с весельемъ на конихъ и пѣши потекоша к нимъ Половци же видивше оустремленье Руское на са недоступивше погѣгоша передъ Рускими князи наши же погнаша сѣкуще ꙗ»	1102 «Immisit Divinitas pavorem etterrorem in illos, et occupati trepidacione et pavore, antequam in congressum cum Ruthenis venirent, non ipsi modo, sed et equi eorum cespitare memoremque quendam pre se ferre ceperunt. Ruthenis econtra ordinate et cum magna alacritate, equis etiam eorum in leticiam effuses ad prelium prodeuntibus Polowczy solo eorum conspectu perculti et debellati, pugna ommissa, terga vertunt»
«вѣбиша ту в полку князии к̄ . Оурусобу Кочиа . Иросланопу . Китанопу . Кунама . Асупа Курътыка . Ченегрена . Сурьбарь . и прочаа княза ихъ . а Вельдуза ꙗша»	«duces Polowczorum eo prelio occisi, videlicet Ruszoba, Kocza, Harszlonopa, Kikthanopa, Kumana, Azupa, Kurthaka, Czenyehrepa, Surbor et plures alii»
1107 «Половци же вжасошаса ѿ страха . не възмогаша и стага поставити . но побѣгоша хватаючи конии»	1106 «Qui timore grandi consternati neque acies constituere aut expedire neque in ordines ire poterant»

Додаток 7.

**Перелік «половецько-куманських» записок Яна Длугоша
та їхні відповідники в інших джерелах**

№ з/п	Рік повідомлення Яна Длугоша	Ті ж події в інших джерелах
1.	997 р.	6500 (992) р. Лаврентіївський літопис 6501 (993) р. Іпатіївський літопис
2.	1009 р.	6526 (1018) р. Іпатіївський та Лаврентіївський літописи
3.	1058 р.	6569 (1061) р. Іпатіївський та Лаврентіївський літописи
4.	1059 р.	6576 (1069) р. Іпатіївський та Лаврентіївський літописи
5.	1076 р.	6586 (1078) р. Іпатіївський літопис
6.	1077 р.	6587 (1079) р. Іпатіївський літопис
7.	1081 р.	1086 р. «Композиція угорських хронік XIV ст.», «Хроніка з Буди», «Хроніка Угорців» І Турочі,
8.	1081 р.	6600 (1092) р. Іпатіївський літопис
9.	1085 р.	6601 (1093) р. Іпатіївський та Лаврентіївський літописи
10.	1087 р.	6602 (1094) р. Іпатіївський та Лаврентіївський літописи
11.	1089 р.	6603 (1095) р. Іпатіївський та Лаврентіївський літописи
12.	1091 р.	6604 (1096) р. Іпатіївський та Лаврентіївський літописи
13.	1094 р.	6605 (1097) р. Іпатіївський літопис
14.	1094 р.	6607 (1099) р. Іпатіївський літопис
15.	1100 р.	6609 (1101) р. Іпатіївський та Лаврентіївський літописи
16.	1101 р.	«Польська хроніка» Галла Аноніма, «Польська хроніка» Вінцентія Кадлубка
17.	1103 р.	6610 (1102) р. Іпатіївський літопис
18.	1106 р.	6612 (1104) р. Іпатіївський літопис
19.	1107 р.	6614 (1106) р. Іпатіївський літопис
20.	1112 р.	6619 (1111) р. Іпатіївський літопис
21.	1126 р.	6634 (1126) р. Іпатіївський літопис
22.	1139 р.	6644 (1136) р. Іпатіївський літопис
23.	1154 р.	6660 (1152) р. Іпатіївський та Лаврентіївський літописи
24.	1158 р.	6662 (1154) р. Іпатіївський літопис
25.	1170 р.	6676 (1168) р. Іпатіївський літопис

26.	1171 р.	6677 (1169) р. Лаврентіївський літопис
27.	1182 р.	«Польська хроніка» Вінцентія Кадлубка, 1182 р. «Великопольська хроніка»
28.	1184 р.	6685 (1177) р. Іпатіївський літопис
29.	1194 р.	6692 (1184) р. Іпатіївський літопис, 6693 (1185) р. Лаврентіївський літопис
30.	1194 р.	6693 (1185) р. Іпатіївський літопис 6694 (1186) р. Лаврентіївський літопис
31.	1198 р.	6703 (1195) р. Лаврентіївський літопис
32.	1202 р.	6711 (1203) р. Лаврентіївський літопис
33.	1205 р.	6713 (1205) р. Лаврентіївський літопис
34.	1208 р.	«Втрачена хроніка» XIII ст.
35.	1209 р.	«Втрачена хроніка» XIII ст.
36.	1212 р.	6731 (1223) р. Лаврентіївський літопис 6732 (1224) р. Іпатіївський літопис
37.	1218 р.	6736 (1228) р. Іпатіївський літопис
38.	1225 р.	6743 (1235) р. Іпатіївський літопис
39.	1252 р.	«Чеська хроніка Пулкави» XIV ст.
40.	1253 р.	«Чеська хроніка Пулкави» XIV ст.
41.	1281 р.	1281 р. «Рочник Траски», 1285 р. «Композиція угорських хронік XIV ст.», «Хроніка з Буди»
42.	1282 р.	1282–1283 рр. Іпатіївський літопис, 1285 р. «Рочник Траски»
43.	1282 р.	1262 р. «Композиція угорських хронік XIV ст.», 1270 р. «Хроніка з Буди»
44.	1285 р.	1285 р. «Рочник Траски»
45.	1285 р.	1285 р. «Хроніка з Буди»
46.	1291 р.	1290 р. «Хроніка з Буди»

Додаток 8.**Фреска з костелу у Великій Ломниці (Пряшівський край, Словаччина)**

Джерело: Gerat I. Pictorial Cycles of St. Ladislav – some problems of interpretation // Slovakia and Croatia: Historical Parallels and Connections (until 1780) / ed. by M. Homza and N. Budak. Bratislava ; Zagreb : Department of Slovak History of the Faculty of Philosophy of Comenius, 2013. S. 296.



Додаток 9.**Короткий перелік найважливіших дат**

- 1008 р. – місія Бруно Кверфурдського до печенігів
- 1013 р. – перший похід Болеслава Хороброго на Русь
- 1018 р. – другий похід Болеслава Хороброго на Русь
- 1054 р. – згадка про перші контакти половців та русі
- 1092 р. – князь Василько Ростиславович із половцями напав на Польщу (за літописом)
- 1099 р. – битва під Перемишлем за участі половців та поляків
- 1101 р. – занотована Галлом Анонімом згадка про боротьбу Болеслава Кривоустого з половцями
- 1135 р. – спалення Віслиці половцями
- 1182 р. – битва під м. Берестя (за В. Кадлубком)
- 1221 р. – половці у війську Мстислава Мстиславовича проти угорсько-польських військ під Галичем
- 1245 р. – битва під Ярославом
- 1245–1246 рр. – перебуванн Бенедикта Поляка серед половців і монголів
- 1252 р. – перший похід куманів на Моравію
- 1253 р. – другий похід куманів на Моравію
- 12 липня 1260 р. – битва під Кресенбрунном
- 26 серпня 1278 р. – битва під Дюрнкрутом (на Моравському полі)
- 1415–1480 – роки життя Яна Длугоша

Додаток 10.**СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ*****Публікації, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:***

9. Тымар И. Война и мир в системе русско-половецких отношений конца XI – первой половины XIII вв.: особенности и закономерности // Colloquia Russica. Kraków, 2011. Т. 1. S.74–79.

10. Тымар И. Образ половцев в Ипатьевском летописном своде и польских средневековых хрониках // Colloquia Russica. Krakow–Bratislava. 2015. Т. 5. S. 103–115.

11. Тимар І. «Половецькі» сюжети в «Анналах» Яна Длугоша : походження та джерелознавча цінність // Вісник Прикарпатського національного університету. Серія: Історія. Івано-Франківськ, 2016. Вип. 28. С. 96–104.

12. Тимар І. «Половецька кров» у шлюбній політиці П'ястів // Галичина : Науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. Івано-Франківськ, 2017. № 29–30. С. 321–332.

13. Тимар І. І. До питання польсько-печенізьких відносин доби Болеслава I Хороброго // Гілея: науковий вісник. Київ : Вид-во «Гілея», 2019. Вип. 149 (№ 10). Ч. 1. Історичні науки. С. 193–197.

14. Тимар І., Волощук М. Образ мадярів-кочівників у польському історіописанні XI–XV століть // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія / гол. ред. Ю. В. Данилець. Ужгород : Вид-во УжНУ «Говерла», 2019. Вип. 2 (41). С. 32–46. (*Особистий внесок автора: збір та аналіз відомостей польських та іноземних джерел, укладання таблиць та здійснення статистичного підрахунку відомостей про угрів, що становить 1.4 д.а.*)

15. Тимар І. Відомості про половців у польських джерелах XI–XIV ст. // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології : зб. наук. праць. Чернівці, 2019. Т. 1 (47). С. 64–82.

Публікації, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

16. Тимар І. Порівняльна характеристика образу половця-кумана в словацьких джерелах XI–XIII ст. та руських літописах // III Міждисциплінарні гуманітарні читання: тези доповідей Всеукраїнської науково-практичної конференції. 6–7 червня 2014 року, м. Київ. Київ, 2014. С. 14–15.

12. Тимар І. Міжнародна наукова конференція Colloquia Russica Series II «Середньовічна Русь: проблеми термінології», 25–27 травня 2017 р., Івано-Франківськ–Галич // Галичина. Наук. і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. 2017. № 29–30. С. 372–374.

13. Тимар І. Порівняльна характеристика образу половця-кумана в угорських наративах XI–XIII ст. та руських літописах // Міждисциплінарні гуманітарні студії. Серія: Історичні науки. Вип. 2. Київ, 2015. С. 13–24. Тимар І. V Міжнародна наукова конференція Colloquia Russica «Русь і Центральна Європа в XI–XIV ст.» // Студентські історичні зошити. 2015. Вип. 6. С. 135–136.

14. Тимар І. Звіт з VII-ї Міжнародної наукової конференції Colloquia Russica «Русь і світ кочівників» (друга половина IX–XVI ст.) // Студентські історичні зошити. 2017. Вип. 9. С. 104–105.

Публікації, які додатково відображають результати дисертації:

13. Тимар І. Половці як союзники галицьких і волинських князів XI–XIII ст. // Студентські історичні зошити. Івано-Франківськ, 2011. Вип. 2. С. 40–42.

14. Тимар І. Образ половців в інтерпретації Іпатіївського літопису й польських середньовічних хронік // Студентські історичні зошити. 2014. Вип. 5. С. 57–59.

15. Тимар І. Участь половців у військових кампаніях у галицьких землях // Ямгорів : Літературно-краєзнавчий і мистецький альманах. Снятин, 2015. Вип. 26. С. 128–133.

16. Tymar I. Wokół kwestii obecności Połowców na ziemiach polskich // Societas Historicorum. Kraków, 2017. № 73. S. 22–24

ВІДОМОСТІ ПРО АПРОБАЦІЮ РЕЗУЛЬТАТІВ ДИСЕРТАЦІЇ

– I Міжнародна наукова конференція серії Colloquia Russica «Ruś średniowieczna a sąsiedzi (IX – połowa XIII wieku)» (Kraków, Polska, 24–26 listopada 2010 r., усна доповідь).

– II Міжнародна наукова конференція серії Colloquia Russica «Князівства земель Галичини та Волині в міжнародних відносинах XI–XIV ст.» (Івано-Франківськ, Україна, 20–22 жовтня 2011 р., усна доповідь).

– Всеукраїнська науково-практична конференція «III Міждисциплінарні гуманітарні читання» (Київ, Україна, 6–7 червня 2014 р., очна форма участі).

– V Міжнародна наукова конференція серії Colloquia Russica «Rus a Stredná Európa v XI–XIV storočí» (Spišska Kapitula, Slovenská republika, 16–18 októbra 2014 r., усна доповідь).

– Відкрита лекція «Образ половців у латинських джерелах» (Ягеллонський університет, Краків, 21 січня 2015 р., усна доповідь).

– Відкрита лекція «Половці-кумани у польських джерелах» (Ягеллонський університет, Краків, 26 травня 2015 р., усна доповідь).

– VII-ї Міжнародна наукова конференція серії Colloquia Russica «Русь і світ кочівників» (друга половина IX–XVI ст.) (Пльзень (Чехія), 23–26 листопада 2016 р., очна форма участі).

– Міжнародна наукова конференція Colloquia Russica Series II «Середньовічна Русь: проблеми термінології» (Івано-Франківськ–Галич, 25–27 травня 2017 р., очна форма участі).

– IX Міжнародна наукова конференція серії Colloquia Russica «Ruś a Polska (X–XIV w.)» (Przemyśl, Polska, 5–8 grudnia 2018 r., усна доповідь).